

*Володимир Головченко
Віктор Матвієнко*

ДИПЛОМАТИЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

**Володимир Головченко
Віктор Матвієнко**

ДИПЛОМАТИЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник

2-ге видання, перероблене

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як підручник
для студентів вищих навчальних закладів

УДК 930.22(075.8)
ББК 63.3(4УКР)я73
Г61

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України В.Ф. Солдатенко,
д-р іст. наук, проф. С.В. Віднянський,
д-р іст. наук, проф. А.І. Кудряченко

*Затверджено до друку Вченою радою
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
від 5 березня 2007 року*

За редакцією д-ра філос. наук, проф., акад. НАН України Л.В. Губерського

Головченко В., Матвієнко В.

Г61 Дипломатична історія України : Підручник. – 2-ге вид., перероб. – К.:
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2007. – 456 с.

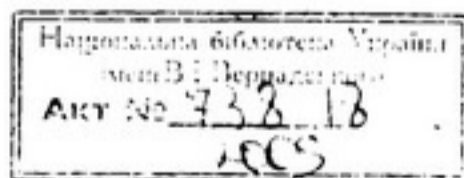
ISBN 966-594-917-9

У підручнику за проблемно-хронологічним принципом розглянуто головні періоди дипломатичної історії України з найдавніших часів до XIX ст. Міжнародне становище українських земель і державних організмів, що існували на їхній території, а також особливості здійснення ними зовнішньополітичної діяльності розкрито на тлі загальноєвропейської та світової історії, у контексті вітчизняних концепцій елітарності. У додатках подано генеалогічні таблиці "шлюбної дипломатії" Рюриковичів та історичні карти до відповідних підрозділів підручника.

Розраховано на широке коло читачів: студентів, аспірантів, викладачів, науковців, дипломатів і всіх, хто цікавиться історією участі України у світовій і регіональній політиці.

УДК 930.22(075.8)
ББК 63.3(4УКР)я73

Гриф надано Міністерством освіти і науки України
Лист № 1.4/18-Г-686 від 03.05.07

ISBN 966-594-917-9

© В. Головченко, В. Матвієнко, 2007
© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
ВПЦ "Київський університет", 2007

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА	5
РОЗДІЛ 1	
ТЕРИТОРІЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ	
В ДИПЛОМАТИЧНІЙ ОРБІТІ СТАРОДАВНІХ ДЕРЖАВ	7
Контрольні запитання і завдання.....	40
РОЗДІЛ 2	
ЕПОХА ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ	
НАРОДІВ І УТВОРЕННЯ РУСІ	41
Контрольні запитання і завдання.....	56
РОЗДІЛ 3	
КИЇВСЬКА РУСЬ У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН	
РОЗВИНУТОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	
(ІХ – СЕРЕДИНА ХІ СТОЛІТТЯ)	57
3.1. "Героїчна доба" (Олег і перші Рюриковичі).....	57
3.2. "Апогей готичної Русі"	
(Володимир Великий і Ярослав Мудрий)	86
Контрольні запитання і завдання.....	116
РОЗДІЛ 4	
ДИПЛОМАТИЧНА ІСТОРІЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	
СЕРЕДИНИ ХІ – ПОЧАТКУ ХІІ СТОЛІТТЯ	118
Контрольні запитання і завдання.....	153
РОЗДІЛ 5	
ДИПЛОМАТИЧНА ІСТОРІЯ	
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	154
5.1. Галицький період.....	154
5.2. Об'єднавчий період.....	172
5.3. Постмонгольський період	198
Контрольні запитання і завдання.....	231

РОЗДІЛ 6	
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ – ОБ’ЄКТ ВОЄННО-ДИПЛОМАТИЧНОЇ	
І ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЕКСПАНСІЇ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ	
ЗА ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	
(СЕРЕДИНА XIV – ПОЧАТОК XVII СТОЛІТТЯ)	232
6.1. Від Галицько-Волинського королівства	
до Великого князівства Литовського й Руського	232
6.2. Литовсько-польські унії та Україна	246
6.3. На вістрі османської експансії: Крим	284
Контрольні запитання і завдання	301
РОЗДІЛ 7	
ДИПЛОМАТИЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ЗА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ	
302	
7.1. Запорозьке козацтво в обороні	
"прав і вольностей народу руського"	302
7.2. Дипломатичне забезпечення	
Національної революції 1648–1676 років	322
7.3. Між Річчю Посполитою й Російською імперією:	
втрата національної державності	381
Контрольні запитання і завдання	407
РОЗДІЛ 8	
"УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ" В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ	
ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ НАПРИКІНЦІ XVII – У XIX СТОЛІТТІ	
Й ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ	
409	
Контрольні запитання і завдання	426
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	
Основна	427
Додаткова	428
ДОДАТКИ	433

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Назва запропонованого на суд читача підручника на перший погляд може видатися дещо незвичною для вищої школи. І дійсно, на час виходу книги у навчальних планах чисельних вітчизняних вищих навчальних закладів, окрім Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, не знайшли відображення дисципліни чи навіть спецкурс під назвою "Дипломатична історія України", хоча широко представлені "політична"¹, "воєнна"², "економічна"³ й інші "історії" нашої країни. Слід зауважити, що водночас дедалі глибше й досконаліше вивчається у провідних національних університетах зовнішня політика й дипломатія Української держави, що протягом останнього десятиліття отримала серйозну історіографію й джерельне забезпечення⁴.

Але ж проведення зовнішньої політики й дипломатії як одного з найважливіших засобів реалізації її цілей та завдань передбачає, за визначенням, наявність суверенної держави – повноправного учасника міжнародних відносин, чи принаймні автономного державно-політичного утворення, яким у вітчизняній історії була, наприклад,

¹ Див.: Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф.Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002–2003; Васюта І.К. Політична історія Західної України (1918–1939). – Л.: Каменяр, 2006.

² Котляр Ю. В. Військова історія України: Навчальний посібник / Миколаїв. навч.-наук. центр Одес. нац. ун-ту ім. І.І. Мечникова. – Миколаїв; О., 2000; Горбик В.О., Денисенко Г.Г. Воєнна історія України в пам'ятках / НАН України; Ін-т історії України. – К., 2003.

³ Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України: Підручник для студ. вищих навч. закл. / Б.Д. Лановик (заг. ред.). – К.: Юридична книга, 2004; Тимочко Н.О. Економічна історія України: Навчальний посібник / Київ. нац. екон. ун-т. – К.: КНЕУ, 2005.

⁴ Нариси з історії дипломатії України / О.І.Галенко, Є.Є.Камінський, М.В.Кірсенко та ін. під ред. В.А.Смоля. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2001; Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постатях. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2001; Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. – Л.: Свічадо, 2002; Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2002; Табачник Д. Історія української дипломатії в особах: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2004.

Запорозька Січ. Як же тоді бути із занадто тривалими, протягом цілих століть, періодами бездержавного існування українського етносу, коли населені ним території входили до складу й були об'єктом геополітичних інтересів іноземних державницьких формацій, і, відповідно, говорити про "зовнішню політику" чи "дипломатію" України в науковому сенсі немає жодних підстав?

Не менше питань виникає і з найдавнішою добою вітчизняної історії (до Різдва Христового й у перші століття нової ери), коли територія сучасної України була тереном переважно не слов'янської, а давньогрецької й давньоіранської колонізацій. Адже якщо сьогодні йдеться про формування модерної української нації саме на політичній (територіальній), а не етнічній основі, ми не маємо права залишати поза увагою і грецькі міста-колонії Північного Причорномор'я, і Скіфське, Боспорське та Понтійське царства, і остготську державу Германаріха, і три з половиною століття драматичної історії Кримського ханату та їхній вплив (дипломатичний, політичний, воєнний, економічний, культурний та ін.) на визрівання вітчизняної державотворчої традиції.

Тому, на думку авторів, дипломатична історія України в її сучасних кордонах має стати предметом найретельнішого дослідження і вивчення політологами й істориками-міжнародниками, а також об'єктом наукового інтересу студентів відповідних напрямів підготовки.

Для зручнішої роботи з текстом підручник звільнений від посторінкових чи прикінцевих посилань на використані наукові праці й джерела, проте, йдучи за названими в тексті прізвищами вчених, їх можна знайти в переліку основної й додаткової рекомендованої літератури до окремих розділів. Роки життя державних і громадсько-політичних діячів подано в круглих дужках (), а терміни правління чи перебування на посаді – у квадратних []. Наприкінці розділів сформульовано аналітичні запитання й завдання для самоконтролю й закріплення навчального матеріалу.

Розділ 1

ТЕРИТОРІЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ В ДИПЛОМАТИЧНІЙ ОРБІТІ СТАРОДАВНІХ ДЕРЖАВ

Першим державним утворенням на території сучасної України, відомості про яке збереглися в писаних джерелах, було кімерійське. **Кімерійці** (від асирій. *гімір-раї* – "велетень" з клинописних текстів кінця VIII ст. до н. е.) також є першими жителями України й усєї Східної Європи, оригінальне ім'я яких дійшло до нас. Про них повідомляє легендарний давньогрецький епічний співець **Гомер** в "Одіссеї" (він розмістив "царство кімерійців" – *Κιτιύγιοι*, "хмарами вкутане вічно й туманом", поблизу входу до потойбічного світу – царства Аїда) і такі відомі античні автори, як історик **Геродот** (490/480–425 до н. е.), поет **Каллімах** (310–240 до н. е.) і географ **Страбон** (64/63 до н. е. – 23/24 н. е.).

1. Військові походи кімерійців і скіфів у Передню Азію.
Міжнародне становище Великої Скіфії

На початку I тис. до н. е. кімерійці займали значну степову територію між Дністром (античний Тирас) і Доном (Танаїсом), а також Кримський і Керченський півострови. Найімовірніше, вони були іраномовними вихідцями зі Сходу, які на Дунаї (Істрі) й на півострові Мала Азія увійшли в тісну взаємодію з індоєвропейцями-фракійцями, внаслідок чого утворилася синкретична культура. Кочівники-кімерійці опанували мистецтво їздити на конях (Гомер називав їх "гіпомологами – млекоїдами", тобто тими, хто доїть кобилиць), а завдяки контактам із майстерними оброблювачами металів на Кавказі започаткували на українських землях **добу заліза**. Зростання ролі кінних воїнів зумовило занепад великих родів і виникнення військової знаті, з якої вийшли царі.

У 30-х рр. VIII ст. до н. е. більша частина кімерійців рушила на південь уздовж кавказького узбережжя Чорного моря (відтоді у грузинів і вірмен збереглися слова "гумері", "гмірі", "гмір", що означають "велетень", "ідол", "герой", "могутній"), їхня кіннота, що мала велику рухливість і була озброєна чудовими сталевими й залізними мечами та ки-

нджалами, луками і стрілами, бойовими молотами і булавами, володіла невідомою народам Стародавнього Сходу тактикою масованої кінно-стрілецької атаки. Протягом наступного десятиліття кімерійці завдали поразки царю могутньої закавказької держави **Урарту Русі I [730–714 до н. е.]** й опанували східну частину Малої Азії. Грабуючи захоплені території, кімерійське військо наганяло жах на мешканців сусідніх країн. Історики вважають, що саме в битві з кімерійцями загинув творець тогочасної азійської воєнної наддержави **Ассирії** – цар **Саргон II [722–705 до н. е.]**, чиї володіння простягалися від кордонів Стародавнього Єгипту до узбережжя Перської затоки.

Але коли близько 679/678 р. до н. е. кімерійці спробували просунути на територію власне Ассирії (сучасний Північний Ірак), вони зазнали невдачі й змушені були піти на мирні переговори. Як наслідок, частина кочовиків перейшла на службу до ассирійського царя **Асархаддона [680–669 до н. е.]**, а в клинописних пам'ятках з'явилася згадка про "начальника кімерійського (мабуть, найманого. – Авт.) полку". Тепер уже в спілці з ворогом Ассирії – Урарту кімерійські царі **Тугдамме** й **Теушпа** рушили на захід і протягом 676–674 рр. до н. е. розгромили колишнього союзника легендарної Трої – **Фригійське царство** в центрі Малої Азії (його правитель – *Мідас*, щоб не потрапити до кімерійців у полон, покінчив життя самогубством), а в 652 р. до н. е. кочовики під проводом **Лігдаміса** захопили й спустошили Сарди – столицю ще одного малоазійського царства – **Лідії** та давньогрецькі міста узбережжя Егейського моря (**Іонію**). У боротьбі з багатою на золото Лідією (саме в ній у VII ст. до н. е. почалося карбування перших в історії людства монет), якою, згідно з грецькою традицією, правили нащадки Геракла, кімерійці об'єдналися з *трерами* – скотарським фракійським племенем, що переправилося в Малу Азію з Балкан через Босфор і Дарданелли.

Однак після того, як Лідія двічі отримала допомогу від Ассирії (лідійський цар *Гігес* погодився визнати верховну владу ассирійського правителя **Ашшурбаніпала [669–663 до н. е.]**, а з північного сходу до Передньої Азії вдерлися **скіфи**, могутність кімерійців у середині VII ст. до н. е. була зламана. Їхні рештки осіли в північно-східній частині Малої Азії (у районі сучасного Сінопа), де поступово злились із місцевим населенням. Та ж частина кімерійців, яка залишилася в Північному Причорномор'ї, сконцентрувалася в гірському Криму й стала відома античним авторам під найменуванням **таврів** (грец. *Táuroi* – бики). Але пам'ять про кімерійців – загадковий народ давньоукраїнської історії – збереглася. Греки-переселенці, які з'явилися в українському Надчорномор'ї в VI ст. до н. е., тобто вже через 100 років після перебування тут кімерійців, називали багато місць "кімерійськими":

Боспор Кімерійський (Керченська протока), "кімерійські" переправи, "кімерійські" стіни, місто і гора Кімерік.

Скіфи (грец. *Skythai*) стали одним із найвідоміших народів у дипломатичній історії стародавнього світу. "Скіфським" нерідко називають цілий період євразійської, а також української історії. Власне скіфи (на відміну від населення контрольованих ними територій, яке нерідко так само іменувалося античними греками) були північно-східними давньоіранськими племенами, що з'явилися на території України на межі VIII–VII ст. до н. е., прийшовши зі сходу, із-за Волги і степів між Каспієм, Уралом та Аральським морем. Тоді ж більша їх частина заснувала в Передкавказзі та Прикубанні своє перше "**царство Ашкуза**" й через сучасний Дагестан і Дербентський прохід рушила в Закавказзя. Східні пам'ятки називають тогочасних вождів скіфів "*парями*", а їхню область – "царством".

У 70-х рр. VII ст. до н. е. скіфи вперше зіткнулися з асирійцями, у боротьбі з ними загинув скіфський цар **Ішпакай**. Але близько 673 р. до н. е. скіфи все ж підтримали антиасирійське повстання своїх далеких родичів – **мідян**, які спромоглися створити власну державу на північному заході Іранського нагір'я. Могутній асирійський цар Асархаддон, який щойно завоював Єгипет, змушений був вдатися до дипломатичних засобів вирішення проблеми й пошуку шляхів до порозуміння з грізними прибульцями. Зберігся його письмовий запит до оракула бога Шамаша: чи дотримається свого слова **Партатуа** – цар "**країни Ашкуза**", якщо візьме за дружину асирійську принцесу. Зрештою Партатуа уклав союз з Асархаддоном, скріплений шлюбом скіфського царя і доньки Асархаддона. Для Партатуа це, певно, було таким самим міжнародним визнанням його держави, як через шістнадцять з половиною століть для великого київського князя Володимира Святославича одруження з сестрою імператорів Візантії Анною.

Відтоді скіфи протягом тривалого часу дотримувалися проасирійської політики, а син Партатуа – **Мадій** у 50-х рр. VII ст. до н. е. очолив похід скіфів проти кімерійців до Малої Азії на допомогу союзній Ассирії Лідії. Після розгрому кімерійців скіфи перетворилися у велику політичну силу й підпорядкували собі молоде **Мідійське царство**, а наприкінці 30-х рр. VII ст. до н. е., скориставшись міжусобицями в Ассирії після смерті Ашшурбаніпала, вдерлися до Сирії й Палестини, де справили жахливе враження на другого з так званих іудейських великих пророків **Єремію**. Скіфська кіннота вийшла на кордони Єгипту, фараон **Псамметіх I [663–610/609 до н. е.]**, який незадовго до того за допомогою грецьких найманців вигнав із країни асирійців і відновив її державну єдність, змушений був відкупитися від скіфів щедрими дарами. За свідченням античних істориків, скіфи

панували в Передній Азії 28 років і спільно з повсталими вавилонянами та мідянами взяли діяльну участь у зруйнуванні Ассирійської й Урартської держав, але до початку VI ст. до н. е. під тиском мідійського царя **Кіаксара [625/624–584 до н. е.]** масово переселилися через Кавказ до Північного Причорномор'я.

Роль скіфського нашестя VII ст. до н. е. в історії як Передньої Азії, так і Східної Європи була значною, безперечно, воно призвело до встановлення тісніших зв'язків між Причорномор'ям і країнами Стародавнього Сходу. Завдяки азійським походам скіфи потрапили під сильний вплив країн близькосхідної цивілізації (Ассирії, Вавилону, Мідії, Урарту), що відбилося на скіфській культурі. Повернувшись із за Кавказьких гір на свою нову батьківщину – у надчорноморські степи від Дунаю й до Дону, скіфи остаточно підкорили більшість місцевих племен і завершили політичне формування **Великої Скіфії**.

До її складу, як свідчить у четвертій книзі своєї "Історії" Геродот, що особисто побував у Північному Причорномор'ї, входило багато різних племен. Власне скіфами-іранцями, азійськими номадами, були племена **царських скіфів** і **скіфів-кочовиків**, які жили в надчорноморських та азовських степах на схід від нижньої течії Дніпра (Борисфена). Вони становили ядро Скіфії й панували над усіма іншими племенами. Мабуть, такими ж власне скіфами були й землеробсько-скотарські племена дніпровського лісостепоного Лівобережжя – так звані **скіфи-землероби**.

У лісостепу між Дністром і Дніпром локалізувалися **скіфи-орачі**, або **сколотн**. Вони були не етнічними скіфами, а осілими праслов'янськими племенами з віддавна традиційною для цих країв хліборобською культурою, що потрапили під скіфський вплив. Частина скіфів змішалася з греками й осіла на чорноморському узбережжі між Дніпром і Дністром, їх називали "**кааліпідами**". Далі на північ, між Дністром і Південним Бутом (Гіпанісом), жили **адазони**, теж осіле, очевидно, скіфсько-фракійське плем'я.

Антична літературна традиція зберегла повчальну історію про напівлегендарного скіфського мудреця **Анахарсіса** – сина скіфського царя *Гнура* і грекині, єдиного "варвара" серед "семи мудреців" та співрозмовника афінського законодавця і політика-реформатора **Содона (близько 635–560 до н. е.)**. Він багато подорожував різними країнами, у 588–584 рр. до н. е. жив в Афінах; вважається винахідником тліючого трута, двозубого якоря та ін. За окремими переказами, Анахарсіс – сучасник і співрозмовник останнього лідійського царя **Креза [560–546 до н. е.]**. Отже, скіфський царевич виконував важливу дипломатичну місію, що мала на меті не лише визнання Античним світом Великої Скіфії в її нових кордонах та як господаря Пів-

нічного Причорномор'я, а й поновлення союзу з Лідією (саме в лідійців на початку VI ст. до н. е. знайшли притулок і захист ті скіфи, що рятувались від помсти Кіаксара за вбивство його сина) та укладення угод з грецькими полісами проти загарбницьких походів перського царя **Кіра II [558–530 до н. е.]** – творця світової імперії **Ахеменідів**.

Захопившись урочистими святами еллінів на честь матері богів Гери, Анахарсіс захотів поширити цей звичай на своїй батьківщині. Та коли він, повернувшись у Скіфію, влаштував таке свято, старший брат Анахарсіса цар **Савлій** убив його за спробу впровадити чужоземний звичай. Як припускають дослідники, дійсними причинами вбивства стали намагання Савлія забезпечити передачу своєї влади сину **Іданфірсу**, оскільки законним спадкоємцем, за звичаєвим правом, мав бути саме Анахарсіс.

У той час Велика Скіфія поділялася на три царства, кожне з яких мало власного правителя, але одне з царств було головним, і його цар (очевидно, вождь царських скіфів) був головним правителем Скіфії. Така суспільна та політична організація відповідала космологічним уявленням скіфів, згідно з якими Всесвіт складався з трьох сфер, кожна з яких також мала потрійну структуру. Царства склалися з округів (номів) на чолі з номархами. Верховний цар мав величезну, рідко коли обмежену радою царів, владу. Він очолював скіфське військо, а війна для скіфів була постійним заняттям, джерелом збагачення і благополуччя. Усе життя скіфів було пронизане військовими традиціями і звичаями.

У скіфському суспільстві існував і демократичний орган – народні збори всіх воїнів, на яких обговорювались важливі справи і навіть вирішувалась доля царів. Більшість населення Скіфії були вільними, бідними чи багатими людьми. Меншу частину становила знать: патріархи сімей, військові вожді, царські дружинники. Були і раби, з якими скіфи поводитись дуже жорстоко.

Наприкінці VI ст. до н. е. відбулися події, що корінним чином змінили геополітичну ситуацію в Західному й Північному Причорномор'ї. Як повідомляє Геродот, володар світової наддержави від Єгипту до Північно-Західної Індії – перський цар **Дарій I Гістасп [522–486 до н. е.]** у **514/513 р. до н. е.** рушив у похід проти скіфів, щоб помститися за їхнє колишнє вторгнення в Мідію й "за те, що скіфи, які перемогли своїх супротивників – мідян, першими порушили мир".

Певна річ, справжні причини Дарієвого походу не мали нічого спільного із захистом інтересів уже не існуючого Мідійського царства, землі якого, до речі, у **550/549 р. до н. е.** завоювала сама ж Персія. Однак ця версія була досить зручною, оскільки не лише виправдовувала похід персів відповідно до поширеного в давнину міжнародно-

правового принципу – "око за око, зуб за зуб", а й підкреслювала роль **імперії Ахеменідів (558–330 до н. е.)** як законної спадкоємиці великих царств минулого.

Що ж до справжніх мотивів перського вторгнення в Північне Причорномор'я проти етнічно споріднених скіфів, то більшість фахівців вважає, що воно було частиною єдиного стратегічного плану: відрізати поліси європейської Греції ("Малої Греції") від північночорноморського хліба й суттєво послабити їх перед завоюванням, а також забезпечити стратегічні тили Персії (пам'ять про тяжку владу скіфів у Передній Азії була ще надто свіжою).

На чолі 700-тисячного війська (дані, очевидно, перебільшені) Дарій I перейшов наведеним мостом через Босфор, долаючи опір фракійських племен, підійшов до Дунаю й понтонним мостом переправився на його лівий берег та вдерся у степи Північного Причорномор'я. За Страбоном, перське військо дійшло до *Гетської пустелі* (сучасний Буджацький степ між Прутом і Дністром) і змушене було повернути назад, ледве не загинувши від нестачі води й продовольства. Якщо ж вірити Геродоту, військо Дарія I, подолавши причорноморські степи, за 30 днів досягло узбережжя Азовського моря (Меотиди), де кочували царські скіфи.

Дізнавшись про вторгнення ворогів, вони звернулися по допомогу до сусідніх племен. **Будини** і **гелони** з лісового Лівобережжя й іраномовні **савромати** (з III ст. до н. е. відомі як **сармати** – від давньоіран. коренів *saγ* – володар і *maða* – жінка, тобто "керовані жінками" за Геродотом) із-за Дону погодилися бути союзниками скіфів, але північні племена **андрофагів**, **меланхленів**, **неврів** і фракійці-**агафірси** відмовилися брати участь у війні. Тому, не маючи достатніх сил для того, щоб вступити в битву з персами, скіфи під керівництвом трьох царів – *Іданфірса*, *Скопасіса* й *Таксакіса* почали відступати вглиб країни, засипаючи на шляху криниці, джерела і знищуючи траву. Переслідуючи скіфів, перси, згідно з повідомленням Геродота, перейшли Дон, увійшли в землю савроматів і згодом досягли Волги (Оару), де почали будувати укріплення проти скіфів, які тим часом обминули ворога і повернулися до своєї країни. Однак найбільш вірогідною є думка тих учених, які вважають, що армія Дарія не просунулась на схід від Сіверського Дінця (Сіргіса).

Дарій I змушений був знову наздоганяти скіфів, які трималися на відстані одного дня дороги й відходили на землі племен, що відмовилися стати їхніми союзниками. *"Кали вже довго так тривало і не було таму краю, – зазначав Геродот, – послав Дарій кіннотника до скіфського царя Іданфірса, щоб йому переказав таке: "Дивний чоловіче, чому ти постійно втікаєш, хоч маєш змогу вибирати щось із двох? А саме, якщо думаєш, що можеш протистояти моїй силі, то спинися, покинь блуканину й*

проведи бій; коли ж гадаєш, що ти слабиший, то кинь тікати, принеси в дар своєму панові землю й воду і розпочни переговори".

Правитель Великої Скіфії цілком дипломатично, але з великою гідністю відповів завойовнику: *"Я ще ніякої людини не злякався і не втік перед нею давніше, отже, й тепер від тебе не тікаю; я нічого іншого не роблю тепер, лише те, що я звик робити в мирний час. А що я не воюю з тобою, то й це тобі поясню. Ми не маємо ні міст, ні обробленої землі, щоби боятися за них і чим скоріше починати з вами бій. Та як уже так конечно треба його починати, то ми маємо батьківські могили; ось відшукайте їх і спробуйте знищити, і тоді побачите, чи будемо воювати з вами за могили, чи ні. А до того, якщо не будемо мати достатньої причини, не будемо з вами воювати... Тобі ж замість дару – землі й води – пошлю такий дар, як тобі належить послати; а за те, що ти назвав себе моїм паном, будеш іще відповідати".*

Геродот зберіг відомості про ще одне посольство скіфських царів до персів, які потерпали від голоду. Посланець доставив Дарію I *"в дар птицю, мишу, жабу і п'ять стріл. Перси питали того, що приніс, про значення тих дарів; та він сказав, що не має іншого наказу, лише віддати це і швидше вертатися. Він сказав персам, що як вони мудрі, то нехай самі розгадають, що означають ті дари".* Дарій I дійшов висновку, що *"скіфи віддали йому самих себе, землю й воду. Він пояснював це тим, що миша живе в землі й їсть ту саму поживу, що й людина, жаба живе у воді, а птах найбільше подібний до коня; стріли ж означають, що вони передають персам свою силу".* Але царський радник Гобрій вважав, що значення дарів було прямо протилежне: *"Якщо ви, перси, не станете птахами й не полетите в небо, або не станете мишами й не сховаєтеся під землю, або жабами й не скочите в болота, то не повернете назад, а загинете від цих стріл".*

Радник мав рацію: змушений визнати своє безсилля в боротьбі проти скіфів, які успішно застосували тактику вимотування сил противника безперервними нападами (*"скіфська тактика"*), Дарій I залишив Велику Скіфію і безславно пішов за Дунай, покинувши напризволяще поранених та хворих. Іонійські греки, що стерегли понтонну переправу, порушили попередню таємну домовленість із скіфськими царями й не зруйнували повністю мосту через річку, врятувавши рештки перської армії. За свідченням Геродота, скіфи мали намір помститися персам і для укладення військової угоди направили послів до **Спарти**. Було домовлено, що скіфи вдарять по імперії Ахеменідів через Кавказ, а спартанці висадяться в Іонії й вирушать на з'єднання із союзниками.

Проте **скіфсько-спартанська угода**, навіть якщо вона дійсно була складена, не мала конкретних наслідків; повсталіх у 500–494 рр. до н. е. іонійців підтримали (та й то суто символічно) лише Афіни й

Еретрія (на о. Евбея), які потерпали від перського контролю за їхніми торговельними зв'язками. А невдалий скіфський похід Дарія I мав далекосяжні історичні наслідки: сконсолідоване в боротьбі з перською агресією Скіфське царство саме перейшло наприкінці VI ст. до н. е. до **територіальної експансії** на Карпати й Подунав'я.

Спочатку об'єктом скіфського завоювання (чи повторного замирення) стали поліські й лісостепові землеробські племена, що відмовилися виступити проти Дарія I, потім царські скіфи повернули на південний захід, спрямувавши свій удар на фракійців. Геродот згадує про їхній похід у **496 р. до н. е.** через всю Фракію аж до Херсонеса Фракійського (на Галліпольському півострові). Боротьба скіфів із фракійцями тривала з перемінним успіхом до **480 р. до н. е.** й увінчалася укладенням мирного договору, скріпленого династичним шлюбом скіфського царя **Аріапейта** з донькою фракійського правителя **Тереса**. За угодою кордон між територіями обох етносів проліг Дунаєм, а протистояння з Великою Скіфією призвело до формування єдиного **Фракійського царства** на чолі з племенем одрісів.

2. Дипломатична історія
давньогрецької колонізації
Північного Причорномор'я
і Приазов'я

Доки основні зусилля скіфів були спрямовані на боротьбу з персами і фракійцями, їхні взаємовідносини з **грецькими містами-колоніями Північного Причорномор'я** зводилися до нерегулярних набігів на переселенців. Та коли мирна

угода з фракійцями остаточно розв'язала руки царським скіфам, їхній тиск на еллінів став масованим. Кочівники, що не мали ані торговельного флоту, ані портів, ані навичок у морській справі, з одного боку, прагнули забезпечити збут за морем, за посередництва грецьких купців, сільськогосподарської продукції, отриманої примусом у землеробів Лісостепу, а з іншого – організувати позаекономічну експлуатацію самих полісів.

За образним висловом відомого давньоримського оратора і громадського діяча **Марка Тулія Цицерона (106–43 до н. е.)**, узбережні землі грецьких колоній у Північному Причорномор'ї виявилися ніби пришитими до "*варварського поля*" Великої Скіфії. Масовий колонізаційний рух греків припав на VIII–VI ст. до н. е. – час формування в еллінів міст-держав – полісів, що супроводжувалося зростанням майнової нерівності, обезземеленням багатьох селян і частини аристократії та загостренням суспільно-політичної боротьби. До цих факторів згодом додалися й інші: пошуки джерел сировини (особливо металів і лісу), продовольчих ресурсів (передусім хліба), пізніше – рабської робочої сили й ринків збуту для грецьких товарів. У пошуках нової ба-

тьківщини брали участь у першу чергу безземельні селяни, а також ремісники, торговці й представники родової аристократії, що зазнали поразки в політичній боротьбі. У Північне Причорномор'я греків манили родючі ґрунти, багатий рослинний і тваринний світ, рибні багатства, зручні гавані.

Провідну роль у колонізації басейну Чорного моря (*Понту Евксінського* – давньогрец. "моря гостинного") відіграв малоазійський поліс **Мілет**, який, за визначенням давньоримського енциклопедиста-історика і державного діяча **Плінія Старшого (23/24–79)**, став "родоначальником більш як дев'яноста міст". У **647 р. до н. е.** мілетянами було засноване перше в Північному Причорномор'ї поселення **Борисфеніда** на острові Березань у гирлі Дніпровсько-Бузького лиману (на початку нашої ери острів стане місцем вшанування обоженюваного греками міфічного героя Троянської війни *Ахілла*), на межі VII–VI ст. до н. е. – **Ольвія** (давньогрец. – щаслива; на правому березі Бузького лиману біля с. Парутиного Очаківського р-ну Миколаївської обл.) і **Пантікапей** (давньоіран. рибний шлях; на місці сучасної Керчі), протягом VI ст. до н. е. – **Тіра** (на території сучасного Білгорода-Дністровського), **Ніконій** (на східному березі Дністровського лиману), **Феодосія**, **Німфей** (біля с. Героївського у складі Керчі), **Мірмекій** (на північному березі Керченської бухти), **Тірітака** (на місці сучасного с. Аршинцевого на південь від Керчі), **Кімерік** (на Керченському півострові) і **Керкінітіда** (на місці сучасної Євпаторії).

З царськими скіфами, які нещодавно повернулися з передньоазійських походів і витримали напружену боротьбу з місцевими племенами, у колоністів (чисельність їх у кожному окремому випадку становила від сотні до 1 тис.) спершу склалися мирні взаємовигідні стосунки. Як стверджував у своїй "*Географії*" Страбон, землі для поселення і заняття землеробством були надані скіфськими вождями колоністам або за договором, або за помірну орендну плату. Поселенці торгували, з одного боку, з іонічними полісами Малої Азії й сусідніх з нею островів (Хіосу, Самосу, Родосу), а на кінець VI ст. до н. е. і з Афінами, а з іншого – з місцевими племенами скіфів, **свідів** і **меотів**, що етнічно частково були споріднені зі скіфами, а частково – з північнокавказькими адигами.

Зокрема, завдяки посередництву Ольвії скіфські племена отримували вино, парадну кераміку, ювелірні прикраси, й у свою чергу ольвіополіти вивозили зерно, продукти скотарства й рабів, яких потребували поліси Егейської Греції. Товари, що вивозилися з Малої Греції, через Ольвію Дніпром і Бугом, поширювалися значною територією України, аж до сучасного Києва. Тісні зв'язки Ольвії зі скіфськими племенами привели до появи так званих *скіфоеллінів* чи *мікселлінів* – скіфського населення поліса й сільської округи, що сприйняло давньогрецьку мову та окремі риси античного способу життя й культури.

Погіршення стосунків між грецькими колоністами і царськими скіфами на початку V ст. до н. е. привело до спішного спорудження стін навколо Ніконія, Ольвії, Тірітаки, Мірмекія й **Фанагорії** (заснована в 40-х рр. VI ст. до н. е. вихідцями з давньогрецького Теоса на Таманському півострові). Поліси європейського Боспору (Керченського півострова) – Пантікапей, Тірітака, Мірмекій і Порфмій терміново відгороджують себе від спустошуючих набігів кочовиків могутніми укріпленнями *Тірітакського валу*. Успішне відбиття першого натиску скіфів викликало до життя у двох віддалених регіонах Північного Причорномор'я подібний тип державного ладу.

В Ольвії правильна організація оборони проти скіфів, будівництво стін, створення і озброєння народного ополчення сприяли встановленню **тиранії** в особі аристократа *Павсанія*, що протягом року займав посаду верховного магістрату поліса – есімента. Ті ж заходи, здійснені на Боспорі, дозволили якомусь вдалому полководцю із знатного роду першопоселенців **Археанактидів**, що очолював союзне військо полісів (Пантікапея, Тірітаки і Мірмекія із західного берега Керченської протоки й Фанагорії, Гермонасси, Кеп, Корокондами і Патраея – зі східного), захопити в **480 р. до н. е.** тиранічну владу в рідному Пантікапеї.

Відтоді Пантікапей, що мав зручну гавань і географічно вигідне розташування, став лідером **Боспорської синахії** (від грец. *syn* – разом і *machomai* – битися) – різновиду міждержавного союзу, що мав наступальний та оборонний характер і оформлювався безстроковою або строковою угодою про боротьбу разом проти спільного ворога. Водночас навколо храму Аполлона, спорудженого на пантікапейському акрополі, сформувалася релігійна *амфіктонія* – союз для охорони спільних релігійних святилищ, захисту храмових скарбів і організації релігійних свят. Невдовзі союз боспорських полісів почав карбувати власну срібну монету – **драхму** егінської монетної системи (6,07 г, майже в півтора раза важча, ніж євбейсько-аттична драхма). Вищі магістрати Пантікапея – архонти з роду Археанактидів – стали й архонтами Боспору та зосередили у своїх руках керівництво зовнішньою політикою, збройними силами, здійснювали політичний контроль над внутрішнім життям міст і територій сусідніх племен.

На відміну від боспорських полісів, автаркічні, розрізнені й віддалені колонії Північно-Західного Причорномор'я виявилися не в змозі протистояти тиску з боку царських скіфів і погодилися на своєрідний **протекторат Скіфського царства**. За свідченнями Геродота, що відвідав Ольвію в 40-х рр. V ст. до н. е., у місті розташовувався палац скіфського царя **Скіла** (сина царя Аріапейта), який регулярно навідувався туди й подовгу в ньому перебував, беручи участь у громадських

святкуваннях і релігійних обрядах. Мати Скіла – гречанка з Істрії (на території сучасної Румунії) навчила сина давньогрецькій мові й писемності, тому "він змалку був більше схильний до грецьких звичаїв, бо так його виховано". Дізнавшись про те, що Скіл брав участь у відправі культу Діоніса, скіфи повстали проти царя й передали владу його молодшому зведеному брату **Октамасаду** – сину доньки фракійського царя Тереса.

Скіл утік у Фракію, де правив його дядько *Сіталк*. Геродот розповідає, що, коли скіфи на чолі з Октамасадом вийшли походом на Дунай, фракійський цар *"вислав послів до Октамасада, й вони переказали: "Чого нам битися між собою? Адже ж ти син моєї сестри й маєш у себе мого брата. Видай мені його, а я дам тобі твого брата Скіла; до бою ж не допускаймо ні ти, ні я". Таке передав Сіталк; в Октамасада ж був брат Сіталка, що втік від нього. Октамасад пристав на те й видав Сіталкові свого дядька по матері, а сам дістав брата Скіла. Як Сіталк дістав брата, то відійшов, а Октамасад наказав на місці відрубати Скілові голову"*.

Але залежність полісів Північно-Західного Причорномор'я від Скіфського царства стосувалася лише економічного життя й не торкалася внутрішньополітичних питань. І в Ольвії, і в Ніконії, і в Керкінїді функціонували народні зібрання, що видавали постанови, міські магістратури й різноманітні релігійні та політичні об'єднання громадян. Ольвія навіть уклала зі своєю метрополією Мілетом договір про **ісополітію** (подвійне громадянство). Водночас поліси були зобов'язані сплачувати скіфам данину й частково утримувати їхнє військо ("кормління").

Тим часом, після переможного для еллінів завершення греко-перських війн і укладення в 449 р. до н. е. **Каалієвого миру**, що, між іншим, звільнив від сторічного перського гніту іонійські поліси на чолі з Мілетом, надзвичайно зросла могутність **Першого Афінського морського союзу**. Він виник у 478/477 р. до н. е. і в період розквіту охоплював майже 200 міст, поширивши свій вплив на причорноморські поліси. Відомий давньогрецький письменник і історик **Плутарх (близько 46–127)** у *"Порівняльних життєписах"* повідомляє, що коли в **438/437 р. до н. е.** "великий і чудово оснащений" афінський флот приплив у Чорне море, його командувач стратег **Перікла (близько 490–429 до н. е.)** *"зробив для грецьких міст усе, про що вони просили, і ставився до них з винятковою доброзичливістю, а навколишнім варварським племенам, їхнім царям і дрібним володарям показав усю могутність Афін, безстрашність і відвагу афінян, які плавають, куди хочуть, ставши володарями моря"*.

Але реальною метою експедиції Перікла було прагнення включити причорноморські поліси до складу Афінського морського союзу, вста-

новити в них прийнятні для афінян політичні режими й, головне, створити міцну базу забезпечення Афін хлібом з огляду на неминучу війну зі Спартою за гегемонію в Малій Греції. Так, у **Сінопі** на південному узбережжі Чорного моря за підтримки афінського флоту і загону воїнів місцеві демократи вигнали тирана *Тімесілея*, який разом із родиною та прибічниками переселився до близької йому за духом Ольвії.

Перетнувши Чорне море найкоротшим шляхом, Перікл підійшов до узбережжя Боспору і включив до складу Афінського морського союзу Німфей, що перебував під скіфським протекторатом. Відтоді поліс мав сплачувати Афінам *форос* (від грец. *phero* – несу) – грошовий податок у скарбницю союзу в розмірі 1 таланту (понад 26 кг срібла). Рушивши далі на захід уздовж узбережжя Криму і Північного Причорномор'я, афінський флот підійшов до Ольвії. Внаслідок дипломатичних переговорів із скіфськими правителями, очевидно спадкоємцями Октамасада, що були послаблені внутрішніми суперечками, Періклу вдалося пом'якшити втручання варварів у внутрішнє життя поліса, забезпечити йому право самостійно вирішувати питання державного ладу й включити до числа афінських союзників. За угодою з Ольвії було усунено скіфського намісника, і в місті відродилася тиранія.

Аналогічні політичні акції, як гадають дослідники, були вчинені Періклом і щодо інших полісів регіону. Зокрема, в Істрії й Аполлонії (сучасний Созопол, Болгарія) влада олігархів змінилася демократичною формою правління, останній поліс у 425 р. до н. е. фігурує у списках фороса. Як видно з монетного матеріалу, членом Афінського морського союзу стала й Тіра.

Боспорська держава також у середині V ст. до н. е. увійшла в орбіту впливу Першого Афінського морського союзу, але архонти з роду Археанактидів з побоюванням ставилися до демократичних Афінів і в тісні контакти з союзом не вступали, намагаючись здійснювати незалежну політику. Навіть свої монети боспорські правителі карбували не на основі прийнятого в Афінській морській державі вагового стандарту, з місцевими монетними типами. Але включення до складу Афінської держави Німфея дошкульно відбилося на стратегічному становищі Боспору й призвело, як повідомляє в *"Історичній бібліотеці"* давньогрецький історик **Діодор Сивцілійський (90–21 до н. е.)**, до усунення Археанактидів від влади.

Етнічне походження засновника нової династії – **Спартака I [438/437–433/432 до н. е.]** до сьогодні не з'ясовано, у ньому бачать і фракійця, і представника еллінізованої синдо-меотської знаті, і еліна з мілетської аристократії. Неясно також, чи мав місце якийсь насильницький переворот, чи перехід влади до нової династії відбувся мирним шляхом. Боспорська держава залишилася своєрідною формою

спадкової тиранії, але відтепер потреби навіть у позірному існуванні симахії полісів не було. Влада Спартокідів, яка спиралася на землеробську аристократію, торговельно-ремісничі кола й найману армію з варварів, настільки зміцніла, що вони відважилися припинити амфіктонне карбування, і боспорський ринок почав обслуговуватися майже виключно пантікапейською срібною монетою.

Між іншим, на користь фракійського походження династії Спартокідів, що правила Боспором аж до 108 р. до н. е., свідчать найдавніші на території України зображення **тризуба** ("триденса") на цих монетах. Вони символізували витoki царського родоvodu від Посейдона (морські походи й морська торгівля) й Геракла, як і у правителів фракійців.

Афінське домінування на Чорному морі було підірване **Пелопоннеською війною 431–404 рр. до н. е.** Афінської морської держави зі Спартою. У **422/421 р. до н. е.** спалахнуло антиафінське повстання на о. Делос (до завершення греко-перських війн там містилася скарбниця Афінського морського союзу), що було придушене. Частина виселених з острова делосців разом із набагато більшим контингентом демократів південночорноморського поліса *Гераклеї*, що зазнали невдачі в політичній боротьбі, висадилися на південно-західній околиці Кримського півострова й заснували на околиці сучасного Севастополя **Херсонес** (давньогрец. – півострів). З перших днів поселенці змушені були відвойовувати собі життєвий простір збройною боротьбою з автохтонами-таврами, що, за одноставним свідченням античних джерел, відзначалися жорстокістю й не цуралися розбою та піратства.

У результаті поразки Афін у Пелопоннеській війні й розпуску морського союзу причорноморські поліси отримали повну політичну свободу, а Німфей був переданий командиром афінського гарнізону *Гілоном* (дідом відомого оратора *Демосфена*) Боспору. Таким чином, **IV ст. до н. е. стало апогесм економічного й політичного розквіту незалежних грецьких міст-колоній у Північному Причорномор'ї**, де меншою мірою, ніж у Малій Греції, відчувалася криза поліса й полісної системи. Провідними політичними центрами регіону, до яких тою чи іншою мірою тяжіли інші грецькі міста, залишалися Ольвія і Боспор.

На *початку IV ст. до н. е.*, як свідчить надпис, вирізаний на базі статуї тираноббивці, в Ольвії була повалена тиранія і встановлений демократичний державний лад, а також покінчено з рештками скіфського протекторату. З приводу цих подій у місті урочисто було запроваджено культ Зевса-Визволителя, а ольвіополіти, прагнучи розширити зону своїх територіальних володінь на схід, заснували низку землеробських поселень на західній околиці Криму – **Тарханкутському півострові**.

Але в середині IV ст. до н. е. зовнішньополітичні інтереси Ольвії увійшли в конфлікт із територіальною експансією молоді Херсонеської держави, якій вдалося мирним шляхом включити до свого складу іонійську колонію *Керкінітиду* на півдні того ж Тарханкутського півострова. Як показують розкопки, херсонесько-ольвійське протистояння набуло збройного характеру й затягнулося на півстоліття, закінчившись на користь херсонеситів. Усю берегову лінію від сучасної Євпаторії до узбережжя Каркінітської затоки вкрили херсонеські садиби різних типів: від невеликих неукріплених вілл до могутніх, захищених баштами фортець і цілих комплексів колективних господарств – військово-зсмиробських поселень. Нарешті, наприкінці IV ст. до н. е. у зручній бухті, на місці сучасного с. Чорноморське, херсонесити заснували м. **Калос-Лімен** – давньогрецькою *Kalós Limen* буквально означає "прекрасна гавань".

Створення Херсонеської держави відбувалося за доби відомих завоювницьких походів **Александра III Македонського [336–323 до н. е.]** і виникнення на Близькому й Середньому Сході елліністичних держав, коли в ідеології давніх греків укорінилося старе "**право списа**". Відповідно до нього земля, захоплена військовою силою, стає власністю найсильнішого. "*В усьому світі існує вічний закон, що коли місто взяте війною, завойовникам належить і особистість і майно тих, хто знаходиться в ньому*", – стверджував давньогрецький письменник та історик **Ксенофонт (близько 430–355/354 до н. е.)**. Тому всі землі, захоплені херсонеситами у таврів на **Гераклейському півострові** на південно-західній околиці Криму, що завершило територіальну експансію колоністів, були поділені на рівні ділянки, а корінне населення, за спартанською моделлю, частково зігнане з насиджених місць, а частково перетворене в рабів. Мешканці ж таврських поселень уздовж кордону Гераклейського півострова зазнавали примусової експлуатації як залежне, політично безправне населення.

У **громадянській присязі** херсонеситів, викарбуваній наприкінці IV – на початку III ст. до н. е., говориться: "*Не зраджу ні Херсонеса, ні Керкінітиди, ні Калос-Лімена, ні інших укріплених пунктів, ні з решти території, котрою херсонесці управляють чи управляли, нічого нікому, ні елліну, ні варвару, але буду оберігати все це для херсонеського народу*". Слова урочистої клятви, що підтверджуються й даними археологічних розкопок на західному узбережжі Криму, свідчать про появу значної античної держави з центром у Херсонесі. На відміну від політично нестабільної, здебільшого тиранічної, Ольвії й монархічного Боспору, Херсонес був **рабовласницькою республікою з демократичною формою правління**.

Вищим органом влади виступали збори всіх повнолітніх громадян-чоловіків, які ухвалювали закони, вирішували найважливіші питання й обирали раду (членів – на місяць, секретаря – на рік) та колегії для керівництва повсякденним життям поліса. Так званий цар (базилевс) був епонімом, тобто його іменем називався й датувався рік, але від давньої високої посади збереглися лише почесні, проте формальні релігійні функції. Для командування військом обиралася колегія стратегів, пізніше їх замінили архонти; колегія деміургів охороняла чистоту демократичного режиму. У місті існували народний суд і спеціальні посадові особи – дікасти (судді). Судове рішення приймалося за допомогою голосування камінцями, тобто шляхом таємного голосування, як про це сказано в згаданій присязі: *"Буду судити камінцями за законами"*.

Зовнішнім показником сили й міцності причорноморських полісів стало відбиття Ольвією нападу одного з полководців Александра Македонського, намісника Фракії Зопіріона у **331 р. до н. е.** Тоді 30-тисячна македонська армія, що через Північне Причорномор'я і Кавказ мала пробитися до Александра, який перебував у Месопотамії, щільно оточила місто, яке вдалося до рішучих заходів, щоб відстояти незалежність: багатьом неповноправним мешканцям були надані громадянські права для вступу в ополчення, скасовані борги, частина рабів відпущена на волю. Ольвіюполітам підійшли на допомогу скіфські загони, у результаті чого македонські війська зазнали поразки, Зопіріон загинув, а Александр Македонський остаточно визначився на користь здійснення саме індійського (східного) походу.

Для зміцнення свого міжнародного становища Ольвія поновила старий договір з Мілетом про ісополітію. У ньому, зокрема, зазначалося: *"Мілетець в місті Ольвії, як ольвіюполіт, хай приносить жертви на тих самих олтарях, і хай має доступ у ті самі святилища на тих самих засадах як ольвіюполіти, хай будуть права свободи від податків у мілетців на тих же засадах, як і раніше були. Коли ж він захоче займати державні посади, хай прийде у раду і, записавшись, хай займає і хай платить податки як і інші громадяни... А якщо буде у мілетця позов в Ольвії, хай користується він правосуддям і хай дістає рішення в п'ятиденний строк у відділі суду, що розглядає справи громадян. Хай будуть вільні від податків усі мілетці, крім тих, які мають права громадянства в іншому місті і беруть участь в управлінні і в судах. На тих же умовах і ольвіюполіти в Мілеті хай будуть вільні від податків, і хай користуються ольвіюполіти всім іншим так само в Мілеті, як і мілетці в місті Ольвії"*.

Поліпшення геополітичного становища Ольвії, Тіри й Херсонеса відбувалося на тлі послаблення позицій Скіфського царства, враженого династичною боротьбою за владу. Після правління братовбивці Ок-

тамасада імена скіфських володарів надовго зникають з античних літературних, епіграфічних і нумізматичних джерел. Про відсутність єдності у скіфів прямо йдеться в "Історії Пелопоннеської війни" давньогрецького історика **Фукидіда (близько 460–400 до н. е.)**. Лише в *другій чверті IV ст. до н. е.* скіфи спромоглися подолати внутрішньо-політичну кризу і консолідуватися під верховенством царя **Атея**, чия влада поширилася на більшість племен Північного Причорномор'я.

Розквіт держави Атея простежується в численних курганних "царських" похованнях, багатих на розкішні прикраси, парадну зброю й предмети побуту, виготовлені із золота, срібла й бронзи (Краснокутський курган, Куль-Оба, Олександропільський курган, Товста могила, Чортотлик та ін.). У середині IV ст. до н. е. скіфи поновили експансію на південь, захопили Дунайську дельту й поширили свою владу на фракійську Добруджу. Узбережні грецькі поліси змушені були визнати протекторат царя Атея, а *Каллатіс* (сучасна Мангалія, Румунія) почав карбувати срібні монети на взірець тетрадрахм македонського царя **Філіпа II [359–336 до н. е.]** із зображенням на зворотному боці бородатого кінного стрільця-скіфа. Атей навіть погрожував піти війною на *Візантію* (з 330 р. – Константинополь, з 1453 р. – Стамбул) у разі відмови його від сплати данини.

У цій ситуації неминучим ставало збройне зіткнення Македонського й Скіфського царств, а приводом для нього стали обставини війни Атея з якимись *істрійцями* – союзом фракійських племен поблизу гирла Дунаю. Зазнавши невдачі, скіфський цар, якому було вже близько 90 років, звернувся через жителів Аполлонії за допомогою до Філіпа II, пообіцявши замість того заповісти йому своє царство. Проте, коли внаслідок смерті ватажка істрійців загроза поразки скіфів зникла, Атей відслав македонську підмогу назад, наказавши передати Філіпу II, що скіфський цар, як сильніший, не потребує підтримки македонян, а крім того, маючи живого сина, не збирався зробити македонського царя своїм спадкоємцем. До того ж Атей відмовився допомогти грошима і військом під час облоги македонянами у **339 р. до н. е.** Візантії і Перінфа, що викликало гнів Філіпа II.

У відповідь македонський цар улітку того ж року з усім військом рушив до Дунаю й у вирішальній битві завдав нищівної поразки скіфам. Атей загинув, а македоняни захопили величезну здобич: 20 тис. жінок і дітей, стільки ж відбірних коней і масу дрібної худоби. Щоправда, на зворотному шляху, проходячи внутрішніми областями Фракії, Філіп II був розбитий грізними *трибаллами*, тяжко поранений і втратив усю захоплену у скіфів здобич.

На тлі воєнно-політичного послаблення Великої Скіфії підвалини могутності Боспорської держави були закладені за правління сина Спартока I **Сатіра I [433/432–389/388 до н. е.]** і сина останнього –

Левкона I [389/388–349/348 до н. е.]. У зовнішній політиці обидва зосередилися на оволодінні Феодосією, у якій знайшли притулок боспорські вигнанці – противники династії Спартоکیدів. Але Феодосія отримувала суттєву воєнну допомогу від Гераклеї, яка небезпідставно вбачала в боспорській експансії на захід загрозу незалежному існуванню свого дочірнього поліса – Херсонеса. Сатір I загинув під час облоги Феодосії, і справу довершив уже його син: на межі 80–70-х рр. IV ст. до н. е. місто змушене було підкоритися, і Спартокіди почали іменувати себе *"архонтами Боспору і Феодосії"*. Не випадково близько 375 р. до н. е. Боспор вперше почав карбувати золоту монету.

Перемога над Феодосією відкривала для Боспору великі можливості щодо приєднання з часом усього Керченського півострова разом із його скіфським населенням. Потім Спартокіди звернули увагу на східне узбережжя Керченської протоки й після кровопролитної війни стали володарями Таманського півострова, пониззя Кубані й Східного Приазов'я, які населяли меотські племена. Після цього Левкон I отримав титул *"архонт Боспору і Феодосії, цар синдів, торетів, дандарів і псесів"*. Його син **Перісад I [349/348–310/309 до н. е.]** максимально розширив кордони Боспорської держави, що, за словами однієї епіграми, розкинулися *"між таврами і країною Кавказькою"*, а сам правитель у деяких надписах іменувався *"царем усіх меотів"*.

Відтоді Боспорська держава набула нової якості: стала не грецькою, а греко-варварською, у якій стосовно еллінів правителі називали себе архонтами, а щодо місцевих племен – царями. Підкорені етноси сплачували Спартокідам данину, постачали воїнів, але на чолі племен залишалися місцеві вожді.

Дослідники вважають, що розміри господарської території Боспорської держави з часів Левкона I сягали близько 5 тис. кв. км, чисельність населення в сільських районах – 100–150 тис. осіб, загальна кількість мешканців – 150–200 тис. Зовнішньоторговельні зв'язки Боспору, переважно морські, розвивалися з полісами Південного й Північного Причорномор'я, західного узбережжя Малої Азії, островами Фасос і Хіос. Але протягом усього IV ст. до н. е. в Боспорі домінував *афінський імпорт*, оскільки після поразки в Пелопоннеській війні й утрати сицилійського ринку Афіни відчували гостру потребу в боспорському хлібі.

Ще за правління Сатіра I було укладено афіно-боспорську угоду про взаємні торговельні пільги і привілеї, Афіни отримали право пріоритетного імпорту хліба з Пантікапея. Левкон I у перебудованому і значно розширеному Феодосійському порту на додаток до попередніх

3. Північне Причорномор'я
за доби еллінізму.
Боротьба Понтійського царства
і Боспору з Римом

привілеїв дарував афінянам *ателію* – право на безмитну торгівлю. На знак взаємності у **346 р. до н. е.** Афіни надали Перісаду I і його братам низку почестей та привілеїв першочергового завантаження товарів і набору в боспорський флот кваліфікованих моряків.

Відомий афінський оратор і громадсько-політичний діяч **Демосфен (384–322 до н. е.)** надзвичайно високо оцінював торговельні зв'язки з Боспором: *"Хліб, що його привозять водою з Понту, кількостю дорівнює всьому привозу з інших ринків. І це пояснюється не тільки тим, що ця земля виробляє величезну кількість хліба, а й тим, що її правитель Левкон звільнив від мита купців, які везуть хліб в Афіни, і оголосив наказ, щоб ті, хто відпливає до нас, вантажились перші... Позаторік, коли скрізь не вистачало хліба, він прислав вам хліба не тільки в достатній кількості, але навіть у такій, що від продажу його було виручено 15 талантів".* Щорічно, за твердженням Демосфена, в Афіни з Боспору ввозилося 16380 т хліба, а всього при задовільному врожаї Спартокіди могли експортувати не менше 32–48 тис. т зерна. Торговельні зв'язки з Афінами не припинялися і в наступні часи, за хлібний дар у 7,7 тис. літр афіняни у II ст. до н. е. двічі відряджали посольства з подякою до Пантікапея.

Після смерті Перісада I в Боспорській державі спалахнула боротьба за владу між його старшими синами *Сатіром II* і *Прітаном*, які за традицією мали спільно правити до смерті одного з них, і молодшим сином *Євмелом*. Головні бойові дії розгорнулися в Прикубанні, причому в армії Сатіра II, а після його загибелі в 309/308 р. до н. е. – Прітана, окрім найманців, важливою силою були союзники-скіфи. Євмел спирався на чисельно переважаюче військо місцевого племені *фатеїв*, які мешкали на азійському березі Боспору. Після перемоги цар **Євмел [309/308–304/303 до н. е.]** жорстоко розправився з супротивником і під час свого короткого правління зосередився на піднесенні міжнародного авторитету Боспорської держави.

Передусім Євмел зміцнив боспорський флот і з його допомогою очистив чорноморську акваторію від піратів, що заважали регіональній торгівлі. Він також установив дружні відносини з вождями місцевих племен Прикубання і, як повідомляє Діодор Сицилійський, *"взагалі був намислив підкорити всі племена навколо Понту і виконав би свій задум, якби його не скосила передчасна смерть"*. Зате боспорський цар встиг інтенсифікувати політичні й торговельні зв'язки з Афінами та грецькими полісами Південного й Західного Причорномор'я, особливо з Сінопом, Візантієм і Каллатісом. Коли останній поліс був узятий в облогу колишнім полководцем Александра Македонського і царем Фракії **Лісімахом [323–281 до н. е.]**, Євмел надав Каллатісу допомогу і прийняв на поселення 1000 його громадян.

Наступник Євмела – **Спарток III [304/303–284/283 до н. е.]**, а можливо і сам Євмел, уже став іменуватися *царем (базилевсом)* не лише стосовно підкорених варварських племен, а й щодо еллінів. Це відбулося, швидше за все, під впливом відповідних актів з боку *діадохів* (від грец. *diadochos* – наступник, спадкоємець) – полководців Александра Македонського, що після його смерті в запеклій боротьбі поділили світову імперію й протягом 306–305 рр. до н. е. оголосили себе царями.

За правління Спартока III міжнародне становище Боспорської держави продовжувало зміцнюватися, свідченням чого є *союзний договір із Афінами*, що тільки-но визволилися з-під влади македонського царя **Деметрія I Поліоркета [306–286 до н. е.]** й поспішили повідомити про це боспорського царя, аби відновити стосунки. На відміну від попередніх афіно-боспорських угод, у яких представники династії Спартоکیدів виступали як приватні особи, у новому декреті, що став результатом переговорів, Спарток III іменувався вже царем. Крім того, якщо раніше йшлося виключно про торгівлю, то тепер було укладено формальний союз: Афіни зобов'язувалися допомагати боспорському царю на суші й на морі, якщо хто-небудь нападе на його державу. Але договір, очевидно, був потрібніший Афінам, ніж Боспору: якщо досі афінянам гарантувалися торговельні привілеї, то тепер Спарток III обмежився невизначеною обіцянкою "робити їм усе найкраще". На знак приязні у **287 р. до н. е.** Спарток III пожертвував Афінам 592 т зерна.

За наступника Спартока III – **Перісада II [284/283 – після 252 до н. е.]** тіснішими стали зв'язки Боспору з Єгиптом і островами Родос та Делос. В одному єгипетському папірусі збереглося повідомлення про прибуття в **254/253 р. до н. е.** послів боспорського царя, що провели успішні переговори про розмежування сфер хлібної торгівлі з представниками могутнього **Птоломея II Філадельфа [285–246 до н. е.]**.

На той час грізною силою в Криму знову стали скіфи, витіснені сарматами з Північного Причорномор'я в пониззя Дніпра і степову частину півострова, де вони утворили державу **Мала Скіфія** зі столицею в **Неаполі Скіфському** (на південно-східній околиці сучасного Сімферополя). Донедавна розрізнені скіфські племена перейшли до осілого способу життя й заняття землеробством (поряд із скотарством) та повели активний наступ на херсонеські володіння на західному узбережжі Криму. Серія *скіфсько-херсонеських війн* розтягнулася до кінця II ст. до н. е., оскільки Боспорське царство, до якого звернулися з проханням про допомогу херсонесити, виявилось вже нездатним її надати.

Античні історики зберегли розповідь про драматичні події кінця III – початку II ст. до н. е., коли скіфи "кривдили" херсонеситів, яким довелося укласти союз із зверхницею сарматів **Амагою**. Але скіфи не при-

слухалися до її вимог припинити свої набіги на Херсонес, тоді Амага раптово напала на них, вбила царя і його приближених, а спадкоємцю царської влади суворо наказала "правити справедливо і, пам'ятаючи про сумну загибель батька, не чіпати сусідніх еллінів і варварів".

Найбільшої могутності Мала Скіфія досягла в *середині II ст. до н. е.* за правління царя **Скілура**, що побудував власний флот і прагнув оволодіти морськими портами для встановлення контролю над хлібною торгівлею в регіоні. Скілур підпорядкував Ольвію й налагодив у ній карбування монети з власним ім'ям, а також за допомогою місцевих купців організував експорт збіжжя. Він здійснив грандіозну реконструкцію оборонних споруд Неаполя й відбудував низку фортець, яким відводилася роль опорних пунктів у наступних військових діях. Водночас скіфи потурбувалися про залучення на свій бік таврів, що дало змогу Скілуру захопити в Західному Криму херсонеські Керкінітиду і Калос-Лімен.

Херсонеська республіка гарячково шукала виходу: то намагалася підкупити скіфів "дарами", то у 80-х рр. II ст. до н. е., можливо за посередництва своєї метрополії Гераклеї, зблизилася з понтійським царем **Фарнаком I [близько 185–169 до н. е.]**, що прагнув виставити себе захисником еллінських полісів проти навколишнього варварського населення. **Понтійське царство** було еліністичною державою в родючій і багатій на корисні копалини північно-східній частині Малої Азії, що виникла в процесі боротьби діадохів у **302/301 р. до н. е.** Її засновником вважається побічний представник перської династії Ахеменідів, що взяв собі тронне ім'я *Мітрідата I*. Хоча основним населенням держави були автохтони-каппадокійці, поступово до складу Понтійського царства були включені грецькі поліси південного узбережжя Чорного моря – **Понту Евксінського** (звідси – назва царства).

Енергійний і гнучкий Фарнак I раптовим ударом захопив один із найбагатших полісів – Сінопу, що контролювала прямий шлях через Чорне море, і зробив її своєю резиденцією, а також налагодив економічні й культурні зв'язки з Афінами і о. Делос. Далекоглядний понтійський цар рано оцінив потенційну міць і силу Давнього Риму й зумів переконати його у своїй лояльності. А в **179 р. до н. е.** між Фарнаком I і Херсонесом був укладений спеціальний договір, фрагмент якого зберігся в херсонеському надписові. За угодою понтійський цар зобов'язувався надавати військову допомогу в тому разі, "*якщо сусідні варвари виступлять походом на Херсонес чи на підвладну херсонеську країну чи будуть кривдити херсонесців*".

Того ж року, як повідомляє давньогрецький історик **Полібій [близько 200–120 до н. е.]**, при укладенні мирного договору між Фарнаком I і коаліцією малоазійських царів європейським союзником

понтійського володаря виступив сарматський цар **Гатаал**. Це було перше безперечне письмове свідчення про перебування сарматів у Північному Причорномор'ї.

Слід зазначити, що в той час перспектива створення великої держави, яка охопила б усі береги Чорного моря, відповідала інтересам мешканців грецьких полісів Причорномор'я, оскільки в такому разі вони отримували безперечні політичні й економічні вигоди від установаження регіональної системи безпеки й перетворення Чорноморського басейну в єдиний економічний простір. А вже на середину II ст. до н. е. **елліністичний світ** був вражений гострою суспільно-політичною й економічною кризою: Рим захопив Малу Грецію, Македонію, Пергам на північному заході Малої Азії; на Сході під натиском кочових народів впало Греко-Бактрійське царство, іраномовні родичі скіфів і сарматів – **парфяни** окупували Мідію й Вавилонію; колись велика еліністична держава Селевкідів – головний правонаступник імперії Александра Македонського – скоротилась до розмірів невеличкого утворення на півночі Сирії й повільно агонізувала під впливом громадських потрясінь і династичних конфліктів; птолемеївський Єгипет втратив азійські володіння й ледве порався із внутрішніми проблемами.

За таких обставин Понтійське царство, що в *другій половині II – першій половині I ст. до н. е.* пережило період тимчасового розквіту, стало опорою еліністичного Сходу у спротиві римській експансії. Регіональну політику Фарнака I успішно продовжив його син **Мітрідат V Еввергет** ("Благодійник") [**близько 150–121 до н. е.**], що створив найману армію на грецький взірець і розпочав будівництво військового флоту. Далекоглядний понтійський цар, розширюючи кордони своєї держави, водночас прагнув зберегти дружбу з римлянами і взяв участь у *Третій Пунічній війні 149–146 рр. до н. е.* та придушенні егалітарного й антиримського повстання в Пергамі під проводом *Аристоніка* – родича останнього царя Аттала III, що нібито заповів свою державу Риму. Але після розгрому повсталих у *129 р. до н. е.* Рим почав вбачати в Понтійській державі свого потенційного ворога й організував убивство Мітрідата V.

Його 11-річний син – **Мітрідат VI Євпатор** змушений був протягом семи років переховуватися в горах і прийшов до влади шляхом кривавої боротьби лише в **113 р. до н. е.** з твердим переконанням, що його непримиренним ворогом є Рим. Загальна військово-політична ситуація в Середземномор'ї на той час певною мірою сприяла планам понтійського царя: на Італію рушили германські племена кимврів і тевтонів, у Римі вкрай загострилася соціальна атмосфера, на Сицилії знову спалахнуло велике повстання рабів, і Рим якийсь час не мав достатньо сил, щоб перешкодити Мітрідату розширювати свою державу за рахунок територій у Малій Азії й Закавказзі.

До того ж черговий натиск царя Малої Скіфії **Палака** змусив Херсонес, Ольвію, Тіру і, зрештою, Боспор звернутися до Мітрідата, який, як і його предки, підкреслював свою відданість еллінізму й полісним свободам, з проханням про включення їх до складу Понтійського царства та збройний захист від нападів варварів. Коли херсонесити проголосили Мітрідата своїм "*простатом*" – захисником, він відрядив у **110 р. до н. е.** до Криму полководця **Діофанта** з великими військовими силами. Палак уклав союз із сарматським племінним об'єднанням **роксоланів** (давньоіран. – білі алани), але, попри чисельну перевагу над понтійцями, зазнав поразки. Неаполь та інші скіфські фортеці були зруйновані, а в Ольвії розташувався понтійський гарнізон. Скіфсько-сарматська коаліція розпалася, Палак у **108 р. до н. е.** скорився Мітрідату.

Того ж року Діофант прибув до Пантікалея, де після напружених переговорів переконав останнього представника династії Спартокідів **Перісада V [125–109/108 до н. е.]** "добровільно" зректися престолу на користь Мітрідата VI Євпатора, який отримав титул "*цар Боспора Кімерійського і захисник Херсонеса*". Ці драматичні події спричинили в **107 р. до н. е.** у Пантікалеї й Феодосії повстання під проводом **Савмака** (двірцевого раба або, що виглядає ймовірнішим, знатного скіфа), внаслідок якого Перісад був убитий, а Діофанту довелося рятуватися втечею в Херсонес, Савмак був проголошений царем. Лише після тривалої боротьби понтійські війська, до яких приєдналися херсонесські загони, спромоглися придушити повстання. Як повідомляється в декреті херсонеситів на честь Діофанта, Савмак потрапив у полон і був відісланий понтійським полководцем до царя Мітрідата для страти.

Пізньюскіфське царство, на відміну від Боспору, не було приєднане до Понту, але опинилося в залежності від нього. З сарматськими ж володарями Мітрідат підтримував дружні зв'язки й навіть повидавав за них своїх дочок. Економічні й військові ресурси Північного Причорномор'я (обсяг данини з полісів регіону становив 200 талентів срібла – понад 5 т і 180 тис. медимнів хліба – більше 9 млн літрів) дозволили Мітрідату мобілізувати 120-тисячну професійну армію і створити військово-морський флот із кількох сот кораблів для організації "*північного*" походу на Рим у союзі з царем Великої Вірменії **Тіграном II [96–55 до н. е.]**, сарматами і фракійцями. Але всі три "**Мітрідатові війни**" 89–84, 83–81 і 74–64 рр. до н. е. починалися вдало для понтійського царя, проте в цілому закінчувалися програшем. Величезні побори з населення для утримання війська, будівництва флоту й фортечних споруд, опора на північнопричорноморські племена, вербування до армії рабів, а потім і морська блокада римлян виснажили Боспор і спричинили в ньому невдоволення.

До всіх негараздів додалося стихійне лихо – руйнівний землетрус у 63 р. до н. е., після чого повстали Фанагорія, Феодосія і Німфей. Ховаючись на вершині гори в Пантікапеї від збурених солдат, які проголосили правителем його сина **Фарнака**, Мітрідат VI Євпатор наказав начальнику охорони заколоти його. Понтійське царство було включене до складу Римської держави, але владу над Боспором з ласки відомого римського полководця **Помпея Великого (106–48 до н. е.)** зберіг Фарнак, який отримав статус "друга і союзника" переможців.

Та гордовиті й самовпевнені римляни жорстоко прорахувалися: Фарнак оголосив себе "царем царів" і в 49/48 р. до н. е. підкорив Фанагорію, вдерся в Понт, захопив Колхиду, Віфінію й Каппадокію в Малій Азії. Лише славетний **Юлій Цезар (101–44 до н. е.)** спромігся завдати боспорському царю нищівної поразки в битві біля м. Зели 2 серпня 47 р. до н. е., повідомивши римський Сенат про перемогу трьома словами: "**Прийшов, побачив, переміг**" (Veni, vidi, vici). А позбавлені понтійсько-боспорського захисту Тіра й Ольвія були взяті та зруйновані **Біребістою** – царем фракійських племен *гетів* і *даків*, що заселяли простір між Дунаєм, Карпатами й Дністром та неодноразово виступали союзниками скіфів у боротьбі з персами й македонянами.

Відтоді Північне Причорномор'я міцно увійшло в орбіту військово-політичних інтересів Стародавнього Риму, хоча процес узалежнення полісів від новонародженої світової імперії часом набував драматичного характеру. Правителем Боспору після загибелі Фарнака проголосив себе його бунтівний намісник **Асандр** (можливо, віддалений нащадок Спартоکیدів), який для надання законності цьому акту одружився з донькою Фарнака **Дінамією**. З 30-річною діяльністю Асандра пов'язують побудову оборонних укріплень, які відділили Керченський півострів від решти Криму, відновлення флоту й успішну боротьбу з піратами. За імператора **Августа [27 до н. е. – 14 н. е.]** римляни змушені були офіційно визнати Асандра царем.

Після смерті Асандра в 17 р. до н. е. Дінамія стала самостійною правителькою Боспору й, хоча з огляду на обставини офіційно дотримувалася лояльності щодо Риму, всіляко підкреслювала свою спорідненість із Мітрідатом VI Євпатором та прагнула продовжити його антиримську політику. Тоді римляни, невдоволені самостійною зовнішньою політикою Дінамії та її нового чоловіка – **Скрібонія**, запропонували захопити боспорський престол понтійському царю **Полемону I [близько 38–9/8 до н. е.]**. У 14 р. до н. е. за підтримки знаті йому вдалося це зробити, але "варварські" племена не визнали Полемона I

4. Римське домінування в Північному Причорномор'ї і "Велике переселення народів"

царем Боспору. Під час війни проти племені аспургіанів у Прикубанні він потрапив у полон і був страчений.

За правління сина Дінамії й Асандра – **Аспурга [9/8 до н. е. – 37/38 н. е.]** міжнародне і внутрішньополітичне становище Боспорського царства стабілізувалося, почався другий період його розквіту. Аспург поновив боспорський протекторат над Херсонесом і вів успішні війни зі скіфами й таврами, у 14 р. він отримав титул "друга римлян" і на честь нового римського імператора **Тіберія I [14–37]** присвоїв собі ім'я **Тіберій Юлій**, на його монетах карбувалися портрети римських правителів. Майже всі наступні правителі Боспору, крім власних особових імен, мали ще римські імена Тіберія Юлія, чим підкреслювали свої зв'язки з Римом. Але Боспорське царство й надалі залишалося незалежною державою, його правителі не платили жодних податків Риму й не поставляли воїнів імператорській армії.

Більше того, прагнучи створити з античних полісів своєрідний бар'єр проти нападів варварських племен безпосередньо на провінції імперії, Рим нерідко надавав Пантікапею матеріально-технічну допомогу. Крім того, Боспор в очах римлян був важливим джерелом хліба і сировини, імперія намагалася зводити на царський престол своїх прибічників. Але все ж ступінь залежності Боспору не завжди був таким, як того бажали в Римі. Вже син Аспурга **Мітрідат VII** вів війни з римлянами, імператор **Клавдій I [41–54]**, що визнав Мітрідата царем, відрядив на Боспор війська, які посадили на престол його брата **Котиса I [45/46–68]**. За його правління боспорсько-римські зв'язки стали тіснішими, у Пантікапеї був запроваджений культ римських імператорів, верховним жерцем якого вважався сам цар, на монетах продовжували карбуватися зображення римських імператорів. Залежність Боспору від Риму ще більше посилилася за царювання **Рескупоріда II [68/69–92/93]**.

Але вже перемоги **Савромата I [93/94–123/124]** і **Котиса II [123/124–133/134]** над скіфами й таврами, очищення **Савроматом II [174/175–210/211]** від піратів південного узбережжя Чорного моря привели до здобуття Боспорським царством певної незалежності від Риму. **Рескупорід III [210/211–226/227]** навіть іменував себе "*царем усього Боспору й тавроскіфів*", що вказувало на залежність від Пантікапея території гірського Криму.

Херсонеська ж держава, що після поразки Мітрідата VI Євпатора опинилася під протекторатом Боспору, неодноразово зверталася до Риму як верховного арбітра з проханням про сприяння у звільненні від "добросусідської" опіки. Імператор Август у 25 р. до н. е. дарував Херсонесу "свободу", але грізний північно-східний сусід не полишав спроб прямого захоплення влади в місті. Відомості про це наводить

візантійський імператор **Константин VII Багрянородний (905–959)**: боспорський царевич одружився з донькою херсонеського правителя Гікією і, плануючи опанувати місто, зібрав у підвалі будинку дружини загін воїнів, які в найближче свято мали завдати удар. Випадково дізнавшись про це, Гікія запропонувала херсонесцям власний план: її дім був оточений озброєними ополченцями й підпалений, боспорці разом із їхнім віроломним ватажком згоріли чи були перебиті.

Але вже в I ст. н. е. Херсонес черговий раз зіткнувся зі скіфською загрозою (за правління царів *Фарзоя* й *Інсімея* Мала Скіфія пережила тимчасове піднесення), не випадково автор опису Чорноморського узбережжя давньогрецький історик і письменник **Арріан Флавій (близько 95–175)** називав скіфськими Керкінітиду і Калос-Лімен. Громадяни Херсонеса змушені були звернутися за допомогою до намісника римської провінції **Мезії** (між Дунаєм і Балканськими горами) *Тіберія Плавтія Сільвана*. Близько **63 р.** він, як зазначається в його надмогильному надписові, "відігнав царя скіфів від Херсонеса" і залишив у місті гарнізон, урятувавши херсонеситів від зазіхань сусідів. Дітей "*роксоланських царів*", які тоді опанували степи на захід від Дніпра й систематично здійснювали набіги на Мезію, Плавтії Сільван узяв заручниками.

З приходом у Херсонес римських легіонерів там остаточно перемогла аристократична партія і зникли останні рештки демократичного ладу. З того часу знатні родини, що виступали опорою римського панування, починають отримувати права римського громадянства. Якийсь час імператор **Нерон [54–68]** пропонував підпорядкувати все Північне Причорномор'я провінційному управлінню, але після його смерті цей план був облишений, оскільки його здійснення вимагало важкої й тривалої війни з місцевим населенням.

Тому аж до середини II ст. влада Риму в Херсонесі залишалася умовною, а кривавий обов'язок захисту міста від тавро-скіфів імперія, згідно зі своїм принципом "*поділяй і владарюй*", надавала Боспору. Остаточне звільнення Херсонеса від боспорського протекторату й перетворення його на "вільний" поліс відбулося за римського імператора **Антоніна Пія [138–161]** після численних дипломатичних клопотань як самих херсонеситів, так і їхньої метрополії – Гераклеї Понтійської. На честь цієї важливої події в місті почалося карбування монет зі словом "елевтерія" (визволення), зображенням богині Херсонас – покровительки громади міста, іншими емблемами.

Однак "свобода", яку отримав Херсонес, була свободою в римському розумінні, з певним статусом, за яким поліс був позбавлений права вести зовнішньополітичні справи, але зберігав внутрішню автономію, власні інститути й магістрати, законодавство, карбування мідної

монети, право власності на землю, податки й мита. "Вільний" Херсонес утримував *римський гарнізон*, що складався з підрозділів I Італійського, V Македонського і XI Клавдієвого легіонів, а також допоміжних військ загальною чисельністю близько 500 осіб. Командував гарнізоном, військово-морською Равенською ескадрою та охоронними постами поселенців трибун, який відповідав за безпеку суходільних і морських шляхів сполучення. Неподалік Херсонеса римляни збудували фортецю *Харакс*.

Якщо Херсонес був осередком римського військово-політичного домінування в Криму, то придністровська Тіра в 57 р. н. е. була включена до складу провінції Мезії, а після поділу останньої у 86 р. на Верхню й Нижню стала провінційним містом Нижньої Мезії. У *середині II ст.* майже на століття численна римська залога була введена й до частково відбудованої після гетського (гети – північно-східні фракійські племена в Нижньому Подунав'ї) погрому Ольвії, що також увійшла до Нижньої Мезії.

Римська військово-політична присутність на території сучасної України територіально розширилася після розгрому в 105–106 рр. імператором **Марком Траяном [98–117]** царя даків **Децебала**. Оскільки Дакію (сучасні румунські Трансільванія, Банат і Олтенія) було перетворено на римську провінцію, значна частина даків, які не скорилися завойовникам, переселилася до Карпат. Для оборони Нижнього Дунаю і Північно-Західного Причорномор'я від помсти даків та їхніх союзників – придністровських кельтів-бастарнів і сарматів-роксоланів – Траян організував спорудження оборонної системи з трьох рядів валів (двох земляних і одного кам'яного). Рештки "*Траянових валів*" до сьогодні збереглися на території Поділля (Вінницька, Хмельницька і Тернопільська обл.), Буковини і Молдови.

Для варварських загонів ці фортифікаційні лінії, висота яких у деяких місцях сягала 8 м, виявилися значною перешкодою, особливо для роксоланів, які, за свідченнями сучасників, були непереможними, доки сиділи на конях, але погано билися в пішому бою. Цікаво, що у III–IV ст. місцеві слов'янські племена використовували "*Траянові вали*" вже для оборони від римлян, а після залишення ними Дакії – від кінноти кочовиків (для цього було засипано рів з північного боку валу й викопано з південного). У Середньому Придніпров'ї подібні споруди, зведені трохи пізніше слов'янами-антами, мають назву "*Змієвих валів*" і є переконливими аргументами на користь існування в їхніх будівельників розвиненої державної організації.

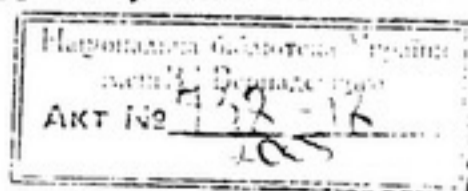
З іменем **роксоланів**, які протягом I–II ст. встановили свою гегемонію на території майже всієї Степової й Лісостепової України, ще в 50-ті рр. XVIII ст., у розпал наукової полеміки з "*норманістами*", ві-

домий російський учений **М. Ломоносов (1711–1765)** пов'язав досить ґрунтовну версію походження етноніма "**рос/рус**". Останніми десятиліттями її підтримала низка знаних дослідників, серед яких В. Абаєв, М. Брайчевський, Ю. Павленко, М. Фасмер та ін. За цією гіпотезою, корінь "рос" виводиться із давньоранського "рокс" – білий, світлий; тобто "роксолани" – це або "північні" алани (для багатьох індоєвропейських народів, зокрема і слов'ян, білий колір асоціюється з північчю, а також і з верхом – у географічному – вгору по річці, чи соціальному розумінні), або ж – русяві, світловолосі алани, що мало б природно відбутися при змішуванні окремих сарматських груп з населенням більш північних районів Східної Європи.

Історично роксоланами спочатку називався етнос Донсько-Дніпровського межиріччя, що утворився протягом II ст. до н. е. за участю аборигенного населення (значною мірою – світловолосого) при асиміляції його прийшлими з-за Каспію сарматами-аланами, які, безумовно, як і всякі завойовники, вважали себе суспільно "вищими". Протягом наступних трьох століть роксолани опанували Лісостепове Правобережжя (їхня самоназва закріпилася в гідронімії нового політичного центру в Пороссі – річки Рось, Роська, Росава, Роставиця тощо) і поступово слов'янізувалися в господарсько-побутовому й культурно-мовному відношенні, зберігши самоназву й історичну пам'ять.

Таким чином, як воєнно-політичні господарі більшої частини Лісостепової та Степової України в перші століття нашої ери роксолани поширили власну назву (як політонім) і на інші, здебільшого слов'янські, етнологічні угруповання, що водночас зберегли й власні, старі етнічні назви (поляни, сіверяни, тиверці, уличі). Показово, що аналогічні процеси "запозичення" чисельнішим (і більш культурним) попереднім населенням найменування асимільованих ним же завойовників мали місце і в інших регіонах Старого Світу.

Так, у 70-ті рр. VII ст. на територію Мезії і Фракії вдерлися з Північного Причорномор'я тюркомовні праболгари під керівництвом хана *Аспаруха*, що розгромили візантійську армію й залучили на свій бік *Союз семи слов'янських племен* – нащадків антів, які переселилися за Дунай у попередньому столітті. Як наслідок, у 680–681 рр. виникло так зване **Перше Болгарське царство**, мешканці якого до кінця IX ст. консолідувалися в єдиний слов'яномовний етнос під назвою "болгари". Більш відомою є історія з франкським завоюванням романомовної Галлії протягом V–VI ст., після чого германомовні франки поступово змішалися з місцевим галло-римським населенням, сприйняли його мову й, частково, культуру, але залишили новій державі своє ім'я – з обранням у 987 р. монархом Західнофранкського королівства **Гуго Капета (близько 940–996)** воно стало називатися **Францією**.

На середину ж III ст. Римська імперія, оточена звідусіль ворогами й розколота громадянськими війнами, вже не могла більше підтримувати союзників Північного Причорномор'я (за винятком Херсонеса) перед лицем **Великого переселення народів**, як науковці умовно називають сукупність етнічних переміщень у пізньоантичній і ранньосередньовічній Євразії, головним чином з периферії Римської імперії (з 395 р. – окремо Західної і Східної Римських імперій) на її територію а також у її межах. Ще наприкінці II ст. племена східних германців – **готів**, які мешкали на південному узбережжі Балтики й пониззях Вісли, рушили в південно-східному напрямі вгору по Віслі, Західному Бугу й, розділившись на Волині на **остготів** (східну гілку) та **вестготів** (західне відгалуження), попрямували далі: перші – вниз по Дніпру до Криму й Азовського моря (з'явилися в середині 40-х рр. III ст.), а другі – вниз по Дністру й Пруту до Дунаю (вперше згадуються в 238 р.).

Готи просувалися не суцільною похідною масою, а повільно, освоюючи і спорадично заселяючи територію. Зокрема, на шляху до Понту й Меотиди готи під керівництвом короля *Гедаріха*, як розповідає їхній історик **Йордан** у праці *"Про походження та діяння готів"* (551), вторглися до землі *спалів* у Східному Поділлі – очевидно, слов'янського народу, відомого античним письменникам як *"пали"*, а давньоруським літописцям – як **"поляни"**. Йордан стверджує про перемогу готів у війні зі спалами, але в дійсності було дещо інакше, оскільки "переможці" змушені були "спішити на край Скіфії, над Чорне море".

Зате кримська Мала Скіфія зазнала нищівного розгрому, а римляни після невдалих для них війн 245–247 рр. змушені були вивести свої гарнізони з Тіри й Ольвії, чим відразу ж скористалися готи. Уже в 258/259 р. у Тірі, Борисфеніді й Ольвії готувався готський флот для нападу на Балкани й Малу Азію. Римські намісники Фракії й Мезії, не маючи допомоги від ослабленого центрального уряду, пішли на укладення мирної угоди з готами, сплачуючи їм щорічно "данину". Коли ж імператор **Децій [249–251]**, відомий як перший організатор переслідування християн у масштабах усієї імперії, спробував покласти край готським нападам, то зазнав поразки і загинув у битві біля Абрита в Нижній Мезії. З того часу наплив римської монети на Україну майже припиняється, що відбиває порушення торговельних зв'язків з римськими провінціями.

У Боспорському царстві у зв'язку з готським вторгненням і загибеллю низки поселень кримського Приазов'я, фортець Іурат і Німфей загострилася політична боротьба: одне угруповання правлячої еліти зайняло патріотичну позицію, інше пішло на угоду з варварами і в листопаді-грудні 253 р. вчинило державний переворот, нав'язавши легітимному монарху **Рескупоріду V [240/241–267/268]** співправи-

теля **Фарсанза**. Щоправда, проготське угруповання не пішло на формальний розрив номінальних відносин із Римом, і на пантікапейських монетах збереглося традиційне зображення римського імператора. Але пізньоримський історик кінця V ст. **Зосім** у своїй "Новій історії" стверджував, що стару боспорську династію, яка підтримувала дружбу з Римом, змінили "негідні й ниці люди", які "надали скіфам (так античні автори іноді називали племена готського союзу. – Авт.) прохід через Боспор в Азію, переправивши їх на власних суднах".

Хоча в жовтні 254 р. Фарсанз був усунений від влади, угоди з остготами про надання в їхнє розпорядження боспорського флоту для набігів на узбережжя Кавказу, Малої Азії й Греції змушені були дотримуватися і Рескупорід V, і **Савромат IV [275–276]**. Перший морський похід варварів з території Боспору вздовж закавказького й малоазійського узбережжя відбувся в 255/256 р., другий – у 257 р., третій – морем і суходолом вздовж кримського узбережжя на захід – у 258 р. У 262 і 263 рр. остготи з Боспору двічі нападали на малоазійський Ефес, у 264 р. – на Каппадокію, 266 р. – на Віфінію, 267–268 рр. – на Грецію, але в 269 р. зазнали тяжкої поразки від римлян. Нарешті, у 275 р. "багато варварів з Меотиди" знову напали на малоазійські провінції, та, зазнавши ряд поразок від римських військ і флоту, повернулися на боспорські кораблі, що рейдували біля південного узбережжя Чорного моря, і відступили на північ.

Новий цар Боспору – **Тейран [276–278]** скористався слушною нагодою й добив остготів, Боспорська держава зберегла свою незалежність у попередніх кордонах. З припиненням готських набігів у Пантікапеї до влади в 285 р. прийшов ще один правитель з іранським іменем **Фофорс** – представник одного з аристократичних родів сарматського походження, легітимність якого не викликала сумнівів (про що свідчить його тривале правління – до 305/306 р.). Він знайшов спільну мову з аланами, які переселялися на захід, і відкрив їм "коридор" через Керченську протоку. В умовах падіння Малої Скіфії у Боспорі поновилися мітрідатівські претензії на гегемонію в усьому Криму, але зміцнілому за правління імператора **Діоклетіана [284–305]** та його наступників Риму вдалося перервати ці тенденції.

Діоклетіан, уміло застосовуючи імперський принцип "поділяй і владарюй", намагався використати готські племена *тетракситів* і *акацирів* як федератів-союзників, сприяючи їхньому розселенню в стратегічно важливих районах (у долині Алустона, фортеці Харакс, на підступах до Херсонеса). Така політика дозволила Херсонесу не лише вціліти в ту буремну епоху, але й перемагати у війнах 291, 327, 333 і 343 рр. з Боспорським царством, де реальна влада повернулася до старої династії Тіберіїв-Юліїв, що як і раніше підкреслювали свою відданість імперії, зберігаючи титул "друга кесаря і друга римлян".

Останній боспорський правитель сарматського походження – **Радамсад [305/306–322]** очолив аланський штурм римських укріплень на Дунаї й загинув. Його співправитель **Рескупорід VI [314–332/333]**, чия особа надійно встановлена дослідниками за джерелами, послідовно дотримувався проримської орієнтації (хоча субсидії з боку Риму й були припинені) та зумів уладнати конфлікт із Херсонесом, добившись за посередництва імперії повернення під контроль Боспору Феодосії. Боспорський єпископ Кадм у 325 р. відвідав Нікею в Малій Азії та взяв участь у **Першому Вселенському соборі** християнської церкви.

Але останнє військово-політичне й міжнародне піднесення Боспорського царства тривало недовго. Поступово перервалися регулярні зв'язки Пантікапея з Римом, а в **362 р.**, як повідомляє у своїх "Діяннях" римський історик **Амміан Марцеллін (близько 330–400)**, до імператора **Флавія Юліана [360–363]** "з півночі й пустельних просторів... їхали посольства боспоритів та інших, невідомих раніше народів, з благанням про те, щоб за внесення щорічної данини їм дозволено було мирно жити в межах рідної їм землі, сплачуючи щорічно звичайну данину".

Науковці вважають, що це посольство засвідчило перебування Боспору у сфері впливу остготської держави **Германаріха (Ерманаріха) [332–375]** – **Геттун** чи Рейхготланда, яка окрім германських охоплювала й скіфо-сарматські та слов'янські племена Степового Причорномор'я й Лісостепу зі столицею в *Данпарстаді* ("Дніпровому місті"), що знаходилося поблизу одного з Дніпрових порогів (біля нинішнього с. Башмачка Запорізької обл.). Відмовившись від політики конфронтації з Римом, Германаріх зосередився на завоюванні навколишніх народів з метою отримання данини, підкоривши, за Амміаном Марцелліном і Йорданом, навіть *венедів* (повісленських слов'ян), *чудь* (естів) і фіномовних *мерю* та *мордву* на Волзі. Водночас зазначені історики нічого не згадали про підпорядкування Германаріху слов'ян-антів правобережного Лісостепу, яких найавторитетніший український дослідник старожитностей **М. Брайчевський (1924–2001)** співвідносив із полянами руських літописів.

На його переконання, з чим був згоден і російський академік **Борис Рйбаков (1908–2001)**, відомі з численних римських, готських і візантійських джерел **анти** (мовою їхніх сусідів-сарматів – "крайні", "окраїнні люди") у той час утворили "*варварське королівство*", подібне до відповідних "королівств" бургундів, вандалів, лангобардів чи франків у Західній Європі. Наші предки вважали себе народом "слова" – спільної мови, тобто "*слов'янами*", подібно до того, як германські народи часто іменувалися словом *Deutsch*, або *Dutch* – "підхожими", "подібними", проте слов'янські сусіди казали на них "німці", тобто "німі".

На жаль, з часом установився міцний асоціативний зв'язок між полоненими слов'янами і работоргівлею, так що англійські слова латинського походження *Slav* (слов'янин) і *slave* (раб) широкий загал на Заході почав помилково сприймати як синоніми.

Оскільки спільною зовнішньою метою остготського, вестготського (між Дністром та Дунаєм) й антського ранньодержавних утворень було пограбування прикордонних римських провінцій, це до певного часу стримувало конфронтацію між самими варварськими об'єднаннями. Ініціатива ж у зовнішніх військових акціях належала переважно готській знаті, не випадково в сучасній українській мові збереглися такі слова готського походження, як "меч", "шолом" і "князь". Але на вершині своєї могутності держава Германаріха була вражена дезінтеграційними процесами, близько 365–367 рр. з її складу вийшли вестготи й на чолі з власним володарем **Атанаріхом [366–381]** перейшли Дунай, де витримали важку боротьбу з легіонами правителя східної частини Римської імперії **Валента [364–378]**, що загинув у битві під Адріанополем 28 березня 378 р.

А невдовзі після розколу з вестготами, як повідомляє Йордан, було важко поранено короля Германаріха: *"Віроломному племені росомонів, які в ті часи служило йому в числі інших племен, підвернувся випадок нашкодити йому. Одну жінку із згаданого племені на ім'я Сунільда за зрадницьку втечу її чоловіка король у стані гніву наказав розметати по полю, прив'язавши до диких коней і пустивши їх чвалом. Брати ж її Сар і Амій, палаючи помстою за смерть сестри, вразили його в бік мечем. Страждаючи від рани, король микав життя каліки".* Згадані тут "**росомони**" є новою формою старого етноніма "роксолани" після їхньої слов'янізації у Середньому Придніпров'ї.

Водночас із-за Меотиди на володіння остготів почали нападати тюркомовні **гуни** на чолі з вождем *Баламбером*, що до того перемогли аланів. Як зазначав сучасник цих трагічних подій Амміан Марцеллін, *"гуни, пройшовши через землі аланів, котрі межують із гревтунгами й зазвичай називаються танайтами, вчинили у них жахливі винищення й спустошення, а інших прив'язали до себе договором примирення, з їхньою допомогою більш впевнено раптовим набігом вдерлися в широко розкидані й родючі угіддя Германаріха, найбільш войовничого короля, котрого боялися через численні різні подвиги сусідні народи".*

Всесвітньо-історичну роль гунського вторгнення до східноєвропейських степів важко переоцінити, адже, витіснивши за Дунай вестготів, вони дали той вирішальний імпульс, який призвів до загибелі *Західної Римської імперії* в **476 р.** З іншого боку, з часу гунських перемог над аланами й остготами розпочинається тривалий, більш ніж тисячорічний період панування переважно тюркомовних кочових

народів у степах Східної Європи та, періодично, Середнього Подунав'я. Болгари, авари, хозари, угромовні мадьяри, печеніги, торки, половці, нарешті монголи, кримські й ногайські татари й навіть монгололомовні калмики прямували шляхом, прокладеним гунами (а до них використаним скіфами та сарматами), з глибин Центральної чи навіть Східної Азії на захід, до Європи.

В античних джерелах гуни вперше згадуються в *третьій чверті II ст.* на території на північний схід від Каспію, де вони формувалися як військово-політичне об'єднання (фактично перша "імперія" кочовиків-скотарів) з тюркомовних *хунну*, що прикочували з Монголії і Східного Туркестану після розгрому китайськими імператорськими військами, та місцевих угрів і праболгар. Близько 350 р. гуни вступили в боротьбу з аланами, володіння яких простягалися між Доном, Кавказом і Аралом, а після розгрому останніх у пониззях Дону напали на державу Германаріха. Поява гунів збентежила "старезного і одряхлілого" володаря, який у 375 р., "не перенісши гунських набігів, помер на 109-му році життя", а остготи зазнали поразки і підпали під владу завойовників, хоча й залишилися в основному на старих місцях.

Частина готів, рятуючись від гунів, рушила на Боспор, але підкорити його, певно, не змогла і як звичайні біженці була розселена боспорською владою в прикордонних районах на Керченському півострові. Таким чином, за римської підтримки Боспору вдалося зберегти свою державність посеред могутніх хвиль варварського моря, не випадково Амміан Марцеллін, докладно розповідаючи про гунське вторгнення, нічого не повідомляє про долю Боспорського царства і його населення. Трохи згодом у пізньоантичній літературній традиції з'явилася легенда про оленя чи косулю, що показали кочовикам брід через Керченську протоку, хоча археологічні джерела свідчать про те, що гуни увійшли в Крим з півночі не раніше *межі IV-V ст.*

Сучасні вітчизняні дослідники античної доби в Причорномор'ї, зокрема М. Болгов, не виключають можливості закликання войовничих гунів римлянами як "**ворогіє їхніх ворогіє**" – остготів. Саме тому в Константинополі з часом замовчували про своє підбурювання гунів до вторгнення, що мало стільки неприємних наслідків не лише для готів, а й для імперії (досить назвати хоча б вищезгадану загибель імператора Валента 378 р. чи жахливі й руйнівні для Західної Римської імперії походи короля гунів **Аттіан** в Галлію й на Рим 451–452 рр.), намагалися приховати справжні причини під легендами.

Установлення гунської гегемонії в Північному Причорномор'ї в останній чверті IV ст. супроводжувалося загостренням конфлікту між остготами й антами. Як стверджує історик Йордан, спадкоємець Германаріха король **Вінітарій** "тяжко зносив залежність від влади гунів",

і тільки-но вони в 376 р. форсували Дністер та через Буджацькі степи вийшли до римських кордонів, "рушив військо в землю антів". У першій битві анти розбили остготів, тоді Вінітарій вирішив досягти перемоги підступністю: *"Він з часом став діяти більш рішуче і розіпнув царя їх Божа з синами і сімдесятьма вельможами, щоб трупи розп'ятих збільшили страх підкорених"*.

Іншими словами, прийнявши видимість покори й зробивши вигляд, що бажає миру, Вінітарій запросив Божа на банкет у знак відновлення дружби, а коли великодушний антський цар довірився шляхетності остготського короля і прибув до його табору з найближчими можновладцями, їх схопили і розіп'яли на хрестах. Українські етнографи встановили, що це сталося на р. Росі біля с. Синяви Рокитнянського р-ну Київської обл., де місцеве населення й досі шанує пам'ять про Божа й називає місце його страти Бусовою горою.

Але підступність і віроломне порушення звичаєвих норм тогочасної дипломатії не принесло остготам бажаного успіху, оскільки на боці антів виступили гуни. *"З таким свавіллям він керував менше року, – пише Йордан про Вінітарія. – Не стерпів Баламбер, король гунів. Довго вони билися; в першій і другій сутичці переміг Вінітарій... Але в третій сутичці, коли обидва противники зблизились один з одним, Баламбер, підкравшись до ріки Ерак (імовірно, Дніпро. – Авт.), пустив стрілу, поранивши Вінітарія в голову, вбив його"*. Остготи були приборкані й визнали верховну владу Баламбера, що залишив їм право мати і власних князьків, які правили за радою гунів.

Таким чином, у боротьбі антів з остготами гуни підтримали перших, так само як за тисячу років до того в конфлікті з кімерійцями могли об'єднатися праслов'яни-сколоти й скіфи, що також прийшли зі сходу. Гуни наприкінці IV ст. просувалися до кордонів Риму (після смерті імператора **Феодосія I Великого [379–395]** відбувся остаточний поділ імперії на Східну зі столицею в Константинополі й Західну з осередком у Медіолані, а потім у Равенні) і, природно, були зацікавлені мати в тилу союзників, а не ворогів. Як і всім кочовикам, їм була потрібна надійна зернова та металургійна база, тому "дружні" стосунки між обома народами ґрунтувались, очевидно, на певній, відносно м'якій формі васально-данницької залежності лісостепових слов'ян від гунських володарів.

Цілком імовірно, що придністровсько-придніпровські слов'яни-анти за правління гунського короля **Аттіла [434–453]**, коли центр його держави був перенесений до Середнього Подунав'я (в Паннонію), взагалі мали з нею суто **військово-політичні зв'язки**: виставляли загопи на заклик Аттіли, але не сплачували данини. Водночас гунська навала значно прискорила процес слов'янської колонізації просторів Центрально-Східної Європи до Ельби і Дунаю. Кочовиків-гунів та хліборобів-

слов'ян приваблювали різні за ландшафтом Степ та Лісостеп, крім того гуни були зацікавлені в заселенні дружньою до них землеробською людністю спустошених областей. Посол Східної Римської імперії до Аттіли в 448 р. **Пріск Панійський**, розповідаючи про центр гунської держави на Дунаї, наводить окремі деталі, з яких випливає, що під час подорожі він безпосередньо спілкувався із слов'янами.

Розпад гунської держави після смерті Аттіли, відхід кочовиків-тюрків до Приазов'я та Криму та орієнтація повсталих германських племен на оволодіння колишніми провінціями Риму створили сприятливі умови для ствердження антської домінанти на північ від Дунаю та на схід від Карпат, тобто на неозорих теренах Придніпров'я.

Кімерія, кримська Таврика, Велика і Мала Скіфія, Сарматія, давньогрецькі колонії-поліси, Боспорське царство, германська Гетика були першими державними утвореннями на території сучасної України, що відігравали помітну роль у міжнародному житті стародавнього світу. Звичайно, вони не були етнічно українськими (хоча і включали до свого складу чи тримали в орбіті військово-політичного впливу території з праслов'янським населенням), але значною мірою вплинули на процеси зародження, формування й розвитку державотворчих процесів у східних слов'ян, слугували єднальною ланкою між ними і спадком близькосхідної та античної цивілізацій.

Контрольні запитання і завдання

1. У чому полягали міжнародно-політичні наслідки воєнних походів кімерійців і скіфів до Передньої Азії?
2. Як поразка походу Дарія I на Велику Скіфію вплинула на міжнародно-дипломатичну ситуацію в Причорномор'ї і Східному Середземномор'ї?
3. Визначте дипломатичні обставини античної колонізації Північного Причорномор'я і Приазов'я.
4. Яке місце посідало Північне Причорномор'я в орбіті дипломатичних інтересів Першого Афіньського морського союзу?
5. З'ясуйте спільні риси й особливості міжнародного становища та дипломатії Ольвії й Херсонеса.
6. Охарактеризуйте дипломатію Боспорської держави за правління Спартоکیدів.
7. Яке місце посідало Північне Причорномор'я в зовнішньополітичній стратегії Мітрідата VI Євпатора?
8. У чому полягала сутність союзних відносин Риму й Боспорського царства?
9. Чим характеризувалася римська військово-політична присутність на території сучасної України?
10. Які міжнародно-політичні наслідки мало переселення готських племен до Північного Причорномор'я?
11. Що було підґрунтям військово-союзницьких зв'язків гунів зі слов'янами-антами?

Розділ 2

ЕПОХА ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ І УТВОРЕННЯ РУСІ

Готський історик Йордан у *першій половині VI ст.* знав три основні групи слов'ян: **венедів**, що мешкали на північ від Карпат у басейні Вісли; **склавнів** – у Карпатському басейні між Дністром і Середнім Дунаєм та **антів** – між Дністром і Дніпром та на північ від Азовського моря, "де Понт вигинається лукою". Інші писемні пам'ятки ("Історія воєн Юстиніана з персами, вандалами і готами" **Прокопія Кесарійського (між 490 і 507 – після 562)**, "Історія" **Менандра Протиктора (друга половина VI ст.)**, "Етимологія" **Ісидора Севільського (близько 560–636)**, "Історія" **Феофілакта Сімокатта (кінець VI – перша половина VII ст.)**, "Хронографія" **Феофана Сповідника (752–818)** та ін.), а також археологічні й лінгвістичні джерела доповнюють цю картину колонізацією антами протягом V ст. територій на південний захід від Дністра в напрямі Трансільванії й Нижнього Дунаю та ареалом північно-східної групи слов'ян у Дніпро-Донецькому лісостепу (**росомони/роси**), Подесенні та Посейм'ї (**сіверяни**), що, через віддаленість від кордонів Візантії, залишилась невідомою ранньосередньовічним авторам.

1. "Антське царство" в умовах "Великого переселення народів"

Розпад гунської держави після смерті Аттіли в 453 р. відкрив перед антами та їхніми союзниками-росами широкі можливості для встановлення власної військово-політичної гегемонії в південній частині Східної Європи. За правління східноримського (візантійського) імператора **Анастасія I Дікора [491–518]** розпочалися перші військові походи слов'янських дружин на Візантію (493, 499 і 502), серед яких особлива роль належала антам, яких Йордан називав наймогутнішими серед слов'ян. З початку VI ст. напади різних слов'янських та гунських об'єднань на Візантію частішають і міжнародна ситуація настільки стає складною, що, незважаючи на наявність низки фортець по Дунаю, імператорський уряд у 512 р. розпочав будівництво *Довгих стін* між Мармуровим і Чорним морями з метою захисту Константинополя.

За правління візантійського імператора **Юстиніана I Великого [527–565]**, що мріяв розширити межі своєї держави до кордонів колишньої єдиної Римської імперії, гуни, склавини й анти майже щороку нападали на Візантію, грабуючи балканські провінції та забираючи в полон місцеве населення. Ситуація дещо стабілізувалася на початку 30-х рр. VI ст., коли на чолі імператорських військ на Дунаї став ант за походженням – **Хільбудій**. Прокопій Кесарійський у *"Війні з готами"* розповів унікальну історію молодого слов'янина, який, користуючись зовнішньою схожістю з візантійським полководцем Хільбудієм, убитим у бою, протягом якогось часу видавав себе за нього й навіть виконував його функції у Наддунайщині, доки не був викритий і ув'язнений у Константинополі.

Але Юстиніан I ласкаво повівся з антським воєначальником і *"на четвертий рік своєї єдинодержавної влади... призначив цього Хільбудія начальником провінції Фракії, поставив його для охорони річки Істру, наказавши йому стежити за тим, щоб варвари, які жили там, не переходили через річку"*. Спочатку так і сталося, Хільбудій навіть переніс бойові дії на північний берег Дунаю-Істру, однак через три роки, тобто в 534 р., зазнав поразки від дунайських слов'ян і загинув, унаслідок чого річка назавжди стала приступною *"для переходів варварів за їх бажанням, і римська область відкритою для їх вторгнення"*.

Якщо спочатку слов'янська експансія на південь мала форму сезонних вторгнень, коли анти на сході й склавини на заході здійснювали військові операції за Дунаєм, але на зиму поверталися на свої *"батьківські"* землі, то у війні **550–551 рр.** слов'яни не тільки лишилися на зиму в імперії, а й виявили тенденцію до осідання на візантійських землях. Відтоді почався активний процес слов'янизації Балкан, що увінчався **формуванням південнослов'янських націй** – болгар, македонців, сербів, хорватів, словенців. Уже на початку 80-х рр. VI ст. візантійський хронограф **Іоан Ефеський** відзначав, що слов'яни *"захопили багато міст і фортець, спустошили, спалили, полонили і підкорили собі область і оселилися в ній вільно, без страху, як у своїй власній. Так було протягом чотирьох років, допоки імператор був зайнятий війною з персами і всі свої війська посилав на схід. Тому вони оселилися в ній і широко розійшлися, доки Бог їм попускав... Вони влаштувалися і живуть спокійно в ромейських областях без клопоту і страху... Вони розбагатіли, мають золото і срібло, табуни коней і безліч зброї і навчені воювати краще за ромейів"*.

У пошуках оптимального виходу з критичної для імперії зовнішньополітичної ситуації візантійська дипломатія спочатку спробувала скористатися ворожнечею, що спалахнула на початку 40-х рр. VI ст. між склавинами й антами за колонізовані землі. Міжслов'янський збройний конфлікт тривав недовго, згодом анти і склавини, як зазначав Проко-

пій Кесарійський, "вели між собою переговори й мали безпечно обопільні зносини", але уряд Юстиніана I встиг у **545 р.** укласти мирну угоду з **антським посольством**, яке відвідало Константинополь. Згідно з нею, анти мали оселитися на лівому березі Дунаю навколо збудованої в Дакії ще Траяном, а на той час спустілої, фортеці *Турріс*. За дотримання мирних відносин і оборону Візантії від нападів болгар і склавинів імператорський уряд обіцяв антам велику платню та всілякі вигоди.

У контексті цих подій деякі вітчизняні дослідники (**І. Котляр, В. Смодій, Ю. Павленко**) розглядають й літописний переказ Нестора про заснування **Києва** полянським князем **Кием** і його братами **Щеком** та **Хоривом** і сестрою **Лябідь**. "Зробили вони городок [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямицями і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні. Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому [й] казали: "На перевіз на Київ". Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда (Константинополя. – Авт.). А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо, [щоправда, до якого], а тільки про те відаємо, що велику честь, як ото розказують, прийняв він од [того] цесаря".

Зазначені науковці, як і свого часу російський академік Б. Рибаків, вважають, що в наведеному уривку з "**Повісті временних діт**" ідеться про візантійського імператора Юстиніана I, а Кий разом з іншими "володарями антськими" очолював походи на Балкани і був серед керівників антського посольства до Константинополя чи, можливо, й очолював його. Проте літописець далі розповідає, що коли Кий "вертався назад, [то] прийшов до Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів [тут] сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те – Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ".

Але це суперечить умовам угоди 545 р., за якою пониззя Дунаю й так залишалося за антами-полянами. Тому або після укладення миру з Візантією Кий зі своїми людьми здійснив спробу закріпитися не в пониззях Дунаю, а в басейні його лівої притоки Морави (сучасні Чехія й Словаччина), де наразився на спротив місцевих склавинів, або ж докладно описані Нестором події відбулися століттям пізніше й пов'язані, як гадає М. Брайчевський, з нашествям **аварів**. Цей великий племінний союз із домінуванням тюркомовних етносів був авангардом групи центральноазійських племен, що згодом склали основу **Західно-тюркського каганату**. Близько **557 р.** авари з Уральсько-Каспійських степів перейшли Волгу, де підкорили своїх родичів – нащадків гунів-утригурів і кутригурів Приазов'я.

Трохи згодом, за свідченням Менандра Протикотра, авари зав'язали зносини з Візантією, вимагаючи від неї щорічних "дарунків" і рекомендуючи себе як найбільш сильнішого й войовничого народу. Відчуваючи неспроможність лише військовими засобами зупинити слов'ян (наприкінці 559 р. слов'яно-болгарські загони захопили Фракію й підступили до стін Константинополя, для оборони якого імператор мобілізував усіх, здатних тримати зброю, і виставив до бійниць навіть членів сенату), Юстиніан I зобов'язався платити аварському кагану ("великий хан") **Баяну** щорічну данину, якщо кочовики будуть захищати дунайський кордон імперії від слов'ян. Відтоді *"авари почали розоряти землю антів, не припиняли грабувати її й обертати в рабство мешканців"*, а "володарі антські" потрапили до надзвичайно скрутного становища.

Щоб викупити в аварів полонених, анти в **560 р.** направили до Баяна послів на чолі із знатним вождем **Мезамвром**, який, прибувши до ворогів, повів себе гордо й незалежно. Це роздратувало кочовиків, і, за порадою вороже налаштованого до антів болгарина, авари, "нехтуючи звичаєм поваги до особи посла", вбили його, після чого почали спустошувати слов'янські землі ще жорстокіше. Меандр Протиктор у своїй "Історії" записав слов'янський історичний переказ, у якому відбився увесь драматизм ситуації. Каган Баян відрядив посольство до слов'янського князя **Даврита** з нахабною вимогою повного підпорядкування й сплати данини. На це Даврит гордо відповів: *"Чи народилася на світі й чи зігрівається променями сонця та людина, котра підпорядкувала б собі силу нашу? Не інші нашим, а ми чужим звикли володіти. І в цьому ми впевнені, доки будуть на світі війна і мечі"*.

Переконавшись у слабкості Візантії після смерті Юстиніана I в 565 р., аварська племінна верхівка висувала до імперського уряду нові й нові вимоги щодо дозволу на поселення в межах держави, збільшення щорічної данини та ін. Фактично візантійські політики перехитрили самі себе – тепер вони змушені були не лише стримувати слов'янський натиск, але й захищатися від аварів, які до того ж укладали військові союзи з ворогами імперії – лангобардськими і франкськими королями та князями. У **567 р.** авари в спілці з германцями-лангобардами розгромили гепідів Трансільванії, що орієнтувалися на Константинополь, і захопили чудові пасовиська Потисся та Середнього Подунав'я, підкоривши місцевих склавинів. Так виник **Аварський каганат** – племінне об'єднання на зразок *"варварських імперій"*, що, спираючись на систему паннонських фортець-рингів, протягом більш ніж двох століть турбувало своїми набігами ближчих і дальших сусідів.

Аварські походи призвели до руйнації антської конфедерації, розгрому її осередку в Східному Поділлі й до істотних міграцій у межах об'єднання склавинів. Придунайська частина антів, відрізана рухом

аварської орди від правобережного українського (у сучасних межах) Лісостепу, консолідувалася у вищезгаданий **"Союз семи племен"**, що в 681 р. склав слов'янську основу новоствореного **Першого Болгарського царства** (тюркська болгарська знать, що сприйняла мову і культуру антів, тривалий час посідала в державі пануюче становище й залишила для її назви свій етнонім).

Спільно з Візантією, що поплатилася за свою звичну тактику *"нацьковування варварів на варварів"*, "Союз семи племен" продовжив боротьбу проти аварів, на боці яких виступали й залежні від них склавини. Так, візантійський історик Феофілакт Сімокатта стверджував, що в **602 р.** під час чергового загострення конфлікту аварський каган віддав своєму воєначальнику *Апсиху*, гуну за походженням, наказ *"знищити плем'я антів, які були союзниками ромеїв"* (це остання писемна згадка про антів, натомість в іноземних писемних джерелах утверджується етнонім *"роси/руси"*).

Частина **полян** з верхів'їв Південного Бугу відійшла до безпечніших на той час районів Моравії й басейну р. Варти, де у VIII–IX ст. сформувалося племінне князівство з центром у *Гнезно*, з якого вийшла династія **П'ястів**, що поступово об'єднала під своєю владою всі польські землі. Саме від етноніму "поляни" в XI ст. пішла назва польської народності й держави. **Дуліби** з верхів'їв Західного Бугу й Прип'яті, що після поразки зазнали від аварів принизливого поводження (за Нестором-літописцем, знатні авари – *"обрї"* запрягали для поїздки до воза трьох-п'ятьох дулібських жінок), також частково переселилися до сучасної Чехії та на правобережжя Середнього Подунав'я в сучасній Сербії, де взяли помітну участь у формуванні місцевих слов'янських етносів.

Частину **хорватів**, чийм первинним ареалом були Прикарпаття й Верхнє Подністров'я (назва племінного об'єднання походить, імовірно, від колишнього дако-фракійського населення Карпат – карпів: кор/хор-пати/вати), авари силоміць переселили до колишньої візантійської провінції *Срем* (правобережжя р. Драви), де сформувався новий південнослов'янський етнос (ті, хто залишились на батьківських землях, у Нестора-літописця згадуються як *"білі"* – північні хорвати). Саме з його верхівки й походив, на думку М. Брайчевського, Кий, що народився в 70-ті рр. VI ст. та виховувався при імператорському дворі в Константинополі.

На підтвердження своєї наукової гіпотези М. Брайчевський, поряд із *"Історією Тарона"* вірменського єпископа *Зеноба Глака* (VIII ст.) та іншими джерелами, наводить сучасну першій пам'ятку візантійської літератури **"Чудеса Дмитрія Солунського"**, що відбиває історичні події початку VII ст. Анонімний автор "Чудес" розповів, ніби примусово переселене кочовиками до Срему *"населення змішалось з болгарами та аварами та іншими народами, народило дітей і розмножилося"*

в незчисленний народ, і кожне покоління сприймало від попереднього ідею батьківщини... Вже збігло 60 років з тих пір, як на їхніх предків здійснили напад варвари, і з'явився вже новий народ, і багато з них з часом стали вільними, і каган аварський..., відповідно до їхнього звичаю, поставив над ними князя, що звався Кувер (від "кув" – кувати, що етимологічно пов'язане з Києм). Цей же, довідавшись від декого з близьких до нього, що серед його народу шириться бажання повернутися до батьківських місць, замишляє план і... починає заколот проти кагана. Останній погнався за ними і 5 або 6 разів бився з ними, кожного разу зазнавши поразки... Кувер же після здобутої перемоги перейшов ріку Дунай, вступив до наших (візантійських. – Авт.) володінь, розташувався в Керамісієвому таборі і там утвердився, заявив претензії на візантійські міста".

Спираючись на особисті зв'язки (роки навчання та, ймовірно, зазначений Нестором-літописцем візит до імператора) і військово-політичну спілку з правителем Візантії **Іраклієм I [610–641]**, якому вдалося в 626–628 рр. відбити комбінований наступ аварів і персів на Константинополь та повернути втрачені володіння на Близькому Сході, Кий підготував успішне повстання проти ослаблого Аварського каганату, скоординувавши його в часі з антиаварським виступом західних слов'ян на території сучасних Чехії, Словаччини й Південно-Західної Польщі під проводом князя **Само [623–658]**.

Але якщо "держава Само" утвердилася і в процесі подальшого розвитку трансформувалася спочатку у *Великоморавське князівство IX – початок X ст.*, а далі – у *Королівство Чехію (з 1085)*, то Кію після конфлікту з візантійською адміністрацією за контроль над *Солунем (Салоніками)* довелося залишити Балканський півострів і обрати осередком своїх володінь Середню Наддніпрянщину, де в **другій половині 30-х рр. VII ст.** й було засновано майбутню столицю України.

Як свідчать візантійські хроніки, Кий зберігав з Іраклієм I більш-менш тісні стосунки й після відходу на північ, навіть підтримав у 641 р. удову Іраклія I *Мартину* в її виступі проти пасинка – **Константина III (612–641)**. З геополітичного ж погляду вибір Кия виявився напрочуд вдалим: Середня Наддніпрянщина найменше серед антських земель потерпіла від аварського вторгнення, самі авари невдовзі після заснування Києва були витіснені з Північного Причорномор'я болгарами, а розпад *Великої Болгарії* в Приазов'ї під ударами **Хозарського каганату** в *другій половині VII ст.* зняв з порядку денного проблему стосунків із кочівницьким Степом. Географічне ж розташування Києва на стику трьох великих "**племінних**" **утворень** – *поляньсько-роського* на півдні, *древлянського* – на північному заході та *сіверянського* – на північному сході – об'єктивно перетворювало його в етнічний центр нової державності – **Русі**.

У той час як центр політичного життя й дипломатичної історії на території тогочасної України у вирі Великого переселення народів поступово зміщувався на північ – до Середнього Придніпров'я, осередки державності на території Криму повністю втратили ознаки суб'єктності в міжнародних відносинах, хоча й продовжували відігравати помітну роль у драматичних колізіях ранньосередньовічної доби.

2. Візантійська імперія
і Хозарський каганат
у Північному Причорномор'ї

В умовах розпаду гунської держави після смерті Аттіли в Крим з Паннонії рушили **праболгаря-утігури** й у другій половині V ст., як свідчить Прокопій Кесарійський, опанували територію між Херсонесом і Боспором, витіснивши рештки остготів у гори. Цей візантійський історик, що походив із сенатської аристократії й був радником видатного полководця Велізарія, а тому брав безпосередню участь у походах, стверджував, що *"утігури одні заволоділи країною (Кримом. – Авт.), не створюючи римлянам жодних ускладнень, оскільки за місцем проживання вони цілком не стикалися з ними; між ними жило багато племен, так що хоч не хоч їм не доводилося виявляти проти них жодних ворожих дій"*.

Утігури стали новими союзниками Візантійської імперії, що дозволило зберегтися решткам Боспорської державності. На початку VI ст. регіон знову опинився в полі стратегічних інтересів імперії, за свідченням Прокопія Кесарійського, при **Юстині I [518–527]** "боспорити віддали себе під владу імператора". Той відрядив до Боспору з дипломатичною місією патрикія *Проба*, племінника попереднього імператора Анастасія I, щоб схилити утігурів прийти на допомогу грузинам у війні з Сасанідським Іраном, який був тоді головним суперником Візантії в Азії. Але утігури, поглинені міжусобною боротьбою, не виконали імператорське прохання, і тоді *близько 523 р.* (за іншими даними – 527) у Боспорі висадився невеликий візантійський загін, що встановив над країною безпосередній контроль імперії.

Але надто активна місіонерська діяльність і християнізація Боспору невдовзі спричинила язичницький заколот, унаслідок чого візантійський загін був знищений, а Пантікапей та інші міста були захоплені кочівниками. У відповідь імператор Юстиніан I у **533/534 р.** відправив на Боспор війська, що склалися з готів під командуванням трибуна Делматія, й остаточно включив його до складу імперії. Таким чином, був створений єдиний блок візантійських володінь у Криму від Херсонеса до Боспору – *"таврійський лімес"*. З метою сприяння економічному відродженню регіону співправитель імпера-

тора Юстина II *Тіберій* у **575 р.** видав розпорядження про звільнення Боспору й Херсонеса від морської повинності.

Та вже наступного року на узбережжях Боспору Кімерійського й Меотиди замайоріли тюркютські бойові прапори роду Ашина із золотими вовчими головами: на вершині своєї могутності **Великий тюркський каганат** (*тюркют* – давній тюрк, *тюрк* – сильний, міцний), що охоплював азійські степові простори від Маньчжурії на сході й до Прикаспію на заході, взяв під контроль Північний Кавказ і Пониззя Дону. Тюркюти спалили Пантікапей і менші міста, проте після невдалої облоги Херсонеса в **581 р.** залишили Крим. Великий каганат невдовзі був вражений міжусобицями та повстаннями підкорених народів і, не витримавши боротьби на кілька фронтів, розпався в **603 р.** на ворожі один одному *Східнотюркський* і *Західнотюркський* каганати.

Після кількох років безвладдя, як випливає з надпису 590 р., Боспор повернувся під владу візантійської адміністрації в особі *дуки* (військового командира) Херсонеса. Подібно до римських імператорів, візантійські правителі утримували місто як головний центр розташування своїх військ у Північному Причорномор'ї. Крім того, "віддалена окраїна Візантії" традиційно використовувалася для заслання багатьох високопоставлених опальних осіб, серед яких були: один скинутий імператор, два претенденти на престол, двоє братів імператора (вони, звісно, також були претендентами на престол), вища посадова особа імперії – префект Константинополя, вищі церковні ієрархи, у тому числі папа Римський, Александрійський патріарх, архієпископи, єпископи та ін.

Зокрема, у 655 р. до Херсонеса було заслано колишнього папу Римського **Мартіна I [649–653]**, який на *Першому Латеранському соборі* (від назви римського палацу, де він відбувся) у 649 р. домігся відлучення від церкви *монофелітів* – прибічників релігійно-філософського вчення, що стверджували, ніби Христос володів двома природами (людською й божественною), але однією волею й однією енергією (боголюдською). А через 40 років у вигнанні у Херсонесі опинився позбавлений престолу за надмірну жорстокість імператор **Юстиніан II [685–695, 705–711]**, останній представник візантійської династії, заснованої союзником Кия Іраклієм I.

Коли в Константинополі в 698 р. стався черговий державний переворот і до влади прийшов "солдатський імператор" **Тіберій III [698–705]**, Юстиніан II Рінотмет ("безносий", змовники-переможці відрізали йому носа) звернувся до херсонеситів у надії дістати підтримку. Проте це йому не вдалося, й екс-імператор утік до хозарського кагана, що взяв його під свій захист і навіть дозволив одружитися зі своєю сестрою.

Роздратований таким поворотом подій, візантійський уряд зажадав від кагана видачі втікача, живого чи мертвого, і добився свого. Але Юстиніан, попереджений дружиною, уник смерті й таємно рушив до Дунайської Болгарії, де уклав союзну угоду з ханом *Тервелем*. З його допомогою в 705 р. экс-імператор оволодів Константинополем і повторно сів на візантійський престол.

Розправившись із ворогами в столиці, у 710 р. Юстиніан II відрядив до Херсонеса каральну експедицію, але на зворотному шляху візантійський флот потрапив у шторм і затонув, а залишений у місті намісником воєначальник Ілля разом із херсонеситами, що звернулися по допомогу до хозарів, проголосили новим імператором вірменського вельможу *Вардана*, який також перебував на засланні. Коли ж наступного року до Херсонеса прибула друга каральна експедиція, її керівник патрикій Мавр не зміг виконати завдання у зв'язку з появою хозар і перейшов на бік повстанців. Вардан, перейменований у **Філіппіка** (майбутній імператор у 711–713 рр.), прибув до Константинополя й без опору опанував місто, розпорядившись стратити попередника.

На перший погляд, у цих украй драматичних подіях Херсонес – вирішальний "центр сили", що вступає в боротьбу з імперським урядом, здійснює самостійну зовнішню політику, укладаючи міжнародні угоди, фактично скидає одного й саджає на престол іншого імператора, й узагалі твердо та успішно реалізовує в життя свою лінію. Насправді ж усе це стало результатом зіткнення на території Криму геополітичних інтересів Візантійської імперії й **Хозарського каганату**, що утворився в середині VII ст. в степах Нижнього Поволжя й східної частини Північного Кавказу внаслідок розпаду розгромленого китайцями Західнотюркського каганату.

Саме до Хозарії в 651 р. втекли від військ могутньої китайської імперії Тан найбільш непримиренні тюркюти, причому на престолі *Семендера* (хозарська столиця в Північному Дагестані до початку VIII ст., потім нею став *Іміль* на Нижній Волзі) опинився хан із пришлового роду Ашина. Войовничі степняки захистили мирних тюркомовних хозарів – землеробів і скотарів – від набігів із Закавказзя арабів-мусульман, розгромили в Приазов'ї болгар, підкорили іраномовних аланів (предків сучасних осетинів) і, скориставшись аваро-слов'янським протистоянням, витіснили своїх давніх ворогів – аварів за Дон. Таким чином, у другій половині VII ст. язичницький тюрко-хозарський каганат став, щоправда ненадовго, наймогутнішою й найстабільнішою державою на межі Європи й Азії.

Первісно відносини Хозарського каганату з Візантійською імперією були мирними й навіть союзницькими, оскільки в обох держав був

спільний недруг – **Арабський Халіфат**. Та вже на початку VIII ст. хозари вчинили активні дії проти Візантії, підтримавши Херсонес у конфлікті з Юстиніаном II й узявши під контроль Степовий Крим, а пізніше й Боспор. Однак невдовзі араби перейшли в контрнаступ, спустошивши північнокавказькі землі й першу столицю Хозарії, сам каган, якого вщент розбив арабський полководець *Мерлан* і загнав у Заволзькі степи, 737 р. змушений був капітулювати й навіть прийняти іслам, від якого незабаром відмовився.

Після відходу арабських військ хозари відновили свою державу на Нижній Волзі, але провідну роль у ній захопили єврейські **купці-рахдоніти** ("знавці доріг"), яким потрібен був контроль над головними торговельними шляхами зі Східної Європи до Закавказзя і Центральної Азії. Силами найманців рахдоніти підпорядкували своїй владі аланів і болгар, які, втікаючи від військ Халіфату, зайняли Подоння і Донеччину, утвердилися на східних околицях племінного об'єднання сіверян (*Верхньосалтівське городище* на Харківщині). Для слов'ян цей конфлікт мав тяжкі наслідки, оскільки на *середину VIII ст.* припадають найбагатші скарби Середнього Придніпров'я (Малоржавецький, Мартинівський, Перещепинський та ін.), що засвідчило навалу хозар і залежних від них алано-болгар на південні райони "**Руської землі**".

3. Міжнародні обставини формування полянського державного об'єднання Русі й вихід її на світову арену

Лісостепове Лівобережжя опинилося під безпосереднім хозарським гнобленням, але київським полянам вдалося запобігти прямому військовому розгрому, дипломатично погодившись на роззброєння. Нестор-літописець навів давній

народний переказ, за яким полян *"знайшли хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: "Платіть нам данину". Поляни тоді, порадившись, дали [їм] од диму по мечу. І принесли [це] хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: "Ось, знайшли ми данину нову". А ті запитали їх: "Звідки?". І вони сказали їм: "В лісі на горах, над рікою Дніпровською". А ті запитали: "Що вони дали?". І вони показали меч, і мовили старці хозарські: "Недобра [се] данина, княже. Ми здобули [її] однобічним оружжям, себто шаблями, а се оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель". І все це збулося".*

Очевидно, після спустошення головних життєвих центрів росів-русів по Ворсклі, Тясмину й Росі князь київських полян (імовірно, з династії Кия), усвідомлюючи неможливість відбити ворогів власними силами, уклав з рахдонітами певний договір, що охороняв полян від

їхнього нападу, але змушував виплачувати хозарам данину й визнавати зверхність кагана. На кілька десятиріч поляни-роси Правобережжя позбулися незалежності, але саме з цього часу Київ став центром консолідації всіх сил середньодніпровських слов'ян, що раніше входили до конфедерації "**Руська земля**" – спадкоємиці "Антського царства". Під захист Києва та його правителів почало переходити населення спустошених аланами й болгарами південних і східних околиць. Київ та його володар поступово стали персоніфікаціями колишньої єдності Середньодніпровської Русі, а київські поляни та роси-руси, що знайшли притулок на їхній землі, протягом двох-трьох поколінь остаточно злилися.

Середнє Подніпров'я, таким чином, виступало однією з ланок у контрольованій рахдонітами Ітіля (Візантія переживала тривалий економічний занепад і політичні смути "доби іконоборства" 20-х рр. VIII – 40-х рр. IX ст.) **системі східноєвропейської торгівлі з країнами Сходу**. Одна з гілок трансазійського **Великого шовкового шляху** наприкінці VIII – на початку IX ст., виходячи з Самарканда і Бухари, через Хорезм та Ітіль вела на Донеччину, Київ і далі до країн Центральної Європи, що, безумовно, сприяло прискоренню темпів цивілізаційного розвитку місцевого слов'янства та підвищенню міжнародної ролі київських князів.

Але соціально-економічне піднесення Русі неминуче вело до нового конфлікту з Хазарією, де в *перших роках IX ст.* стався державний переворот: лідер рахдонітської громади **Обадія** змусив заляканого кагана одружитися з єврейкою й передати йому реальну владу як царю ("ха-мелех"). Відтоді фактичним центром влади в іудейській Хозарії став цар, а каган перетворився на харизматично-релігійного сакрального "живого Бога", іменем якого правив цар.

Міжнародні обставини сприяли зміцненню й утвердженню Русі, оскільки на початку IX ст. на східних і північних кордонах Хозарії у Приураллі й Прикаспії посилювався тиск кочовиків-**угрів** (предків сучасних угорців і близьких родичів зауральських хантів і мансі), на яких, у свою чергу, насувалися зі сходу тюркомовні орди **печенігів** (від тюрк. беченеги – свояки), а в самій Хозарії почастишали смути, викликані поширенням іудаїзму. У 20-х рр. IX ст. угри зайняли степове Подоння і вийшли до Азовського моря, відрізавши від Хозарського каганату верхньосалтівських алано-болгар, державне об'єднання яких швидко занепало. Як гадають науковці, Русь невдовзі налагодила з уграми союзницькі відносини проти спільного ворога – Хозарії та її васалів-болгар.

Відновлення Руссю повного суверенітету підтверджується двома пам'ятками візантійської церковної літератури – "*Житієм Св. Стефана Сурозького*" (початок IX ст.) і "*Житієм Св. Георгія Амастрідського*"

(між 825 і 842). У першому "Житті" розповідається про раптовий похід руського князя **Бравлина** на візантійські володіння в Криму й облогу та взяття ним *Сурожа* (сучасний Судак). Як і належить житію святого, далі почалися дива: коли Бравлин наблизився до гробниці Стефана Сурозького в головному храмі міста, він був вражений хворобою (лице князя повернулося назад), що відступила лише після укладення нападником "**польового миру**". За ним Бравлин прийняв хрещення і згодився повернути награвоване в Херсонесі й Боспорі церковне майно, вивести з Сурожа руське військо і повернути полонених.

Подібна угода була укладена й після нападу та взяття руською раттю центру візантійської Пафлагонії – *Амастриди* (поблизу сучасного Синопа). Причому в "Житті Св. Георгія Амастридського" серед традиційних для візантійських джерел вигадок про дикість і грубість русів, їхні звички можна прочитати важливі свідчення, що про Русь у Візантії "всі знають", про неї говорять і її побоюються. А в "Житті преподобної Афанасії" відбилося свідчення про вторгнення руського загону на грецький о. Егіну близько 813 р.

Військово-політичні успіхи Русі забезпечили їй вільний вихід на Причорноморські та Прикаспійські ринки, уже в *середині – другій половині IX ст.* **Ібн Руста**, **Ібн Хордадбех**, **Ібн Хаукаль** та інші арабські автори писали, що "купці-руси" (ймовірно, князівські торговельні агенти, що збували данницькі надходження та продукцію самої Русі) "*вивозять боброві хутра, хутра чорної лисиці й мечі з найвіддаленіших [областей] країни слов'ян*" до Джурджану (Прикаспійський Іран) і навіть "*привозять свої товари на верблюдах*" до Багдада. Східні ж купці, після того як Подоння зайняли кочовики-утри, використовували караванний шлях на Русь через залежну від хозар *Волзьку Болгарію*.

Арабські географи-мандрівники донесли цікаві відомості щодо "*трьох груп русів*" та їхнього "*острова*", які дослідники локалізують по-різному, всі одноставно погоджуються лише з тим, що центр першої з них **Куяба** – це Київ. З інших варіантів найпереконливішим можна вважати версію вітчизняних археологів Є. та С. *Максимових* про те, що "група" **ас-Славійя** – це Переяслав, а **ал-Арсанія** – фортеця і старовинний культовий центр Родня при впадінні Росі у Дніпро. Тоді "острів русів" – своєрідний військовий табір-застава на південь від головних центрів Русі IX ст. – у сучасному межиріччі Дніпра й Тясмину.

Східні джерела нібито постійно суперечать собі в питанні співвідношення "слов'ян" та "русів", то наближаючи, то протиставляючи ці поняття. Насправді ж арабські мандрівники чітко вирізняють росів-русів як згуртовану військово-політичну силу, що панує над навко-

лишніми слов'янськими об'єднаннями, бере з них данину і займається торгівлею з Візантією й Хазарією та військовими справами.

Ще одним переконливим свідченням упевненого виходу суверенної Русі на міжнародну арену стала звістка **Бертинських анналів** (блискучої літописної пам'ятки "Каролінгського відродження" IX ст.) про прибуття у **травні 839 р.** до франкського імператора, сина Карла Великого – **Людівіка I Побожного [813–840]**, в Інгельгейм візантійського посольства імператора **Феофіла [829–842]**. Як зазначив автор хроніки єпископ Пруденцій, метою послів – халкідонського митрополита Феодосія і спафарія Феофанія "було затвердження договору і миру, вічної дружби і любові між обома імператорами і їхніми підданими".

Водночас у листі візантійського імператора йшлося про "якихось [людей], котрі говорили, що їх, тобто їхній народ, зовуть Рос [Rhos], і котрих, як вони говорили, цар їхній на ймення Хакан [Chacanus], відправив до нього [Феофіла] заради дружби". Правитель Візантії прохав Людівіка Побожного, щоб той "милостиво дав їм можливість повернутися [в свою країну] і охорону по всій своїй імперії, оскільки шляхи, якими вони прибули до нього в Константинополь, йшли серед варварів, надто нелюдських і диких племен, і він не хотів би, щоб вони, повертаючись ними, потрапили в небезпеку".

Людівік наказав з'ясувати, хто були ті послі-роси, і ретельне розслідування показало, що вони "належать до народності шведської [eos gentis esse Sueonum]". Вважаючи їх "швидше розвідниками" як у Візантії, так і у Франкській імперії, Людівік вирішив затримати "гостей", "щоб можна було достовірно дізнатися, чи з добрими намірами вони прийшли туди чи ні", а візантійського імператора письмово повідомив, що "коли вони [руси] виявляться людьми вповні добропорядними, а також станеться можливість їм безпечно повернутися на батьківщину, то вони будуть [туди] відправлені з охороною", а інакше будуть під супроводом повернуті до Константинополя з тим, щоб Феофіл "сам вирішив, що з такими належить зробити". Про подальшу долю руського посольства Бертинські аннали мовчать.

З цього повідомлення каролінгського літопису видно, що у другій чверті IX ст. в Західній Європі ще не знали про Київську Русь, зате поява послів руського "**хакана**" (хозарська транскрипція титулу "каган") у Константинополі (очевидно, *восени 838 р.*), як і візантійських в Інгельгеймі, виглядає вповні логічно. Візантійська імперія потерпала від наступу Арабського Халіфату, влітку 838 р. в битві на Дазимонській рівнині в полон до арабів ледве не потрапив сам імператор Феофіл, виникла загроза безпосередньо Константинополю, тому актуалізувалася ідея "**хрестового походу**" проти мусульманського світу.

Звертає увагу титул київського правителя, на дипломатичній службі в якого перебували скандинави, що на батьківщині звалися **вікінгами** (давньошвед. viking – учасник морського походу), у Західній Європі – **норманами** (від northman – північна людина), а на Русі – **варягами** (від var – клятва). Володар Русі вже прийняв титул "кагана", чим поставив себе на один рівень з монархами Хозарії й Дунайської Болгарії та задекларував суверенність своєї влади; саме так вшановують великого князя київського в IX–X ст. арабські автори Ібн Руста й **Аль-Мукаддасі**, а в XI ст. – київський митрополит **Іларіон**.

Минуло лише два десятиліття після описаних вище подій, як Русь гучно повідомила про своє існування, примусивши затремтіти могутню Візантію. На світанку **18 червня 860 р.** Константинополь – столиця імперії, чиє зневажливе ставлення до інших і особливо "варварських" народів було нормою зовнішньої політики, була атакована з моря. 200 суден русів безперешкодно підійшли до берега і висадили десант, що негайно розпочав облогу, одночасно підоспіло й піше військо. Очолював похід київський князь **Аскольд** (у Никонівському літописі XVI ст. – *Осколд*), якого разом із співправителем **Діром** автор "Повісті минулих літ" вважає варягами – "*боярами Рюрика*", що й узурпували владу над полянами.

Але в очах укладача *Найдавнішого київського літописного зводу 1039 р.* вони були прямими нащадками Кия. Та й відомий польський історик і дипломат **Ян Даугош (1415–1480)**, що при написанні своєї "Історії Польщі" використав руські літописи, які не збереглися до наших часів, стверджував: "*Після смерті Кия, Щека і Хорива їхні діти й нащадки по прямій лінії панували над Руссю протягом багатьох років. Нарешті, спадок перейшов до двох рідних братів*", тобто Аскольда і Діра.

Час для нападу на Константинополь був обраний не випадково: ще навесні імператор **Михайло III [842–867]** на чолі 40-тисячного війська рушив углиб Малої Азії для відсічі арабам, грецький флот оперував у районі Криту проти піратів, у столиці залишився лише незначний гарнізон на чолі зі старим адміралом Микитою Оріфою. Більшість дослідників вважає, що київський князь Аскольд був прекрасно проінформований про зовнішньополітичні труднощі й слабкість війська імперії, а Никонівський літопис прямо вказує, що київські правителі "*чули про війну Візантії з арабами і тільки тоді пішли на Царгород*". Імператору довелося залишити війська в Малій Азії та з ризиком для життя пробиратися до столиці, щоб очолити її оборону. Становище обложених було критичним, як згадував у своїй проповіді патріарх **Фотій**, "*місто ледве, так би мовити, не було підняте на спис*", тобто взяте штурмом.

Але переконавшись у неможливості подолання гігантських стін (лише наприкінці XII ст. у русів з'явилися обложні машини), Аскольд пішов на таємні переговори з Михайлом III і за великий викуп 25 червня 860 р. зняв облогу, повернувшись додому "з тріумфом". Щоправда, наступний похід Аскольда на Константинополь у 866 р., як гадають Б. Рибаків і М. Котляр, завершився невдачею, оскільки шторм нагнав руську ескадру у відкритому морі й розкидав легкі човни. Не випадково у "Хроніці" **Георгія Амастрола**, завершеній одночасно з цими подіями, з'явилася легенда про чудесне спасіння візантійської столиці влахернською Богородицею, некритично запозичена пізніше Нестором.

Проте наступного 867 р. до Константинополя прибули послани з Києва, які уклали з новим імператором **Василієм I [867–886]** мирний договір. Він передбачав відновлення припиненої війною русько-візантійської торгівлі, забезпечення привілейованого статусу руським купцям у Візантії, а грецьким – на Русі, виплату Візантією Русі щорічної данини і надання Руссю військової допомоги імперії. Важливою умовою договору була згода на прийняття християнства князем Аскольдом і його найближчим оточенням.

Приголомшуючий своєю раптовістю напад Аскольда на Константинополь 860 р. змусив візантійський уряд до організації в Південно-Західному Криму **фемі** – воєнно-адміністративної одиниці на чолі зі *стратигом*, що зосереджував у своїх руках військове командування, судову владу й податкове управління. Як свідчать візантійські джерела, хозари звернулися з проханням до імператора спорудити їм фортецю **Саркеа** (хозар. – білий дім) на Дону (на місці сучасного Цимлянського водосховища). Константинополь відрядив для цього спафарокандидата *Петрона*, який по закінченні будівництва й був призначений першим стратигом до Херсонеса. До цієї фемі входило узбережжя півострова до сучасної Алупки на сході й до нижньої течії р. Альми на півночі, а також частина гірського Криму до долини р. Бельбек. Херсонеські стратиги уважно стежили за ситуацією на півострові й поза його межами, у тому числі на Русі, і доповідали імператору про найменші її зміни.

Тим часом, невдовзі після підписання угоди 867 р., руське військо, виконуючи союзницькі зобов'язання, завдало арабам удару в районі м. Абесгун на півдні Каспію, а пізніші візантійські хроніки глухо повідомляють про піднесення Василієм I русам "щедрих подарунків" золотом, сріблом і дорогими шовковими тканинами. Подібним чином Візантія платила своїм північним сусідам за обіцянки збереження миру і військової допомоги.

Так відбулося "дипломатичне визнання" Київської Русі світовою імперією середньовіччя – Візантійською. На хвилі зміцнення міжнарод-

ного становища Русі Аскольд допоміг великоморавському князю **Ростиславу [846–870]** відстояти свою незалежність від східнофранкського короля **Людвіка II Німецького [843–876]** і болгарського хана **Бориса I [852–889]**. А Хозарський каганат об'єктивно виконував роль геополітичного заслону Русі від кочових орд зі Сходу.

На жаль, в апогеї міжнародної могутності Аскольдової Русі джерела гублять з виду її разом із правителем на півтора десятиліття. Літописи знову говорять про Аскольда у зв'язку з появою поблизу Києва у 882 р. варязького конунга Олега – його непроханого конкурента й організатора державного перевороту, що призвів до утвердження в Русі нової князівської династії – **Рюриковичів**.

Контрольні запитання і завдання

1. У чому полягала військово-політична участь антів у Великому переселенні народів?
2. Як вплинуло утворення Аварського каганату на міжнародно-політичне становище східноєвропейського регіону?
3. З'ясуйте дипломатичні обставини заснування Києва й Русі ("Руської землі").
4. Окресліть підстави конфлікту військово-політичних інтересів Східної Римської (Візантійської) імперії й Хозарського каганату в Північному Причорномор'ї.
5. Що і з яких саме іноземних джерел відомо про вихід Русі на міжнародну арену діяльності?
6. Чому головною умовою встановлення русько-візантійських міждержавних взаємин було прийняття Києвом християнства як державної релігії?

Розділ 3

КИЇВСЬКА РУСЬ

У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН РОЗВИНУТОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (IX – СЕРЕДИНА XI СТОЛІТТЯ)

3.1. "ГЕРОЇЧНА ДОБА" (ОЛЕГ І ПЕРШІ РЮРИКОВИЧІ)

Оспівана в билинах і скандинавських сагах, звеличена вітчизняними літописами, описана у візантійських і західноєвропейських хроніках, окреслена на картах арабських і перських географів, **Київська Русь** за доби її активної територіальної експансії й відносної адміністративної централізації кінця IX – першої третини XII ст. була чи не найбільшою за площею державою середньовічної Європи (близько 1,1 млн кв. км з 4,5 млн населення на початку XI ст.). В історії Східної Європи їй належить особливе місце, аналогічне тому, що займала в історії Західної Європи **Франкська імперія 800–843 рр.** Карла Великого і Людовіка I Побожного – пряма попередниця сучасних Франції, Німеччини, Італії і Нідерландів. Обіймаючи величезну територію – від Балтики й Льодовитого океану до Чорного моря і від Карпат до Волги, Русь становила історично важливу контактну зону між Арабським Сходом і Західною Європою, Візантією і Скандинавією. Це зумовило досить швидке входження її у загальноєвропейський історико-культурний ландшафт і систему міжнародних відносин розвинутого середньовіччя.

Важко переоцінити внесок Київської Русі до політичної й дипломатичної історії середньовічних Європи та Азії. Про сильну східнослов'янську державу заговорили в різних частинах Старого Світу. Відомості арабських і візантійських авторів, дані скандинавських саг, французькі епічні твори (лише у 28 французьких chansons de geste

1. Міжнародно-дипломатичні обставини утвердження династії Рюриковичів у Київській державі

Русь згадується близько 70 разів), представляють Русь як могутню країну, що займає важливе місце в системі європейських політичних і економічних зв'язків. Багдадець Аль-Масуді ще в середині IX ст. в енциклопедичному творі *"Промивальні золота і рудники самоцвітів"* повідомляв, що руси "утворюють великий народ". Знаменитий старофранцузький лицарський епос *"Пісня про Роланда"* (близько 1170) свідчить про участь руських дружин у війні проти **Карла Великого [768–814]**. Візантійський історик і державний діяч **Микита Хоніат (середина XII ст. – 1213)** у своїй *"Хроніці"* відзначав, що "християннійший" руський народ врятував Візантію від нашествия половців.

Одночасно з міжнародним визнанням Русі зростало й міцніло усвідомлення власної причетності до світової історії, розуміння свого місця в системі міжнародних відносин тогочасного світу. Не випадково на монетах **Володимира Святославича [978–1015]** великий київський князь зображений як візантійський імператор. Він і його попередники, за словами видатного церковно-політичного діяча Русі XI ст. **Іларіона**, *"не в убогій чи невідомій землі владарювали, але в Руській, про яку знають і чують в усіх кінцях землі"*.

Щоправда, зміна правлячої династії в Києві й прихід до влади **Рюриківичів**, про яких говорив у *"Слові про закон і благодать"* Іларіон, і досі залишаються предметом гострих наукових (а нерідко й політико-ідеологічних) дискусій. Ці драматичні й украй заплутані події піддаються аналізу лише в широкому контексті європейського міжнародного життя на зламі раннього й розвинутого середньовіччя.

Доки на півдні Східної Європи Русь Аскольда і Діра здобувала одну зовнішньополітичну перемогу за іншою, північний центр східнослов'янського державотворення – об'єднання **ільменських словенів** з осередком у Ладозі стало об'єктом **варязької (норманської) експансії**. Наявність *двох центрів державотворчих процесів* у східних слов'ян (полянського й ільменського) не повинна викликати питань і вповні корелюється з аналогічними тогочасними процесами у Швеції (об'єднання в Упланді й Геталанді), у Данії (на Ютландському півострові й у землі Зеландія), у Польщі (віслянсько-лендзянське об'єднання і гнєзненські поляни) чи в Хорватії (князівства Борни і Людвіти).

Наприкінці VIII – на початку IX ст. скелясті й пустельні береги Скандинавії вразив небачений демографічний бум; брак придатних для обробітку земель, розклад родового ладу й посилення знаті, для якої військова здобич була головним джерелом збагачення, а також прогрес у кораблебудуванні, зрештою, пошуки слави і пригод змушували молодих відчайдушних вікінгів сідати на кораблі й шукати долі на чужині. Після смерті франкського імператора Людовіка Побожного й поділу між його синами держави (за **Верденською угодою 843 р.**) дружини

вікінгів, які були чисельнішими за королівські дружини Скандинавії, перейшли від пограбування й збору данини з населення Британських островів, понизь Рейну, Одери і Вісли до влаштування постійних таборів у гирлах річок і залюднення завойованих територій.

У 843–844 рр. **данські вікінги** створили одне таке "**велике військо**" в гирлі Сени і звідти раз по раз пляндрували безборонні міста Північної і Західної Франції (Париж, Бордо, Нант, Руан та ін.), здійснювали розбійні походи до Астурії й Кордовського емірату, Балеарських островів, Провансу й Тоскани. У 851 р. данські вікінги почали планомірне завоювання Англії й невдовзі опанували її східну частину від Лондона до Нортумбрії (*Danelaw*), а в 911 р. західнофранкський король **Карл III Простуватий [898–923]** змушений був поступитися одному з ватажків вікінгів (норманів західних хронік), *Роллону*, територією в пониззях Сени на умовах васальної залежності – так виникло **герцогство Нормандія**.

У жовтні 1066 р. його правитель Вільгельм завдав поразки останньому англосаксонському королю *Гарольду II*, захопив Лондон і став королем Англії – **Вільгельмом I Завойовником [1066–1087]**. Водночас вихідці з Нормандії через Гібралтарську протоку дісталися Апеннінського півострова й протягом 50–80-х рр. XI ст. відвоювали у візантійців Південну Італію й у арабів Сицилію, заснувавши там кілька графств і герцогств, що в 1130 р. об'єдналися в **Сицилійське королівство**.

Норвезькі вікінги колонізували в Атлантиці Шотландські, Оркнейські, Фарерські й Гебридські острови, Ісландію (874), Східну Ірландію, де в 988 р. заснували Дублін, у 982 р. відкрили Гренландію, заселивши окремі її райони, і звідти близько 1000 р. досягли узбережжя Північної Америки (т. зв. Вінланд, Маркланд і Хелмуланд). **Шведські ж вікінги**, відомі в руських і візантійських джерелах як варяги, "спеціалізувалися" на східноєвропейських просторах, здійснюючи напівграбіжницькі-напівторговельні експедиції через Фінську затоку до Ладозького й Ільменського озер і через Західну Двіну до верхів'їв Дніпра. "У рік 6367 [859]. Варяги, приходячи із замор'я, брали данину з чуді, і з словен, і з мері, і з весі, [і з] кривичів", – коротко занотував Нестор-літописець.

Водночас як північні східнослов'янські племінні об'єднання (полоцькі кривичі, ільменські словени та ін.), так і Русь не цуралися укладення союзів або й закликання та прийняття на службу варязьких конунгів з їхніми дружинами, забезпечуючи собі міцніші позиції у відносинах із сусідніми державами й племенами. Варяги мали дух ініціативи, активності, жадобу до панування – те, чого бракувало мирним слов'янським хліборобам, звіроловам, риболовам і торговцям. Про шведських вікінгів на дипломатичній службі київського кагана наприкінці 30-х рр. IX ст. йшлося вище, досвідчені ж варязькі воєначальники отримували владу над об'єднаними силами слов'янських племен під час далеких закордонних походів, причому ці племена

зберігали власний суспільний устрій, а їхні відносини з великими князями навіть за часів **Олега [882–912/922]** й **Ігоря Рюриковича [912/922–945]** залишалися данницькими.

Як розповідає літописна традиція, у **862 р.** "вигнали [чудь, словени, кривичі і весь] варягів за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе володіти. І не було в них правди, і встав рід на рід, і були усобиці в них, і воювати вони між собою почали. І сказали вони: "Пошукаємо самі собі князя, який би володів нами і рядив за угодою, по праву". Пішли вони за море до варягів... Сказали... чудь, словени, кривичі і весь: "Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідть-но княжити і володіти нами". І вибралося троє братів із родами своїми... І прийшли вони спершу до словен, і поставили город Ладогу. І сів у Ладозі найстарший [брат] Рюрик, а другий, Синеус, – на Білім озері, а третій, Трувер, – в [городі] Ізборську... А по двох літах помер Синеус і брат його Трувор, і взяв Рюрик волость усю один. І, прийшовши до [озера] Ільменя, поставив він город над Волховом, і назвали його Новгородом. І сів він тут, княжуючи і роздаючи мужам своїм волості, [звелівши їм] городи ставити: тому – Полоцьк, тому – Ростов, другому – Білоозеро".

Деякі дослідники (Ф. Крузе, А. Стендер-Петерсен та ін.) ототожнюють Рюрика з відомим данським вікінгом **Роріком (?–876)**, що володів узбережжям Західної Ютландії та Фрісландії, контролюючи шлях з Північного моря по р. Айдер у Хедебю. Як ворог шведських вікінгів Рорік міг бути бажаним кандидатом для ладозьких старійшин. У "Повісті минулих літ" варяги Рюрика називаються "руссю"; на цій підставі, а також з огляду на те, що фінською мовою шведи іменуються "Ruotsi", тобто "воїни-гребці" (карел. – *Ryby*, естон. – *Rootsi*) німецькі вчені *Й. Байер* і *Г. Міллер*, які працювали в 30–50-ті рр. XVIII ст. в Петербурзькій академії наук, висунули гіпотезу скандинавського походження терміна "Русь" і започаткували "**норманську теорію**" виникнення Київської держави і, взагалі, державності у східних слов'ян.

Не заглиблюючись в аргументацію "норманістів" і "антинорманістів", суперечки між якими точаться з різною інтенсивністю до сьогодні, зазначимо, що термін "русь", поряд із рисами етноніма для населення й території сучасної Київщини, тривалий час зберігав соціальне значення й застосовувався лише щодо княжих дружинників, які аж до *середини 30-х рр. XI ст.* були в абсолютній більшості варягами. Але соціально-термінологічне значення слова "русь" досить швидко розмивалося в умовах включення в дружину "мужів" слов'янського походження, проведення спільних військових експедицій слов'ян і варягів під проводом **Олега, Ігоря і Святослава [945–972]**. Уже в середині X ст. в літописному описі походу Ігоря на Візантію та обставин підписання мирного договору **944 р.** військо, що складалося з представників різних племен, переважно слов'янських, називається "руссю", а

угоду укладає Ігор, **"великий князь руський"**, князі й **"люди Руської землі"**, тобто території, підвладної київському правителю.

Використовуючи територію ільменських словен як базу, варяги прагнули взяти під контроль мережу водних шляхів та волокових переправ як на *південний схід* – через притоки Верхньої Волги й самою цією річкою до Каспію, що відкривало доступ до ринків Багдада й Центральної Азії, так і на *південь* – через річки Волхов і Ловать до верхів'їв Дніпра та вниз до Чорного моря й далі на Константинополь (**шлях "із варягів у греки"**). Оскільки південно-східний вектор збігався з напрямом колонізаційних слов'янських потоків з Прильмення, здавалося, що нова держава буде розвиватися саме по Волзі. Але цей шлях був заблокований тюркомовною **Волзько-Камською Болгарією**, що перебувала тоді в залежності від Хозарського каганату.

Зате на всьому протязі шляху "з варягів у греки" мешкали племена, споріднені з ільменськими словенами, і в системі їхніх складних взаємовідносин з Хозарським каганатом, який не полишав спроб поширити свій вплив на східних слов'ян, варяги з півночі природно виступали як союзники. Цим значною мірою й пояснюється відносна легкість об'єднання північного та південного осередків східнослов'янської державності. Але з початком цього процесу відбулася суттєва геополітична переорієнтація: нова династія Рюриковичів і її варязька дружина не приєднала Київ до Новгороду, а навпаки – зробили місто Аскольда своєю столицею.

"Повість минулих літ" розповідає, що у **879 р.** *"помер Рюрик. Княжіння своє він передав Олегові, що був із його роду, віддавши йому на руки сина свого Ігоря, бо той був дуже малий... У рік 6390 [882]. Вирушив Олег [у похід], узявши багато своїх воїв – варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів. І прийшов він до Смоленська з кривичами, і взяв город Смоленськ, і посадив у ньому мужа свого. Звідти рушив він униз [по Дніпру] і, прийшовши, узяв [город] Любеч і посадив мужа свого. І прибули [Олег та Ігор] до гір київських, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду zostавив, і сам прийшов [на берег Дніпра], несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське [і] сховавши воїв своїх, він послав [посла] до Аскольда й Діра сказати, що, мовляв: "Ми – купці есмо, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но оба до рідні своєї, до нас".*

*Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші [вої] з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: "Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я есмь роду княжого. – І [тут] винесли Ігоря. – А се – син Рюриків". І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли... І сів Олег, княжуючи, в Києві, і мовив Олег: "Хай буде се **мати городам руським**". І були в нього словени, і варяги, й інші, що прозвалися руссю. Сей же Олег почав городи ставити і встановив данину словенам, і кривичам,*

і мерям. І встановив він варягам данину давати від Новгороду, — триста гривень на рік заради миру, — що до смерті Ярославової давали [новгородці] варягам”.

Хоча руські літописи називають Олега родичем Рюрика, найімовірніше він був одним із шведських вождів, який вступив у союз із вдалим варязьким конунгом, скріпивши його шлюбом Рюрика зі своєю сестрою. Після загибелі під час походу в Карелію Рюрика Олег спочатку став регентом при малолітньому племінникові, але швидко фактично узурпував владу, усунувши Ігоря. Захопленню ж Олегом Києва сприяла ще одна зовнішньополітична обставина – після звільнення від хозарської залежності Русь перетворилася на ворога угрів, які залишилися васалами каганату і утворили в **Лебедії** (лісостепова область на північ від Чорного моря по обох берегах Дону, між Києвом та Воронежем) *союз семи племен*. Найменування одного з них – *Магуар* (дослівно – мужчина, людина) невдовзі закріпилося за всім етносом і стала його самоназвою.

Аж до початку переселення угрів у 889 р. під проводом вождя *Альмоша* до понизь Дніпра, Південного Бугу, Дністра і Прута, а потім уже на чолі з його сином **Арпадом [890–907]** у 895 р. через Верещий перевал у Карпатах до Середньодунайської низовини, кочовики здійснювали напади на київські землі, засвідчені арабськими істориками Ібн Рустою й *Гардізі*. Очевидно, нездатність Аскольда забезпечити оборону Русі від угорських атак дискредитувала його владу, чим і скористався Олег, який уклав з кочовиками союз.

Як сказано в Іоакимовому літописі, *“Олег був муж мудрий и воїн хоробрий, чув від киян скарги на Оскольда...”*. Більше того, угри допомагали Олегу в його війнах із древлянами (883), сіверянами (884), уличами і тиверцями (885), що спробували вийти з-під влади Києва, скориставшись державним переворотом і зміною правлячої династії. Вірогідно, що Олегу вдалося спрямувати союзні йому угорські орди в їхньому руху через Карпати й на землі непокірних волинських і хорватських князівств.

**2. Боротьба Русі
й Візантійської імперії
за домінування у Причорномор’ї**

Але не тільки племінні східнослов’янські княжіння розраховували на послаблення державницьких позицій Русі. Після порівняно нетривалого періоду відносин з Києвом на підставі договору “мира і любові” 867 р. досвідчена візан-

тійська дипломатія прийшла до висновку, що її північний суперник втратив свій наступальний потенціал. Імперська адміністрація стала чинити перешкоди руським купцям як у Константинополі, так і в інших крупних містах. Але головним, як вважає російський дослід-

ник **Андрій Сахаров**, було те, що Візантія відмовилася сплачувати Русі передбачену угодою з Аскольдом щорічну данину.

З огляду на те, що протягом усієї доби розвинутого середньовіччя головним міжнародним партнером і суттєвим фактором внутрішньо-політичного та культурного розвитку Русі виступала **Візантійська імперія**, доцільним було б коротко зупинитися на **зовнішньополітичній доктрині** цієї правонаступниці Великого Риму на Сході. По-перше, для зовнішньої політики Константинополя того часу були характерні дві суперечливі тенденції: з одного боку, *надмірні геополітичні претензії*, що спиралися на теорію Богом даних прав обраному народові, а з іншого – *глибокий реалізм*, що диктувався потребою мобілізації всіх сил, аби вціліти у виснажливій боротьбі проти "варварів" (військові видатки імперії становили 50–70 % її річного бюджету).

Тому порівняно з Давнім Римом Візантійська імперія наприкінці IX – у XII ст. у військово-політичній і торговельній сферах поводитися пасивно: її купці вели зазвичай торгівлю з іноземними у себе вдома й значно рідше вирушали в далекі торговельні експедиції; імператори схильні були швидше приймати, аніж відряджати посольства; відстоюючи свої інтереси, імперія рідко нападала на ворогів власноруч і віддавала перевагу обороні. Навіть у тих випадках, коли Візантія спрямовувала вочевидь завойовницькі походи (для підкорення Болгарії чи вірменських і грузинських держав), вона жодного разу не вийшла за геополітичні межі кордонів старої Римської імперії. Це давало підстави політикам та ідеологам Візантії стверджувати, що вона вела завжди лише справедливі війни – за поновлення своїх законних прав, порушених "варварами".

За таких обставин візантійська дипломатія набувала першорядної ваги в арсеналі державної влади, а її принципові засади були викладені імператором Константаном VII Багрянородним у трактаті "**Про управління імперією**", що був укладений протягом 948–952 рр. як конфіденційний довідник для спадкоємця престолу й майбутнього імператора **Романа II [959–963]**. Схилання й покірність інших народів перед імперією зображувалися Константином як норма в міжнародних відносинах, Візантія, на його тверде переконання, не вступає в дружбу з іншими країнами й народами, а дарує їм; ті, хто укладає з імперією мир, здобувають собі гарантію безпеки.

За настановами імператора, неосвіченим "варварам" не лише допустимо, але й належить відверто брехати, ніби самі *інсигнії* (зовнішні ознаки влади) – корона й мантия та "*грецький вогонь*" (запалювальна суміш на нафтовій основі, подібна до сучасного напалму) були передані Богом через ангела безпосередньо **Константину I Великому [306–337]**, що забезпечив християнам свободу віросповідання й переніс у 330 р. столицю Римської імперії до грецького Візантія, названого на його честь

Константинополем. Іноземним представникам слід було твердити, що цей рівноапостольний імператор заборонив членам правлячої династії родичатися з володарями будь-яких як нехристиянських, так і християнських держав, зробивши виняток лише для франків, оскільки він "вів свій рід з тих країн" (насправді народився в Дакії в сім'ї майбутнього імператора **Констанція I Хлора [305–306]**).

На північному напрямі Константин Багрянородний робив ставку на союзних імперії ("друзів") **печенігів** – об'єднання восьми кочових тюркомовних племен, які під тиском огузів, китчаків і хозарів залишили возько-уральське межиріччя і в 894–895 рр., розгромивши угрів, переселились у північнопричорноморські степи, включно до гирла Дунаю. Власне, сам трактат "Про управління імперією" був написаний під впливом печенізького нашествия на Європу, коли норманська небезпека в очах Константина Багрянородного відступила на задній план.

Військову могутність печенігів імператор радив використовувати проти русів, угорів, болгар і хозар: *"Я вважаю, що василевсу Ромейському (візантійському імператору. – Авт.) завжди досить корисно прагнути жити в мирі з печенізьким народом, укладати з ними дружні договори й союз, щорічно відряджати до них звідси посланця з належними й корисними народові дарами та отримувати звідти заручників... і посланця, котрі в цьому богохранимому граді входили б у зносини з відповідальним за ці справи й користувались царською щедрістю та всіма гідними почестями від царствуючого государя".* І далі: *"Коли василевс Ромейський живе в мирі з печенігами, то ні Русь, ні турки (торки – частина огузів. – Авт.) не можуть здійснювати ворожих нападів на Ромейську державу; не можуть вони й вимагати від ромейів надзвичайно великих грошей і речей у сплату за мир, побоюючись сили, котру василевс за допомогою цього народу може протиставити їм у разі їхнього походу на ромейів. А печеніги, пов'язані дружбою з імператором і спонукувані ним шляхом послань і дарів, легко можуть нападати на землю русів і турків, брати в рабство їхніх жінок і дітей та спустошувати землі".*

Показово, що в трактаті Константина Багрянородного немає хоча б найменшого натяку на союзні відносини імперії з Руссю, що зайвий раз свідчить про константинопольську практику **"блискучої ізоляції"**, коли імперія купувала собі найманців, але не вступала в постійні союзи, оскільки візантійські правителі не визнавали жодну державу гідним партнером у політичній грі й свідомо принижували іноземних послів на офіційних прийомах. Та коли в **907 р.** київський князь Олег на чолі великого кінного війська, що пройшло територією Болгарії, правитель якої князь **Симеон [893–927]** був зацікавлений у завданні удару залятому ворогові та флоту, що знову висадив десант, звідусіль блокував Константинополь і спустошив його околиці, *"греки убожа-*

лися і сказали, виславши [послів] до Олега: "Не погубляй город. Ми згоджуємось на данину, як ти ото хочеш".

Імовірно, київські розвідники-вивідачі, як і у 860 р., вдало вираховували час для проведення наступальної операції проти візантійської столиці: внаслідок боротьби могутніх земельних магнатів проти імператора **Лева VI Філософа [886–912]** у війську стався заколот під проводом досвідченого полководця Андроніка Дуки, а кращі легіони з північних кордонів держави були кинуті проти арабів. Налякані видовищем перетягання руськими дружинниками волоком їхніх човнів в обхід гігантського ланцюга на поплавах, що перекривав вхід до бухти Золотий Ріг, віроломні візантійці все ж спробували отруїти Олега: "І винесли йому [греки] їжі і вина, і не взяв він його, бо було воно приготоване з отрутою". Тоді розлючений князь зажадав як попередню умову припинення бойових дій сплату величезної данини в розмірі 12 гривень (вагова гривня дорівнювала 1 фунту срібла – 409,536 г) на особу (за літописом, у руському флоті було 2 тис. суден, екіпаж кожного складався з 40 бійців).

Лише після цього Олег відрядив до Константинополя послів (варяги Карл, Фарлоф, Вельмуд, Рулав і Стемид), які після напружених переговорів з Левом VI і його молодшим братом, майбутнім імператором **Олександром [912–913]** уклали договір "миру й дружби" – першу міжнародну угоду Русі, текст якої зберігся до наших днів у "Повісті минулих літ" (Нестор-літописець, імовірно, користувався князівським архівом, який пізніше загинув при взятті Києва монголо-татарами 6 грудня 1240 р.). Візантійській стороні вдалося суттєво зменшити суму разової контрибуції – по 12 гривень на кожен човен, а не на члена його бойового екіпажу, зате щорічна данина була поширена "на руські городи – спершу на Київ, а тоді й на Чернігів, і на Переяславль, і на Полоцьк, і на Ростов, і на Любеч, і на інші городи, – бо по тих городах сиділи князі, під Олегом суці". Зі свого боку Русь, як виходить з подальшого розвитку подій і свідоцтв візантійських джерел, пообіцяла надавати імперії постійну військову допомогу (за свідченням Константина Багрянородного, уже в дні підписання наступного русько-візантійського договору 911 р. загін із 700 київських дружинників брав участь у поході візантійського війська проти арабів на Криті).

Укладення русько-візантійського договору відбулося, найімовірніше, у таборі Олега біля стін Константинополя, причому обидві сторони скріпили його присягою: візантійські правителі цілували хрест, а "Олега і мужів його водили вони до присяги по руському закону. Клялися ті оружжям своїм, і Перунам, богам своїм, і Волосам, богом скоту". Показово, що (як свідчать західноєвропейські хроніки) звичай клятви на зброї був тоді поширений і в болгар, які клали перед собою меч і ним клялись. Умови договору передбачали, що під час перебування в

столиці імперії київські послі без жодних обмежень отримували спеціальне "посольське" утримання, а купці – "місячину" протягом півроку: хліб, вино, рибу, м'ясо і овочі. В угоді окремо зазначалося, що "нехай дадуть їм митися, скільки вони хочуть", – вода в посушливому Константинополі мала велику вартість, а купання в лазні для греків було великою насолодою і навіть засобом лікування.

Візантійські власті також зобов'язувалися постачати руських послів і купців усім необхідним для зворотного шляху: вітрилами, якорями, канатами і харчами. Подібні привілеї, слід гадати, руська сторона надавала грецьким купцям. Для проживання в Константинополі русам відвели передмістя поблизу церкви монастиря Св. Мами (Маманта). До центру міста і на ринок їх впускали старими Влахернськими воротами беззбройними, партіями по 50 осіб і під охороною грецьких воїнів – не зайва пересторога, коли врахувати, що на ринку часто зчинялися бійки, одна з яких у XI ст. навіть стала приводом до русько-візантійської війни. Найголовнішим же в угоді було те, що Русь отримала право **безмитної торгівлі** в Константинополі – "хай торгують, як ото їм треба, не платячи мита ні від чого".

Угода 907 р. була підтверджена і розвинута більш докладним русько-візантійським договором **911 р.** (до "Повісті минулих літ" він включений під 912 р.). До нього було внесено низку нових статей, що визначали порядок урегулювання конфліктів при операціях купівлі-продажу між візантійцями і русами, а також обмін і викуп військово-полонених, повернення рабів і злочинців, які втекли, охорону товарів русів у Константинополі, наслідування майна, повернення статків померлих у Константинополі та ін. Сторони несли рівну відповідальність за здійснені злочини – вбивства (смерть), завдання тяжких тілесних пошкоджень (штраф у 5 літр срібла – 1637,25 г), бійки, грабежі й крадіжки (повернення втраченого в потрібному розмірі), зобов'язувалися надавати допомогу в урятуванні торговельних суден, що зазнали аварії, примусово повертати полонених і втікачів-злочинців.

Договір 911 р., як доводять нині дослідники, було укладено в Константинополі без попередніх переговорів у Києві й виготовлено на двох хартіях (пергаментах): *хрисовул* – завірена імператорами Левом VI і Олександром грамота, призначена для Олега, та доповнена (чи тотожна?) клятвена грамота руських послів ("*харатья*"), вручена візантійській стороні 2 вересня. З останньої грамоти до від'їзду з Царгорода руські послі одержали копію, переклад якої, зроблений невідомо ким, де і коли, потрапив до "Повісті минулих літ". Серед послів "від народу руського" Нестор-літописець, окрім вищезгаданих варягів Карла, Фарлофа, Вельмуда, Рулава і Стемида, назвав ще *Інгельда, Гуди, Руальда, Карна, Фрелава, Руара, Актеву, Труана, Лідула й Фоста*. Не виключено, що серед них були вже й київські варяги в другому поколін-

ні, які разом з правлячою династією швидко **слов'янізувалися**, що простежується навіть в іменах великих князів – син Ігоря й онук Рюрика, "останній вікінг на київському престолі", що народився близько 938 р., був названий по-руськи – Святославом.

Процес слов'янізації правлячої еліти Русі в X – першій третині XI ст. мав об'єктивний характер, аналогічно склалася доля вікінгів Нормандії, Англії і Сицилії, що зрештою засвоїли мову й культуру місцевого населення. Слов'янська у своїй основі, хоча й така, що увібрала балтські, фінно-угорські та тюркські племена, Давньоруська держава була створена не лише й, мабуть, навіть не стільки варягами. Але без них, без того рухливого й войовничого елемента, що знову залучив східних слов'ян до походів на Візантію, можливо, державне об'єднання півночі й півдня відбулося б значно пізніше або ж (як це сталося в західних слов'ян) на місці "**Імперії Рюриковичів**" виникли б ворогуючі одне з одним королівства.

Об'єднавши східнослов'янські землі вздовж шляху "з варягів у греки" й добившись значних привілеїв для Русі з боку Візантії, невідомих у тогочасній дипломатичній практиці відносин імперії з іншими країнами, Олег мусив зіткнутися з **Хозарським каганатом**, який продовжував контролювати шляхи зі Сходу через Нижню Волгу та Каспій. У 909 р. 16 човнів (близько 800 дружинників) прорвалися через хозарські землі в Каспійське море, підплили до *Абесгуна* в Табаристані і спалили там торговельний флот; у 910 р. ті ж руси зайняли м. *Сарі* на південно-східному узбережжі Каспію. На думку російських радянських дослідників **Анатолія Новосельцева (1933–1995)** і **Володимира Пашуто (1918–1983)**, у такий спосіб Олег ішов на зближення з Візантією й послаблював позиції халіфату Аббасидів.

У Закавказзі в цей час точилася гостра боротьба: правитель *Анійського царства* **Смбат I [892–914]** з династії **Багратидів** за допомогою Візантії сподівався відродити сильну незалежну **Вірменію**, окуповану арабами ще в 654 р. Але походи Олега, швидше за все, були наполегливими спробами здобути якусь торгову факторію на Каспії (своєрідне "*варязьке герцогство*"), що дозволила б обминути і хозарське і залежне від нього волзько-болгарське посередництво в надзвичайно прибутковій східній торгівлі. Однак повне незнання київським правителем воєнно-політичної ситуації в регіоні (на відміну від добре "розвіданих" Балкан) прирікало цей задум на невдачу.

Так сталося і в **912/913 р.**, коли, за даними Аль-Масуді, руський флот на 500 човнах через Керченську протоку ввійшов в Азовське море. Хозари завбачливо дозволили русам пройти через Дон, звідки волоком судна були перетягнені у Волгу, і військо спустилося по ній у Каспійське море. Хозарський цар *Веніамін* саме воював з печенігами, крім того, вожді русів обіцяли йому половину здобичі. Результатом

походу був розгром мусульманської торгівлі на Каспії, хоча масштаби його дозволяють припускати, що йшлося все-таки про завоювання одного з портів і перетворення його в руську факторію. Коли ескадра повертала назад, руси погодились віддати половину здобичі царю, але його мусульманська гвардія почала вимагати розправи. Цар скорився на вимогу гвардії, хоча й попередив вождів русів. Битва тривала три дні й закінчилась перемогою мусульман.

Можливо, саме з цими подіями пов'язане повідомлення Новгородського літопису про те, що Олег загинув, коли *"пішов за море, і кинула його змія в ногу"*, яке було пізніше розвинуте Нестором у "Повісті минулих літ" під **912 р.** у поетичну й таємничу відому історію про смерть київського правителя від свого улюбленого коня. Проте існує група документальних джерел середини X ст., оригінальне походження яких безсумнівно, що проливають додаткове світло на військово-дипломатичні обставини загибелі Олега, – *єврейсько-хозарське дипломатичне листування*.

Міністр фінансів і торгівлі першого кордовського халіфа **Абд Аль-Рахмана III [912–961]** *Хасдай Ібн Шафрут* від візантійських купців дізнався про існування "царства іудеїв" в Аль-Хозарі й відрядив до Константинополя посла з дарами та листом до імператора **Романа I Лакапіна [919–944]**, щоб через нього встановити відносини з хозарами. Хоча імператор під різними приводами не пропустив посла до каганату – могутнього супротивника Візантії й повернув його до Кордови, зміст послання Хасдая став відомий членам єврейської громади Константинополя. Ті у своєму листі до кордовського міністра постаралися відповісти на його питання, у тому числі й стосовно взаємин Хозарського каганату із сусідами. А кордовський міністр усе-таки зумів передати листа хозарському царю **Йосифу** через єврейських купців, що прямували до Русі й Волзько-Камської Болгарії, й отримав від нього змістовну відповідь.

З цих невідомих руським літописцям документів випливає, що на підставі угод 867, 907 і 911 рр. Візантія приблизно в **921/922 р.** надіслала *"великі подарунки Хельгу (скандинавська транскрипція імені "Олег". – Авт.), царю Русії"*, після чого той раптово напав на хозарську фортецю *Самкерц* (напроти сучасної Керчі, Таматарха у візантійських джерелах) і захопив її, поклавши початок майбутньому **Тмутороканському князівству**. Але спроба візантійської дипломатії використати варягів-русів для вигнання хозарів із Східного Криму призвела до масштабної війни з каганатом. Оскільки Сурож (сучасний Судак) залишався в руках хозарів, їхній полководець *Песах* ударив на візантійський Херсонес, а потім повернув на схід до Таматархи й після кількомісячної облоги пішов на мирні переговори, заявивши Хельгові-Олегу: *"Йди на Романа і воюй з ним... і я відступлю від тебе. А інакше я тут помру чи житиму до тих пір, доки не відомщу за себе"*.

Погодившись укласти військовий союз із каганатом і вчинити напад на Константинополь, Олег цього разу зазнав невдачі і, як повідомляє хозарський лист, посоромився повертатися додому та пішов морем у Персію, де й склав голову. Використана ж О. Пушкіним легенда про смерть Олега, напевно, існувала у кількох варіантах, а Нестор для свого літописного зведення просто вибрав найбільш багатий на події варіант. До того ж "офіційний" літописець великого київського князя **Святополка Ізяславича (8 листопада 1050 – 16 квітня 1113)** Нестор міг з політичних мотивів перенести події на 10 років назад (з 921/922 на 911/912), на час найвищого піднесення Олега, аби не показувати об'єднувача східних слов'ян у Давньоруську державу в непривабливому для нащадків світлі.

Цікаво, що хитрий хозарський цар не бажав, аби в Кордовському халіфаті його вважали другом норманів і заклятим ворогом мусульманського світу, тому в листі до Хасдая промовчав про пропуск русів через територію каганату на Каспій для грабунку місцевого населення. Натомість Йосиф дипломатично намагався зобразити себе ворогом Києва: *"Я живу біля входу в річку (Дон. – Авт.), – писав він, – і не пускаю русів, що прибувають на кораблях, як і інших ворогів, що прибувають суходолом; я веду з ними вперту боротьбу; якби я залишив їх [у спокої], вони знищили б усю країну ізмаїльтян до Багдада"*.

Законний спадкоємець київського престолу **Ігор Рюрикович**, який протягом 30–40 (!) років перебував у тіні дядька по матері Олега (ймовірно, той довсидився йому ще й тестем), змушений був повторно приводити до покори бунтівливих древлян і воювати з *уличами*, чий величезний і могутній союз посідав на початку X ст. Нижнє Подніпров'я і перешкоджав зв'язкам Києва з Візантією та країнами Сходу. Новгородський літопис уточнює, що уличів не зміг подолати і приєднати до Русі сам Аскольд, а сучасне йому джерело, записки так званого **Баварського географа**, сповіщають, що уличі мали 318 "міст" (фортець чи укріплених "градів") – більше, ніж будь-який відомий цьому вченому східнослов'янський союз племен. З метою забезпечення успіху в поході на уличів Ігор, за свідченням Нестора, відважився на укладення в **915 р.** (руські літописці частенько розставляли дати приблизно, що призводило до суперечностей у часовому розташуванні подій) мирної угоди з печенігами: *"Уперше прийшли печеніги на Руську землю і, вчинивши мир з Ігорем, пішли до Дунаю"*.

Подвійна ж гра візантійської дипломатії (домагання руської допомоги для ведення війн в Італії й водночас нацькування печенігів на Київ та припинення сплати йому регулярної данини), а також дипломатичний тиск з боку Хозарського каганату призвели до розриву між державами і чергового походу Русі на Константинополь у **червні-вересні 941 р.** Як повідомляв кременський єпископ *Ліутпранд*, що

відвідав візантійську столицю невдовзі після цієї війни, під командою київського князя була 1 тис. суден, і він обрав для вторгнення вдалий час: грецький флот відплив у похід проти арабів, і напад русів був настільки раптовим, що візантійці не встигли навіть натягнути відомий ланцюг, який перекривав вхід у бухту Золотий Ріг.

Але після спустошення найближчих до столиці районів імперії руське військо зазнало невдачі в битві з переважаючими силами східної, македонської і фракійської армій та феодального ополчення Візантії. 8 липня 941 р. відступаючих морем дружинників Ігоря командир константинопольського гарнізону Феофан *"зустрів у човнах з вогнем і став пускати вогонь трубами на човни руські, і було видно страшне диво. Руси ж, бачивши полум'я, кидались у воду морську [і] намагалися [подалі] відбрести. І таким чином рештки [їх] вернулись до себе"*. Ще якийсь час після морської поразки руси продовжували війну на малоазійському узбережжі, але безуспішно.

Однією з причин поразки Ігоря було те, що йому не вдалося знайти надійних союзників для серйозної війни з Константинополем. Болгарський цар **Петро [927–969]**, син грізного ворога Візантії Симеона, що в 917–924 рр. двічі облягав і ледве не захопив Константинополь, уклав з імперією мир, одружився з онукою Романа I Лакапіна Марією й проводив провізантійську зовнішню політику, а Хозарія була поглинена боротьбою з печенігами й не могла надати русам дієвої допомоги. Проте воєнна невдача не зупинила великого київського князя, і він почав готувати новий похід, провівши вражаючу дипломатичну й мобілізаційну підготовку: *"І послав він [послів] по варягів за море, закликаючи їх проти греків [і] маючи намір знову піти на них... У рік 6452 [944]. Ігор зібрав багато воїв – варягів, і русів, і полян, і словен, і кривичів, і тиверців. І печенігів він найняв, і, заложників у них взявши, рушив на Греків у човнах і на конях, прагнучи помститись за себе"*.

Стурбований союзом Ігоря з Печенізькою ордою й попереджений херсонесцями та болгарами про наближення до Дунаю великого флоту й кінноти русів та печенігів, імператор Роман I Лакапін запропонував мир: *"Послав до Ігоря ліпших бояр, прохаючи і кажучи: "Не ходи, а візьми данину, що її брав Олег, і я придам іще до тої данини". Так само їй печенігам послали вони наволок і золота багато"*. За найновішими дослідженнями, **русько-візантійський мирний договір 944 р.** було укладено в Константинополі після попередніх переговорів візантійських послів у Києві з **"великим князем руським"** Ігорем. Грамоту, ратифіковану в Царгороді руськими послами і купцями, було доставлено в Київ, де її скріпив присягою Ігор, і відіслано назад у Константинополь через візантійських послів, які натомість вручили в Києві руському князю хрисовул; копія грамоти руських послів залишилася в Русі, і переклад її було внесено в літопис.

Таким чином, уперше в дипломатичній історії Русі офіційна іноземна дипломатична місія, до того ж від тогочасної наддержави, відвідала Київ, уперше й відбувся рівноправний та цивілізований обмін посольствами з імперією. Серед руських послів (51 особа), як і в 907 та 911 р., ще важко знайти слов'янські імена: Івор, Вуефаст, Іскусев, Слуди, Уліб, Каницар, Шигоберн, Прастен, Лібіар, Грім, Кари, Каршев, Єгрі, Воїст, Істр, Ятвяг, Шібрід, Кол, Стегті, Сфірка, Алвад, Фудрі й Мутор. Етнічними варягами, балтами та фінами були й руські купці, що брали участь у переговорах у столиці Візантії, – Адун, Адолб, Ангівлад, Уліб, Фрутан, Гомол, Куці, Єміг, Турбрід, Фурстен, Бруни, Роальд, Гунастр, Фрастен, Інгельд, Турберн, Мони, Руальд, Свен, Стір, Алдан, Тілій, Апубкар, Свен, Вузелів. Але в преамбулі до мирного договору їх усіх названо *"народу руського послами й купцями"*, що засвідчує утворення під егідою київського надетнічного окреслення народу – *"Русь"*, відображеного в територіальній назві *"Руська земля"* (у візантійських джерелах – **Rosia**, тобто "країна Росів").

У тексті угоди 944 р. вже не було мови про безмитну торгівлю руських купців у Візантії, не було згадано й про сплату імперією данини Русі. Зате договір чітко визначив **регіональні зовнішньополітичні позиції Давньоруської держави**, що офіційно ставала союзником Візантійської імперії у Причорномор'ї. Ця спілка (обидві держави зобов'язувалися на перше ж прохання партнера надавати воєнну допомогу без обмежень) була спрямована передусім проти Хозарії, але відносини між союзниками були просякнуті суперечностями. Вести успішну боротьбу з супротивниками Візантії в Закавказзі й Північному Причорномор'ї Русь могла лише з певних баз у регіоні. Більше того, саме захоплення таких плацдармів і робив її стратегічним союзником імперії, спонукаючи Візантію ділити з Руссю сфери впливу в регіоні, використовуючи її військові сили у своїх інтересах.

На думку московського історика А. Сахарова, договір 944 р. засвідчив згоду Візантії з перетворенням гирла Дніпра, а також Білобережжя й острова Св. Елевферія (Березані. – *Авт.*) у руську сферу впливу, обмеживши лише зимовою порою час перебування русів у цьому районі, – *"а коли прийде осінь, хай ідуть вони у дома свої в Русь"*. Оволоділа Русь і ключовими позиціями в Криму, оскільки в угоді містилося доручення "князю руському" не допускати нападів кочовиків на Херсонес, а візантійський історик **Лев Диякон (близько 950–1000)** вважав Боспор Кімерійський руським уже за часів Ігоря. Таким чином, візантійські володіння в Криму опинилися в оточенні руських форпостів з півночі, сходу й заходу, водночас київські володіння підійшли до хозарських кордонів. Не випадково саме з тих часів Чорне море в арабських джерелах іменується **"Руським"**, на відміну від "Хозарського" – Каспійського.

І все ж до запровадження християнства Володимиром Великим Русь залишалася молодою варварською країною з поодинокими літописними пам'ятками перших століть державного існування та племінною організацією на чолі з військовими ватажками, що носили титул "кагана". Як свідчать **візантійські палацеві формуляри** середини X ст., до київського князя Ігоря писалося з меншим дипломатичним етикетом, ніж до хозарського хакана, не кажучи вже про болгарського царя. У першому випадку значилося: *"Лист Константина і Романа, христолюбних римських імператорів, до руського князя"*, і додавалася печатка завбільшки в дві золоті монети (з аналогічним етикетом імператорська канцелярія зверталася до мадярського князя й печенізького хана). Хозарському ж правителю надсилалася грамота з печаткою в три золотих і формулюванням: *"В ім'я Отця і Сина і Св. Духа, єдиного і єдиноправдивого нашого Бога. Константин і Роман, вірні в Бозі римські імператори, до найблагороднішого й найславнішого хакана Хозарії"*.

Загибель Ігоря від повсталих древлян у листопаді 945 р. (на думку М. Котляра, це сталося роком раніше), помста бунтівникам і внутрішні реформи великої княгині **Ольги (? – 11 липня 969)** з упорядкування процесу збирання данини і відбування повинностей, поширення адміністративної й судової систем на всі підвладні Києву землі тимчасово загальмували подальше розширення Давньоруської держави на південь і схід. Лише зміцнивши державну єдність Русі (як дотепно зауважив видатний російський історик XIX ст. **Сергій Соловйов (1820–1879)**, "господарча розпорядливість Ольги не могла не вразити новонароджене суспільство, і тому Ольга перейшла до уяви нащадків як наймудріша серед людей"), княгиня повернулася до розв'язання зовнішньополітичних завдань.

Походження Ольги належить до тих загадок вітчизняної історії, які, мабуть, так і залишаться нерозгаданими, хоча її становище при київському дворі було винятковим: літопис зафіксував дату її шлюбу (903), у неї був окремий двір у Вишгороді, її посол *Ісхусев* на рівні послів "світлих" князів з місцевих династій брав участь у переговорах з Візантією в 944 р., варяги-полководці Ігоря одностайно визнали її регентшею, а юного сина Святослава – спадкоємцем.

Отже, Ольга не могла бути дочкою посадника Пскова чи іншого боярина, як стверджував Нестор-літописець, навряд чи вона була й донькою болгарського кагана Симеона, народженою близько 896 р. у *Плісці* (столиці Першого Болгарського царства), яка принесла на Русь християнство і кириличне письмо. Стан тогочасних міждержавних відносин із Болгарією та джерела не дають простору для такої гіпотези. Водночас ім'я Ольга (*Helga*) явно пов'язане з Олегом (*Helg*), тому інша літописна версія про те, що вона була дочкою цього варязького конунга-регента, не позбавлена вірогідності.

Оскільки русько-візантійський договір 944 р. був дійсно рівноправною угодою про мир, дружбу і військову співпрацю між двома державами, вдова Ігоря невдовзі після насильницької смерті чоловіка здійснила сміливу поїздку до Константинополя. На думку провідного російського візантиніста академіка **Геннадія Літаврїна**, це відбулося не в 955 р. (як у "Повісті минулих літ") і не в 957 р. (як за свідченням імператора Константина VII Багрянородного раніше вчені виправляли літописну дату), а в **946 р.** Це підтверджується авторитетним твором середини XI ст. – "Пам'яттю і похвалою князеві Володимирі" **Іакова Мніха**, де стверджується, що "*по смерті мужа свого Ігоря, князя руського, Ольга пішла в землю Грецьку*".

Досі історики дискутують щодо конкретної мети **державного візиту Ольги до Константинополя**: від хрещення й впровадження нової віри на Русі до вибору зовнішньополітичної орієнтації Давньоруської держави між Візантією й Німецьким (колишнім Східно-франкським) королівством. Але такі підходи апріорі розглядають Русь як пасивну сторону, суб'єкта міжнародних відносин, якому зазначені держави намагалися диктувати вигідні їм умови.

Проте візантійська правляча верхівка на чолі з імператором Константаном VII Багрянородним, якому після усунення від влади тестя Романа I Лакапіна й придушення заколоту його синів у січні 945 р. нарешті вдалося приступити до самостійного врядування, була стурбована войовничістю й зростаючою могутністю північного сусіда. Водночас імператор бажав добитися більш суттєвої військової підтримки від Русі, ніж спорадичні походи руських дружин на контрольоване арабами південне узбережжя Каспію (як це сталося в 944 р., коли руси тимчасово захопили *Дербент* і *Бердаа* – "Багдад Закавказзя") й захист *Херсонеської фєми* від хозарів та чорних болгар.

Скрутність міжнародного становища Візантії, що потерпала від арабських нападів і опинилася на межі повномасштабного військового конфлікту з Хозарським каганатом, була використана Ольгою для повернення Києву торговельних привілеїв, утрачених за договором 944 р. Адже величезний і багатий ринок Візантійської імперії був тоді, по суті, єдиним зовнішнім ринком збуту для полюддя й інших видів данини, зібраної князівською владою. Дуже ймовірно, що київська княгиня прагнула досягти й більш далекосяжних політичних цілей: одержати від імператора королівський титул, чому мали сприяти її урочисте офіційне хрещення в столиці Візантії (насправді ж Ольга хрестилася в Києві ще до подорожі у Візантію, але таємно, з огляду на язичеське оточення й негативне ставлення сина) й заручини Святослава з однією з п'яти дочок Константина Багрянородного.

Сам візантійський правитель, не називаючи прямо Ольгу, свідчив у вже згаданому трактаті "Про управління імперією", що руси були

серед тих язичницьких північних народів, які домагалися від нього інсигній імператорської влади й прагнули поріднитися з його сімейством. Константин Багрянородний радив своєму спадкоємцю, майбутньому імператору **Роману II [959–963]**, у жодному разі не йти на це. Існує дещо завуальоване посилання одного візантійського документа про те, що 7–8-річний Святослав був привезений матір'ю в Царгород. Тут варто зауважити, що за середньовіччя **династичні шлюби** були засобом досягнення мирних договорів і військових союзів; в епоху, коли дипломатія як інструмент здійснення зовнішньої політики ще тільки формувалася, такі союзи вважалися найнадійнішими. І, незважаючи на зверхнє ставлення візантійських василевсів до "варварів" і теоретичне неприйняття шлюбів з ними (та нехристиянами взагалі), верхівці імперії неодноразово доводилося поступатися принципами заради політичних вигод.

Зокрема, вищезгаданий імператор Іраклій I, союзник Кия, за правління якого Візантія зазнавала поразки за поразкою у виснажливій боротьбі проти персів і арабів, особисто запропонував хозарському кагану одружитися зі своєю дочкою Євдокією, підкріпивши цю пропозицію багатими дарами. Заради союзу з тією ж Хозарією імператор **Лев IV [775–780]** одружив із хозарською царівною сина – майбутнього імператора **Константина VI [780–797]**. За це його суворо засудив Константин Багрянородний, вважаючи, що той підірвав престиж імператорської влади.

За візантійськими джерелами, велика княгиня київська Ольга в супроводі численного посольства (понад 100 осіб, у т. ч. її син Святослав, племінник, 22 послани, 44 купці, 3 перекладачі, 18 рабинь княгині) прибула до Константинополя влітку й змушена була два місяці чекати на імператорський прийом. Можливо, візантійці, що зазвичай надавали дуже великої уваги дипломатичному протоколу й етикету, вирішували дипломатичний статус посольства Русі. У цьому мала бути цікавленою й сама Ольга, оскільки йшлося про так званий *проскінесис*, тобто потрійний уклін, який відвідувачі імператорського палацу згідно з прийнятим ритуалом повинні були робити перед тронем, падаючи ниць. Як видно з оповіді Константина Багрянородного, Ольга була звільнена від цієї принизливої церемонії і привітала вінценосне подружжя легким кивком голови.

На честь київської правительки імператор двічі влаштував офіційний прийом у парадній Золотій залі – 9 вересня і 18 жовтня, двічі приймав княгиню й константинопольський патріарх, кілька разів вона була присутня на імператорських обідах та на іподромних бігах. Константин Багрянородний у своєму творі "*Про церемонії візантійського двору*" лаконічно повідомив, що перший прийом Ольги відбувся в четвер після зустрічі з послами малоазійського м. Тарса. "*Ця архонти-*

са увійшла з її близькими, архонтисами-родичками та найбільш видатними зі служниць. Вона виступала попереду всієї решти жінок, вони ж у порядку, одна за одною, йшли за нею. Зупинилась вона на місці, де логофет (управляючий відомствами закордонних і внутрішніх справ. – Авт.) звичайно ставить запитання. За нею увійшли послы та купці архонтів Русі і зупинились позаду біля завіс”.

Показово, що Ольгу, яка сидючи “висловила все, що забажала”, приймав імператор із всією своєю родиною, це було особливим привілеєм, що не надавався навіть послам великих держав. А право сидіти в присутності імператора було честю, якої могли удостоїтися лише короновані особи, проте ж Ольга була й не коронованою і офіційно ще не хрещеною. Про зацікавленість візантійської сторони в переговорах з Руссю може свідчити й та обставина, що на честь Ольги був улаштований урочистий вихід придворних дам, а київську княгиню та її свиту приймали персонально, оскільки зазвичай прийом влаштовувався відразу для кількох посольств. Після інтимного прийому Ольгу запросили на парадний обід, під час якого вона сиділа за одним столом із членами імператорської родини, а за десертом – навіть поряд із самим імператором. Такі привілеї надавалися лише найпочеснішим гостям, князям і королям християнських країн.

За десертом, що був влаштований імператорським подружжям спеціально для Ольги, їй піднесли золоте блюдо, прикрашене дорогоцінним камінням і перлами, та інші золоті речі. Цікаво, що імператорський подарунок не зник безслідно в історії, як це зазвичай траплялося з такими реліквіями. У 1252 р. Константинополь, який тоді тимчасово був столицею заснованої французькими й італійськими хрестоносцями **Латинської імперії (1204–1261)**, відвідав руський прочанин Добриня. У своїх подорожніх записках він відзначив, що в храмі Св. Софії бачив “блюдо велике золоте служебне Ольги Руської, коли взяла данину, ходивши до Царгорода. У блюді ж Ольжиному камінь дорогий,... у того ж блюда все по верхові перлами вчинено”. Історики вважають, що імператорський подарунок Ольга поклала в ризницю Софійського храму, де вона прийняла хрещення з рук константинопольського патріарха між першою й другою аудієнціями в Константина Багрянородного.

Після обох прийомів у імператора Ольга та всі учасники посольства одержали грошові подарунки: велика княгиня – 500 і 200 міліарисіїв (1 міліарисій – срібна монета вагою 4,5 г), її племінник – 30 і 20, послы – двічі по 12, перекладач княгині – 15, купці – 12 і 6 міліарисіїв та ін. Але в цілому Ольга залишилася невдоволеною прийомом у Константинополі: вона не змогла породичатися з імператором і не була коронована, що обмежувало її можливості в зовнішній політиці. Хоча й Константину Багрянородному не вдалося поставити Русь у політичну

чи ідеологічну залежність від імперії, адже греки охрестили правительку, а не її державу.

Русько-візантійський договір 944 р. залишився чинний, всупереч літописному переказу про відмову Ольги дати ратників імператору, вже в 949 р. іноземні джерела засвідчили участь 629 руських дружинників на дев'яти кораблях у нападі візантійського флоту на Крит. Єгипетському історику кінця XII – початку XIII ст. **Ібн Зафіру аль-Азді** стало відомо, що в 954 р. руси разом з мадярами й вірменами, що також перебували на візантійській службі, зустрілися в битві з сирійським військом біля фортеці аль-Хадас. Арабський хроніст Аль-Масуді в *"Книзі попередження"* (956) зазначав, що гарнізони візантійських фортець на кордоні з Сирією складаються з русів, вірменів і болгар. Руські воїни були навіть при особі візантійського імператора. Без перебільшення можна зробити висновок, що постійна допомога Києва (за добру платню) значною мірою зберігала міжнародний престиж Візантії.

Піднесення ж рівня русько-візантійських відносин до моделі **"представницького стратегічного партнерства"**, коли держава, яка є центром сили (Візантія), встановлює відносини партнерства в тому чи іншому регіоні з державою чи державами, які належним чином зможуть представляти та забезпечувати інтереси цього центру сили, значною мірою залежало від прийняття християнської релігії номінальним главою Русі – Святославом. Тому *"повчала його мати охреститися, та не зважав він на це, ні до вух не брав. А якщо хто хотів [своєю] волею охреститися – [Святослав і його дружина] не боронили, але глумилися з того... Ольга часто [Святославу] говорила: "Я, сину, Бога пізнала і радуюся. Якщо й ти пізнаєш Бога, то радуватися станеш". Але він не слухав цього, кажучи: "Як я інший закон один прийму? Адже дружина моя з сього сміється почне!"*

Лише в **959 р.**, коли наближався час передачі сину всієї повноти влади в державі, Ольга відважилася знову підняти питання про хрещення Русі, але цього разу перед **Оттоном I** – німецьким королем [936–962] і майбутнім першим імператором "Римської імперії" [962–973], якому саме чотирма роками раніше вдалося зупинити угорську експансію на захід. Як записав у *"Продовженні хроніки Регіона Прюмського"* перший архієпископ Магдебурзький **Адальберт (? – 20 червня 981)**, *"посли Олени (християнське ім'я Ольги. – Авт.), королеви русів, яка була охрещена у Константинополі..., з'явилися до короля нещиро, як потім виявилось, просили прислати тому народу єпископа і пресвітерів"*. Оттон I нібито схвально поставився до прохання володарки Русі й доручив його виконання єпископу *Лібуцію*, але по дорозі на схід той помер. Тому наприкінці **961 р.** до Києва прибув Адальберт (на той час монах трірського монастиря), що вважався не лише представником короля, а й папи Римського **Іоанна XII [955–964]**, титулу-

ючись "єпископом руським". Однак політична ситуація на Русі суттєво змінилася: Ольга швидко втрачала реальну владу на користь Святослава, і його прибічники-язичники наступного року відправили посольство ні з чим. По дорозі додому воно зазнало нападу розбійників і монах ледве врятувався від смерті.

Саме невдача місіонерів Оттона I у Києві дала підстави німецьким хроністам для вищенаведеного звинувачення Ольги в нещирості її намірів. Але чимало західних дослідників, зокрема французький професор *Аріньон*, узагалі висловлювали сумнів щодо того, чи просили послы для Русі єпископа, а чи була це власна ініціатива короля, пов'язана з виявом його імперських амбіцій (2 лютого 962 р. у церкві Св. Петра в Римі відбулася церемонія помазання й вінчання Оттона I імператорською короною). Безперечно, з Оттоном I у Франкфурті-на-Майні велися й переговори на економічні та політичні теми (Київ прагнув здобути в особі Німеччини союзника й економічного партнера), але розмова про відрядження на Русь єпископа мала суто дипломатичні цілі. Це була акція тиску на Візантію, так само вчинив свого часу болгарський князь **Борис I [852–889]** напередодні прийняття християнства як державної релігії близько 865 р.

Літописці й історики минулого, від Нестора й до **Миколи Карамзіна (1766–1826)** та **Михайла Грушевського (1866–1934)** розглядали Святослава Ігоревича виключно як князя-воїна ("чистий заповожець на київськiм столі" – за образним визначенням М. Грушевського), що віддавав перевагу військовим методам розв'язання міждержавних конфліктів перед дипломатичними й узагалі мирними. Автор "Повісті минулих літ" навіть вклав до уст простих киян осудливі слова, мовлені після облоги міста печенігами в **968 р.**: "Ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаєш [про неї], а свою полишив. Нас же мало не взяли печеніги, і матір твою, і дітей твоїх. Якщо ти не прийдеш, не оборониш нас, – то таки нас візьмуть. Чи тобі не жаль отчини своєї, і матері, що стала старою, і дітей своїх?".

Лише в останні десятиліття ставлення науковців до Святослава помітно змінилося на краще й вони прийшли до висновку, що князь за допомогою військових походів розв'язував життєво важливі для Русі справи взаємин з агресивними сусідами. У цьому відношенні він відрізнявся від багатьох інших середньовічних монархів лише тим, що нерідко виявлявся більш удачливим на полі бою. Адже перша спроба "багатовекторності" за фактичного правління Ольги, попри її зовнішню дипломатичну імпозантність, не призвела до вирішення стратегіч-

3. Територіальна експансія Русі за Святослава Ігоревича

ного завдання князівського уряду – утвердження Русі як східноєвропейського силового центру християнської ойкумени, рівновеликого візантійській наддержаві й народженій коронацією Оттона I (під іменем Августа) у Римі **2 лютого 962 р. Римській імперії** (з середини XII ст. – **Священна імперія**, з середини XIII ст. – **Священна Римська імперія**, з XV ст. – **Священна Римська імперія німецької нації**).

На початок одноосібного правління Святослава близько **964 р.** (після досягнення повноліття) Русь опинилася в досить складному міжнародному становищі. Візантійська імперія всупереч домовленостям 944 і 946 рр. не полишала спроб відтіснити Давньоруську державу від Чорного моря за допомогою численних орд печенізьких ханів, майже щорічно провокуючи їхні набіги на Придніпров'я. Хозарський каганат продовжував блокувати гирла Дону й Волги для руських купців і збирати данину з приокських в'ятичів. Активно перешкоджала східній торгівлі Києва й Волзька Болгарія, чий хан **Альмас** у боротьбі з хозарами й внутрішньою опозицією спирався на підтримку арабів, номінально підпорядкувавшись багдадському халіфу **Мухтадіру [908–932]** та прийнявши іслам.

Здавалося, що розв'язати цей тугий вузол ворожих стосунків Русі із сусідами мирними дипломатичними засобами було не під силу нікому. Скориставшись прихильним нейтралітетом Візантії, що традиційно вважала Хозарський каганат своїм суперником у Північному Причорномор'ї, Святослав здійснив блискучий **східний похід 964–965 рр.** Стрімко пройшовши крізь володіння в'ятичів, руські дружинники завдали нищівної поразки волзьким болгарам, потім сіли на човни й рушили Волгою вниз до столиці каганату – *Ітіля*, перед брамою якої розгромили хозарське військо. Показово, що Святослав по-шляхетному попередив ворога про своє наближення, оскільки на відміну від абсолютної більшості тогочасних правителів у разі початку бойових дій *"послав він до [інших] земель [послів], кажучи: "Хочу на вас іти"*.

З Північного Прикаспію дружина Святослава повернула на захід і, перетнувши Північний Кавказ, досягла азовського узбережжя, поставивши в залежність від Києва племена **ясів** (аланів-осетинів) та **касогов** (адигів) і остаточно утвердивши на Таманському півострові руську **Тмуторокань** на місці колишньої грецької Таматархи. Повертаючись додому вгору течією Дону, Святослав штурмом оволодів хозарським західним аванпостом – фортецею *Саркел* і, кружним шляхом, через землю в'ятичів, щоб уникнути зіткнення з печенізькими ордами в Нижньому Подніпров'ї, дістався Києва.

Крізь бідні свідчення джерел усе ж проглядаються контури дипломатичних кроків, за допомогою яких Святослав прагнув полегшити проведення масштабних військових операцій та надійно оволодіти

захопленими територіями. З цією метою він не став підпорядковувати владі Києва в'ятичів, проходячи через їхні землі в 964 р., налагодив управління у Поволжі й Приазов'ї на підставі договору з місцевим населенням та, імовірно, уклав воєнний союз з ясами та касогами, привівши їхні загони до Києва. Лише після цього настав час для підкорення в'ятичів: *"У рік 6474 [966]. Переміг Святослав вятичів і данину на них наклав"*.

Але остаточно розгромити Хозарський каганат тоді Святославу не вдалося, арабський історик, дипломат багдадських халіфів і соратник славетного Саладіна **Ібн аль-Асір (1160–1233/1234)** свідчить, що хозари отримали допомогу від Хорезму, не зупинившись перед прийняттям ісламу. Каганат продовжував становити загрозу для Русі не стільки з військового погляду, скільки союзом із печенігами, яких нацьковував на Київ. Тому після першого "бліцкригу" на Балканах Святослав наприкінці **968 р.** організував другий, вирішальний похід проти Хозарії, доручивши командування комусь із своїх досвідчених воєвод (тому давньоруські літописці нічого не пишуть про нього). Зате вже згадуваний арабський географ і мандрівник Ібн Хаукаль у м. *Джурджан* на південному узбережжі Каспію зустрівся з силою біженців з Хозарії, які розповіли йому про те, що обидві столиці каганату (стара – Семендер і нова – Ітіль) були зруйновані й спалені русами, а населення почасти загинуло, почасти розбіглося хто куди. А географ Аль-Мукаддасі на підставі отриманих з Хорезму звісток записав: *"Чув я, що військо [якотре прийшло] з Рума (Візантії. – Авт.), яке називається Русь, завоювало їх [хозар] і оволоділо країною їхньою"*.

Таким чином, зі Сходу (Лев Диякон називав Таманський півострів *"областю русів"*). Півночі (понижзя Дніпра) і Заходу (о. Березань) руські володіння щільним кільцем оточили Херсонеську фему в Криму. Це робило неминучим порушення русько-візантійського договору 944 р. і спалах великої війни між двома державами, до якої Константинополь був абсолютно не готовий. Протягом 964–966 рр. імператор **Никифор II Фока [963–969]** вів безперервні бойові дії проти арабів на південному сході сучасної Туреччини і в Сирії, а болгарський цар Петро під різними приводами відмовлявся перешкоджати на Дунаї угорським нападам на Візантію згідно з попередніми домовленостями.

Більше того, коли після поразки від військ німецького короля Оттона I в 955 р. на *Лехському полі* угри посилили тиск на Балкани, болгарський уряд уклав з мадярськими вождями договір, що забезпечував їм прохід територією Болгарського царства до кордонів імперії за умови мирного ставлення до місцевого слов'янського населення. Коли ж взяти до уваги, що антивізантійська активність угрів припадала саме на періоди загострення русько-візантійських стосунків (повідом-

лення літописців про мадярські походи на Царгород у 934 і особливо 943 р.), скидалося на те, що Візантію очікував комбінований удар з боку Русі як у Криму, так і на Балканах. Але його першою жертвою мала стати Болгарія, що заважала руській торгівлі в Подунав'ї і свого часу виступала союзником Хозарського каганату та печенігів.

Оскільки загострення русько-візантійських відносин у Криму й Північному Причорномор'ї збіглося з конфліктом Візантії з Болгарією (у 966 р. болгарське посольство, що прибуло до Константинополя за даниною, було з ганьбою вигнане, а імператор завдав удару по прикордонних болгарських містах), Никифор II Фока у **967 р.** відрядив до Святослава сина херсонеського стратига – патрикія **Калокіра** з таємною місією, *"щоб він, роздавши тисячу п'ятсот фунтів (15 кентінаріїв) врученого йому золота, привів їх (русів. – Авт.) у землю місян (болгар. – Авт.) для її завоювання"* (Лев Диякон). Це на якийсь час мало гарантувати безпеку Херсонеса, і візантійський дипломат успішно упорався із завданням.

Згідно з укладеним Калокіром з великим київським князем конфіденційним таємним договором (а тому невідомого руським літописцям), відновлювалися відносини "миру і дружби" між державами на підставі угоди 944 р., Русь відмовлялася від зазіхань на візантійські володіння в Криму, а Константинополь, у свою чергу, зобов'язувався дотримуватися нейтралітету під час очікуваного руського походу на Дунай. Тому, як зазначено в "Повісті минулих літ", *"у рік 6475 [967] рушив Святослав на Дунай на Болгар, і в битві одолів Святослав болгар. І взяв він вісімдесят городів по Дунаю, і сів, князюючи, тут, у [городі] Переяславці, [і] беручи данину з греків"*.

Та хоча болгарська армія була розбита, а уряд царя Петра деморалізований, Святослав у союзі з уграми обмежився оволодінням територією сучасної Добруджі й дунайськими гирлами з **Переяславцем**, який князь збирався зробити політичним центром своєї держави, своєї рідної **"Дунайської імперії"**. Як оповідає Нестор, *"сказав Святослав матері своїй і боярам своїм: "Не люблю мені є в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків – паволоки, золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів – срібло й коні, із Русі ж – хутро, і віск, і мед, і челядь"*.

Зовні русько-візантійські відносини нормалізувалися, і імперія знову стала сплачувати Києву регулярну данину. Але, за повідомленням Лева Диякона, Никифор II Фока, дізнавшись про перемоги русів на Дунаї, негайно почав готуватися до війни із Святославом. Окрім суто воєнних заходів, він вдався до низки дипломатичних кроків: відрядив до Болгарії посольство з пропозицією союзу проти Русі, зміцненого династичним шлюбом, і з великими почестями прийняв у червні 968 р. болгарських

послів, а також організував напад печенігів на Київ. Це змусило Святослава, залишивши залоги в Подунав'ї, поспішити на виручку столиці Русі. Скориставшись цим, провізантійське угруповання болгарської знаті на чолі з новим царем **Борисом II [969–978]** розгорнуло успішний наступ на руські гарнізони в дунайських фортецях.

Тому після поховання й жалібних церемоній у зв'язку зі смертю матері – великої княгині Ольги – Святослав восени 969 р. повернувся з дружиною на Балкани й швидко відновив свої позиції, покаравши "зрадників" у Переяславці та полонивши болгарського царя. Але тепер геополітичні плани великого київського князя були набагато ширшими: він мав намір змінити болгарський уряд і відродити союзницькі стосунки між державами, як це було за Симеона та Олега. Крім того, з руським військом до Болгарії прибув Калокір, що уклав із Святославом ще одну таємну угоду, але вже від свого імені. Як повідомляє Лев Диякон, Святослав пообіцяв допомогти молодому й відважному візантійському патрикію зійти на імператорський престол, а той, у свою чергу, зобов'язався зберегти за Руссю її завоювання на Балканах, а також надати "незліченні скарби з казни державної".

Така угода повністю відповідала духу часу й мала аналогії у візантійській історії, коли претенденти на імператорський престол вели на Константинополь іноземні війська. До того ж в уяві багатьох знатних візантійців Никифор II Фока посідав престол незаконно, узурпувавши владу малолітніх синів померлого Романа II (і онуків Константина Багрянородного) шляхом державного перевороту і одруження з їхньою матір'ю **Феофано**. Протягом усього правління Никифора II Фоки проти нього не припинялися змови, жертвою однієї з яких (за участю тієї ж Феофано) він і став у грудні 969 р. Але й проти організатора змови та наступного імператора **Іоанна I Циміскія [969–976]** підняв потужне повстання племінник убитого **Варда Фока (?–989)**. Таким чином, внутрішньополітична ситуація у Візантії, здавалося б, сприяла реалізації таємного плану Святослава і Калокіра.

Для досягнення успіху, як аргументовано довів А. Сахаров, великий київський князь сформував коаліцію за участю не лише угорців, а й печенігів та Болгарії, де було придушено опір провізантійсько налаштованої знаті. Імператор спробував уладнати справу миром і відрядив до Святослава посольство з обіцянкою сплатити русам "нагороду", обіцяну ще Никифором Фокою, та вимогою залишити Болгарію, "що належить Ромеям, як давня частина Македонії". Але, як свідчить Лев Диякон, Святослав гордо зажадав від візантійців, окрім данини, викупу "завойованих міст і полонених", а в разі незгоди – "хай переселяться вони з Європи, що їм не належить, в Азію". Коли ж учасники другого візантійського посольства до київського князя нагадали йому про батькову поразку 941 р., Святослав у гніві відповів: "Ми самі ско-

ро поставимо шатри свої перед Візантійськими воротами, обнесемо місто (Константинополь. – Авт.) міцним валом і, якщо він (імператор. – Авт.) відважиться виступити на подвиг, ми хоробро його зустрінемо, покажемо йому дійсно на ділі, що ми не бідні ремісники, які живуть одними трудами, але хоробрі воїни, що перемагають ворога зброєю, хоча, із-за невігластва свого, він вважає Русичів слабкими жінками й хоче залякати їх своїми погрозами”.

Спочатку події саме так і розвивалися: навесні 970 р. Святослав узяв фракійські міста Філіппополь і Адріанополь, де завдав візантійцям болючої поразки, але під Аркадіополем за 100 км від столиці імперії союзні русам печеніги й угри зазнали невдачі. Тому коли греки втретє запросили миру, Святослав відмовився від спроби штурмувати Константинополь і погодився на мирні переговори. Їхні деталі ретельно наведені в руських літописах: послів вводили до шатра і представляли великому київському князю, ті підносили йому дари; Святослав вислуховував дипломатів, далі відбувалися переговори шляхом обміну “промовами”, потім здійснювався “відпуск” послів. В одному випадку князь просто відпустив їх, в іншому – “з честю”, тобто подарунками.

Умови миру, укладеного **влітку 970 р.**, передбачали сплату Візантією щорічної данини Русі, контрибуції за загиблих воїнів Святослава, надання йому “дарів багатьох”, але греки не змогли наполягти на остаточному виведенні руського війська з Болгарії – Святослав повернувся в Переяславець. Оскільки задоволена умовами угоди (уся Східна Болгарія з Подунав'ям і давньою столицею Преславом фактично стала київським протекторатом) руська сторона в цілому їх дотримувалася, Іоанн Цимісхій використав мирний перепоочинок для придушення бунту Варди Фоки й виграшу часу. На Великдень 971 р. імператор, порушивши мирний договір, несподівано для русів перейшов Балканський хребет і ударив на Преслав, розгромивши руський гарнізон і полонивши болгарського царя (претенденту на візантійський престол Калокіру, що перебував при дворі Бориса II, вдалося втекти до Святослава в Доростол на Дунаї).

Така зрадлива поведінка візантійської сторони не повинна дивувати: військова і дипломатична підступність стали своєрідною нормою для імперії. Численні перемир'я і мирні договори, укладені греками з навколишніми державами, сплата їм данини, величезних контрибуцій нерідко виявлялися лише засобом виграти час, приспати сторожкість супротивника, обдурити його, а потім завдати йому раптового удару. У ході останньої балканської кампанії навесні-влітку 971 р. Святославу не вдалося відродити антивізантійську коаліцію, лише частина болгар до кінця билася пліч-о-пліч з русами проти військ Іоанна Цимісхія. Тому наступного ж дня після кривавої битви **21 липня 971 р.** біля

обложеного візантійцями Доростола, у якій руським дружинникам не вдалося подолати ворога, Святослав через послів звернувся до імператора з пропозицією про мирні переговори.

У відповідь Іоанн Цимісхій відрядив своїх представників з дарами в Доростол, де й відбулися кількадевні переговори за участю Святослава і воєводи *Свенельда*, що обороняв перед тим Преслав, з одного боку, і єпископа *Феофіла Євхайтського* з іншого. Вироблений проект договору, адресований від імені великого київського князя імператору, був представлений Цимісхію руськими послами у вигляді грамоти й остаточно доопрацьований уже в грецькому таборі. Цікаво, що після цього Святослав, за свідченнями самих візантійців, звернувся до Цимісхія з пропозицією особистої зустрічі. Така постанова питання взагалі характерна для переговорів "варварських" вождів з греками: і болгарські хани, і аварські кагани, і князь Аскольд у 860 р., і конунг Олег у 907 р. наполегливо прагнули після закінчення бойових дій обов'язково зустрітися з візантійськими імператорами. Це було питання владного престижу, "іміджу" за сучасною термінологією. Іоанн Цимісхій пішов назустріч побажанням Святослава й зустрівся з ним на березі Дунаю, щоб поговорити про "мир".

У Лева Диякона, що був свідком зустрічі "у верхах", зберігся її барвистий опис: *"Він (імператор. – Авт.) погодився і в позолоченому озброєнні на коні приїхав на берег Істру, супроводжуваний великим загоном вершників, що поблискували латами. Святослав переїжджав річку на якійсь скіфській ладді й, сидячи за веслом, гріб нарівні з іншими без усілякої різниці. На вигляд він був такий: середнього зросту, не надто високий, не надто малий, з густими бровами, з блакитними очима, з плоским носом, з бритою бородою і з густим довгим висячим на верхній губі волоссям. Голова у нього була зовсім гола, але тільки на одному її боці висіло пасмо волосся, що означало знатність роду; шия товста, плечі широкі й увесь стан досить стрункий. Він здавався похмурым і диким. В одному вусі у нього висіла золота серга, прикрашена двома перлинами, зі вставленим посередині них рубіном. Одяг на ньому був білий, нічим, окрім чистоти, від інших не відмінний. Таким чином, поговоривши трохи з імператором про мир, сидячи в ладді на лавці, він переправився назад".*

Першою статтею **русько-візантійської угоди 971 р.** було поновлення довоєнного стану "миру і любові", тобто повернення Русі статусу "друга" і "союзника" Візантійської імперії. Святослав поклявся зберігати "до кінця віку" до Візантії "мир і справжню дружбу". Літописець устами Святослава розшифрував одну з основних для Русі умов такої угоди – сплата імперією данини Києву. У відповідь на згоду греків

укласти мирний договір і на появу в руському таборі візантійського посольства з дарами Святослав заявив дружині: *"Учинимо ж мир із цесарем, бо він же згодився нам на данину, – і сього хай буде досить нам"*. Таким чином, у липні 971 р. Русь і Візантія повернулись до первісних зносин, визначених умовами договору 907 р., які були повторені й дещо скориговані щодо статусу руських послів і купців у 944 р.

Водночас договір 971 р. містив принципово нове положення стосовно тих політичних і воєнних суперечностей, що спричинили конфлікт між двома державами в 966–967 рр. й у подальшому призвели до русько-візантійської війни. Святослав заявив: *"Ніколи ж не буду я замишляти на землю вашу, ні збирати людей [проти неї], ні приводити інший народ на землю вашу і скільки є [країв] під владою грецькою, ні на волость Корсунську і на городи її, скільки їх є, ні на землю Болгарську. А якщо інший хто-небудь замислить на землю вашу, то я буду противником йому і буду битися з ним"*.

По суті, ці зобов'язання означали відмову (принаймні формальну) Русі від своєї наступальної балканської політики й припинення анти-візантійських дій спільно з уграми, печенігами й іншими можливими союзниками. Водночас посилення на попередні русько-візантійські угоди (*"клявся я цесарям грецьким, а зі мною бояри і русь уся, будемо ми додержувати попереднього договору"*) показує, що інші політичні й воєнні статті договору 944 р. залишились незмінними. Отже, обмеження, накладені Візантією на Русь, що прогнала воєнну кампанію, торкалися в основному території самої імперії й Болгарії, де Київ повністю втрачав свої політичні позиції. Навпаки ж, результати експансії Русі в Північному Причорномор'ї, Приазов'ї, Поволжі, закріплення руських позицій у районі Нижнього Подніпров'я й Подністров'я аж до кордонів із Болгарією залишалися не переглянутими договором 971 р.

Зате доля останньої склалася трагічно: Іоанн Цимісхій перейменував Преслав в Іоаннополь, а Доростол – у Феодорополь, грецькі гарнізони були розташовані в усіх великих болгарських містах, а цар Борис II з ганьбою *детронізований* в імператорському палаці Константинополя, вся Придунайська Болгарія стала візантійською провінцією. **Західноболгарське царство** з центром в Охриді протягом майже півстоліття продовжувало опір візантійській експансії й навіть перейшло в контрнаступ за правління **Самуїла [997–1014]**, але в 1018 р. було завойоване імператором **Василієм II Болгаробивцею [976–1025]**, що отримав таке прізвисько за наказ осліпити 15 тис. полонених болгар після перемоги в 1014 р. Болгарія втратила свою державність аж до переможного повстання 1186–1187 рр. під керів-

ництвом братів **Петра й Асеня** за безпосереднього воєнного сприяння галицького князя **Ярослава Осмомисла [1152–1187]**.

Відразу ж після краху амбітних балканських планів "останнього варяга" на київському великокнязівському престолі настала трагічна розв'язка дипломатичної боротьби між Руссю й Візантією. Як записав Лев Диякон, *"Святослав віддав згідно договору полонених, залишив Доростол і спішно з рештою воїнів відбув на суднах до своєї батьківщини. Але Пацинаки (печеніги. – Авт.)... зненацька на шляху напали на нього, майже всіх знищили і його самого з усіма іншими вбили, так що дуже небагато з усього великого руського війська (60-тисячного, за даними того ж історика. – Авт.) благополучно повернулися під батьківські стріхи"*.

В історіографії було висловлено чимало здогадок, що саме візантійці інспірували виступ кочовиків проти Святослава, щоб завдати страшному супернику вирішального удару, але водночас зазначалася також відсутність з цього приводу точних даних у джерелах. Дійсно, у "Повісті минулих літ" сказано, що печенігів повідомили про повернення великого київського князя через дніпровські пороги "з малою дружиною", але "узявши майна багато у греків і полон незчислений", мешканці дунайського Переяславця. А візантійський урядовець і хроніст XI – початку XII ст. **Іоанн Скілиця** у своєму "Огляді історії" стверджує, що константинопольський посол, повідомивши печенігам про повернення війська Святослава на батьківщину й попрохавши їх гарантувати безпечний прохід русів через свої володіння, отримав відмову.

Однак князю про це повідомлено не було, і він рушив утору по Дніпру до порогів у твердому переконанні, що його прохання до Іоанна Цимісхія стосовно посередництва в печенігів виконане. Ми ніколи не дізнаємося, чи організував єпископ Феоділ Євхаїтський напад кочовиків у березні 972 р. на знесилене голодною зимівлею на Березані руське військо і чи оплачена була візантійським золотом загибель Святослава, але факт дипломатичного віроломства греків, надто властивого для їхньої зовнішньої політики в цілому, у даному разі очевидний.

У цьому вирішальному дипломатичному єдиноборстві Святослава й Іоанна Цимісхія останнє слово залишилось за візантійським імператором. Зате авантюрист Калокір, який після втечі до Святослава з обложеної візантійцями столиці Болгарії нібито зник у вирі подій, знову згадується у джерелах через чверть століття. У 996 р. з Константинополя до імператора Священної Римської імперії **Оттона III [983–1002]** було відряджено посольство для проведення переговорів про шлюбний союз двох імператорських дворів. Грецьке посольство, що правда, не досить успішно, очолювали Леон і Калокір.

3.2. "АПОГЕЙ ГОТИЧНОЇ РУСІ" (ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ І ЯРОСЛАВ МУДРИЙ)

1. Запровадження
Володимиром Великим
християнства як державної релігії

Вирушаючи в *другий балканський похід 969 р.*, Святослав поставив київським князем старшого сина **Ярополка**, народженого від шлюбу з дочкою мадярського князя **Такшоня [952–972]**. Ярополку було тоді не менше 10 років, моло-

дший від нього на рік-два **Олег** став князем древлянським, а ще менший бастард **Володимир** – новгородським. Очевидно, батько розглядав Київське князівство лише як уділ, що мав коритися новій столиці Давньоруської держави в Переяславці на Дунаї. Польський хроніст Длугош, який, можливо, використав пізніше втрачене Перемишльське зведення, писав, що Святослав наказав кожному сину задовольнитись своїм уділом і не втручатись у території сусіда. За вплив на Ярополка йшла боротьба між язичниками і християнами з оточення княгині Ольги, у якому виріс спадкоємець престолу, причому останні спочатку мали перевагу.

Цією обставиною пояснюється повідомлення хроніста **Ламберта Ашаффенбурзького** про те, що в 973 р. в Кведлінбурзі при дворі імператора Оттона I перебувало руське посольство з багатими дарами. В умовах тривалої конфронтації з Візантією, коли у військових колах ще живою була версія Святослава про християн як про грецьких шпигунів, київські послідовники вчення Христа мусили звертатися до противників Візантії. Але сама по собі спроба повернутися до "багатовекторної" політики часів Ольги (навіть якщо це був просто дипломатичний зондаж) симптоматична. Цікаво й те, що за "Повістю минулих літ" Ярополк був одружений з грекинею – "розстриженою черницею", але вбачати в ній візантійську принцесу, як часом пропонують дослідники, принаймні абсурдно. Святослав вивіз цю дівчину з якогось болгарського монастиря, певна річ. не за її красу – вона, напевно, була зв'язана з якимось можновладним родом, представники якого відігравали певну роль у планах Святослава з організації "**Дунайської імперії**". Зрозуміло, що цей шлюб після загибелі Святослава втратив будь-який політичний сенс.

З часом перевагу в оточенні великого київського князя здобули Святославу ветерани балканських походів на чолі зі Свенельдом, які й підштовхнули юного Ярополка до кривавої боротьби з братами за верховну владу. У ній спочатку в **977 р.** під Овручем загинув Олег Святославич, а **11 червня 978 р.** (за приблизною хронологією "Повіс-

ті минулих літ" – 980 р.) у Києві був підступно вбитий і сам Ярополк, який прибув на переговори до зведеного брата Володимира, що саме за допомогою варягів утвердився в столиці Русі.

Володимир Великий (Володимир Святий, Святий рівноапостольний князь Володимир, Володимир "Красне Сонечко"), правління якого ще **Карл Маркс (1818–1883)** назвав "апогеєм готичної Русі", народився не пізніше 963 р., бо близько зими 978 р. він уже був одружений. Походження його матері *Малуші*, дочки Малка Любечанина і ключниці княгині Ольги, і досі залишається дискусійним. Відомий дослідник літописання російський академік **Олексій Шахматов (1864–1920)** ототожнював Малка з древлянським князем **Малом**, що був причетний до смерті Ігоря Рюриковича у 944/945 р. й сватався до княгині Ольги. Никонівський літопис свідчить, що Ольга розгнівалася на Малушу й заслала її до села Будутино, де в тої народився син Володимир. Очевидно, велика київська княгиня була невдоволена любов'ю її єдиного сина до рабині, хай навіть і з князівського роду.

У Новгороді від імені малолітнього Володимира, чиї права визнав Святослав (такі випадки у спадковому праві при Рюриковичах зрідка траплялися), управляв брат його матері **Добриня**, якому вдалося швидко порозумітись із місцевою знаттю. Повідомлення про загибель у 977 р. Олега Святославича й ліквідацію Ярополком Древлянського князівства застало Добриню зненацька. Він утік з Володимиром у Швецію, де домовився про підтримку з одним із варязьких конунгів і скріпив цю угоду шлюбом його доньки **Олави** з Володимиром, від якого народився найстарший син **Вишеслав (близько 980–1013)**. Відтоді "**шлюбна дипломатія**" стала одним із найнадійніших засобів вирішення Володимиром Святославичем та його нащадками зовнішньо- і внутрішньополітичних проблем.

Узимку 978 р. після невдалих переговорів про союз із полоцьким князем-варягом *Рогволодом*, який мав бути скріплений шлюбом Володимира з його дочкою **Рогнедою (?–1000)**, Добриня виступив проти Полоцького князівства. Полоцьк було взято штурмом, сім'я Рогволода знищена, а Рогнеда стала дружиною Володимира. У такій спосіб було "узаконено" приєднання Полоцького князівства до Києва. Від Рогнеди у Володимира було четверо синів – **Ізяслав (близько 981–1001)**, **Ярослав Мудрий (близько 982 – 20 лютого 1054)**, **Мстислав (близько 983–1036)** і **Всеволод (близько 984 – ?)** та дві дочки – **Предслава** і **Прямислава**.

За повідомленнями польських джерел, гнєзненський князь **Болеслав I Хоробрий [992–1025]** хотів добитись руки Предслави, але, зазнавши невдачі, зробив її своєю наложницею під час захоплення Києва в серпні-вересні 1018 р. й вивіз до своєї столиці. Прямислава була видана за герцога **Ласло Сара Лисого** – двоюрідного брата угорського

короля **Іштвана I Святого [997–1038]**, онука Такшоня. Від цього шлюбу народились майбутні угорські королі **Андраш I [1046–1061]** і **Бела I [1061–1063]**.

Зміцнивши своє становище в Києві, Володимир першим з Рюриковичів звернув увагу на територіальне оформлення Давньоруської держави на Заході. Як зазначив Нестор-літописець, у **981 р.** "*пішов Володимир до Ляхів і зайняв городи їх – Перемишль, Червен та інші городи, які є й до сьогодні під Руссю*". Насправді ж ці терени охоплювали окраїнні східнослов'янські землі дулібів та хорватів і до походу Володимира підпорядковувалися **Чеській державі Пржемисловичів (901–1306)**. Місцеві "князівства", визнаючи певну залежність від Праги, водночас вступали і в політичні взаємини з вісянами та лендянами ("ляхами"). Руське військо зайняло Червенські міста і Надсяння без істотного опору з будь-чийого боку не в останню чергу завдяки появі серед дружин великого київського князя двох "чехинь" – **Малфріди (?–1002)** і **Аделі**.

Малфріда (ймовірно, дочка туринського князя) наступного року народила **Святослава**, що став правителем Древлянської землі й загинув у братовбивчій боротьбі за владу після смерті батька. Київський дослідник **І. Шекера** вважав, ніби Святослав Володимирович був одружений з дочкою угорського короля Іштвана I, до якого і втікав у 1015 р., але в мадярських джерелах підтверджень цієї версії немає. Адель (можливо, перемишльська княжна моравського чи чеського походження) стала матір'ю смоленського князя **Станіслава** (помер при житті батька) і псковського князя **Судислава (985/988–1063)**.

Великокнязівські каральні експедиції проти перманентно бунтівних східнослов'янських племінних об'єднань і потенційно небезпечних сусідів здійснювалися мало не щорічно: того ж **981 р.** Володимир "*в'ятичів... переміг, і наклав на них данину од плуга, як і отець його брав*"; у **982 р.** знову "*піднялися оружно вятичі. І пішов на них Володимир, і переміг їх удруге*"; у **983 р.** "*пішов Володимир на ятвягів (близьке до литовців плем'я між Німаном і Наревом. – Авт.) і взяв землю їх*"; у **984 р.** "*пішов Володимир на радимичів*".

Наступного року Володимир Святославич виступив проти **Волзької Болгарії**, але війна тривала з перемінним успіхом, накласти данину на болгар київському правителю не вдалося, і скоро обидві сторони погодились на мир. Умови його, мабуть, влаштовували більше Волзьку Болгарію, оскільки її дипломатичні представники клялися, що "*тоді хай не буде миру межі нами, коли камінь стане плавати, а хміль – тонутти*".

Цікаво, що казанські татари й до наших днів зберегли традицію вбачати у хмелі символ дружби. А своєрідною ратифікацією мирної угоди Русі з Волзькою Болгарією було одруження Володимира на бол-

гарській принцесі, що народила майбутнього ростовського князя **Бориса (близько 986 – 24 липня 1015)** і муромського князя **Гліба (близько 987 – 15 вересня 1015)**, які загинули під час чергової боротьби за владу після смерті батька й були канонізовані православною церквою в 1072 р.

Літописні джерела засвідчили переможні походи Володимира Святославича на волзьких болгар й у 994 р. та 997 р., після яких у **1006 р.** було відновлено чинність мирного договору 995 р. *"Прислали болгари послів з дарами многими, щоб Володимир дозволив їм в містах по Волзі й Оці торгувати без остраху, на що їм Володимир охоче дозволив і дав їм у всі міста печатки, щоб вони скрізь і всім вільно торгували, і руські купці з печатками від намісників в Болгари з торгом їздили без остраху"*, – ретельно занотував зміст угоди сучасник. Вона систематично поновлювалася до кінця XI ст., сприяючи торговельним зв'язкам Русі з Волзькою Болгарією.

Русько-болгарський мирний договір **985 р.**, очевидно, був підтверджений і болгарським посольством до Києва в **986 р.** У "Повісті минулих літ" збереглася образна розповідь про русько-болгарські переговори, пов'язані з першорядним тоді для великого київського князя питанням вибору державної релігії. *"Прийшли болгари віри магометанської, говорячи: "Ти князь еси мудрий і тямущий, а не знаєш закону. Увіруй-но в закон наш і поклонися Магомету". Володимир запитав: "Яка є віра ваша?". І вони сказали: "Ми віруємо в Бога, а Магомет нас учить, наказуючи робити обрізання, а свинини не їсти, і вина не пити, а по смерті з жінками чинити похіть блудну... Якщо ж на цьому світі хто буде убогим, то [таким буде] й там. Якщо ж багатим він є тут, то [таким буде] й там". І багато іншої облуди [вони говорили], що про неї й писати не можна сорому ради. Володимир же слухав їх, бо сам любив жінок і многоблудство, і вислухав [це все] з насолодою. Але се було йому не до впадоби: обрізання, і про їду свинячого м'яса, а про пиття – особливо. Він сказав: "Русі веселість – пиття, ми не можемо без цього бути"*.

Услід за болгарським, згідно з літописом, прибуло до Володимира Святославича посольство від папи Римського **Іоанна XV [985–996]** – родича імператора Оттона III й першого німця на Святому престолі. Варто зазначити, що стрімке міжнародне піднесення Київської держави привернуло увагу до неї з боку Апостольського престолу ще за папи **Миколи I [858–867]**, який у листі до візантійського імператора Михайла III висловив задум здійснити християнізацію Русі. Вже наприкінці IX ст. у Римі вживався *літургікон* (книги церковної відправи) латинського обряду, записаний глаголицею великим слов'янським просвітителем Кирилом Філософом (**близько 827 – 14 лютого 869**), а папи **Адріан II [867–872]** та **Іоанн VIII [872–882]** визнали за Кири-

лом і його братом **Мефодієм (близько 815 – 6 квітня 885)** прерогативи відправляти літургію слов'янською мовою.

Однак, коли послани папи Іоанна XV виклали в Києві Володимирі Святославичу основи своєї віри, він, не висловивши до них свого ставлення й пославшись на те, що "предки наші сього не прийняли", відправив папських представників додому. Відомості про місіонерську діяльність на Русі болгар-мусульман і папських посланців, за літописною розповіддю, начебто змусили до прибуття тоді ж у Київ і посольства від хозарських євреїв. Але з огляду на розгром Хозарії Святославом у 965–968 рр. і прийняття її населенням ісламу, про що йшлося вище, ця літописна звістка є малоімовірною. Більш переконливим є припущення, що в цьому випадку мала місце ініціатива (до того ж невдала) єврейської громади, яка проживала в самому Києві.

З цивілізаційного ж погляду явище **вибору віри**, що супроводжували дипломатичні й навіть воєнні акти, не є винятком тільки української історії. У вже згаданому листі-відповіді хозарського царя Йосифа міністру фінансів і торгівлі Кордовського халіфату Хасдаю Ібн Шафруту повідомлялося, що наверненню хозар в іудейство на початку IX ст. передували посольства від царів християнського (візантійського імператора *Константина VI [780–797]*) і магометанського (багдадського халіфа *Харуна аль-Рашида [786–809]*). Дунайські болгари у своєму посланні до папи Римського Миколи I повідомляли, що їх намагаються схилити до своєї віри то візантійські, то хозарські проповідники. Джерела також зафіксували факт звертання великоморавського князя Ростислава до візантійського імператора Михайла III з проханням прислати вчителів, які б навчали моравів читати божественні книги рідною мовою (ними у 863 р. стали слов'янські просвітителі Кирило і Мефодій). Характерно, що на той час морави вже прийняли римське християнство.

Сутність київських переговорів Володимира Святославича з волзькими болгарами-мусульманами, представниками папи Римського й візантійського імператора (очолюваними Кирилом-філософом), а також юдеями в 986 р. полягала не у ваганнях великого князя. Адже єдиновладному способу правління, що наполегливо запроваджувався Володимиром, мав відповідати єдиний верховний Бог. Однак спроба введення князем на початку правління повсюдно на Русі культу єдиного Бога – громовержця Перуна, тобто насадження своєї монотеїстичної релігії, хоча і язичницької, зазнала невдачі в тогочасних умовах. Язичницькі жерці виступали проти закабалення вільних общинників, суперничали з Рюриковичами за першість у суспільстві – куди вже їм було освящати великокнязівський авторитет.

На середину 80-х рр. X ст. Володимир Святославич і його соратники утвердилися в думці **офіційно ввести християнство на Русі з Візантії**. Адже традиція візантійської церкви, підпорядкованої світській владі правителя (на відміну від римської церкви з її претензіями на зверхність над світськими государями) у Києві налічувала вже більше ста років, починаючи з русько-візантійського договору 867 р. Навіть коли б Володимир серйозно намірився надати перевагу якійсь іншій релігійній системі, зробити це було б надзвичайно важко. Проте великий київський князь, очевидно, коливався здійснити вирішальний крок: і він, і його радники – старші дружинники (бояри) розуміли, що прийняти нову віру з рук візантійського імператора й константинопольського патріарха означало б наразитися на реальну небезпеку потрапити в ідеологічну, а то й політичну (через церковну організацію на Русі) залежність від Візантії.

Тому *київські переговори 986 р.* мали продемонструвати Константинополю, що, по-перше, імперія не єдина країна, від якої Русь може сприйняти нову державну релігію, а по-друге, що Києву не можна нав'язувати віру, він сам її обирає. Важко сказати, які кроки вчинив би Володимир, збираючись запровадити християнство на Русі, якби йому не допоміг збіг обставин – громадянська війна у Візантії, піднята малоазійською військовою знаттю проти братів-імператорів Василя II і **Константина VIII [976–1028]**. Ще в 976 р. повстання підняв герой війн проти Святослава й рятівник Константинополя в 970 р. **Варда Склір (?–991)**, але уряд відрядив проти нього опального племінника Никифора II Фоки – Варду Фоку, що в 979 р. завдав бунтівникам поразки. Переможець удостоївся чималих почестей, став головнокомандувачем військ східної частини імперії, проте невдовзі над ним нависла загроза нової опали, у Східній Болгарії почастишали антивізантійські повстання, посилювалося невдоволення грузинів і вірмен.

У цій скрутній ситуації у Константинополі згадали про можливість отримання військової допомоги від Русі згідно з положеннями попередніх двосторонніх договорів. Та коли в 986 р. до Києва прибуло відповідне візантійське посольство (Нестор-літописець у розповіді про вибір віри Володимиром поставив його після юдейського), навчений гірким досвідом попередників і підступами "візантійської дипломатії" великий князь зажадав за допомогу руки сестри імператорів – **Анни (963–1011)**, що мало стати своєрідним гарантом виконання візантійською стороною умов угоди стосовно надання Русі торговельних привілеїв. Посли відкинули це домагання й повернулися до Константинополя.

Пікантність ситуації для візантійського уряду зі сватанням Володимира полягала й у тому, що майже двома десятиліттями раніше – у 968 р. засновник Священної Римської імперії Оттон I Великий відрядив до Никифора II Фоки посла *Ліутпранда* з пропозицією укласти союз і

зміцнити його шлюбом між 14-річним сином Оттона, майбутнім імператором **Оттоном II [973–983]** і 5-річною донькою вже померлого візантійського імператора Романа II – Анною (різниця у віці при оформленні династичних шлюбів до уваги, як правило, не бралася). Але німецьке посольство зазнало невдачі, оскільки як попередню умову для переговорів Никифор II Фока висунув вимогу повернення Візантії герцогства **Беневенто** в Південній Італії, завойованого ще Карлом Великим.

Більше того, візантійські послани, вже знаючи про рішення свого імператора, пішли на віроломство й повідомили Оттона I, ніби наречена прибула в Калабрію, а німецькому імператору варто потурбуватися про її зустріч. Коли ж до умовленого місця прибув німецький загін з численними представниками знаті, візантійці раптово напали на нього й багатьох убили та полонили. Розгніваний Оттон I відправив на південь Італії своє військо, що сплюндрувало країну, і лише новий візантійський імператор Іоанн I Цимісхій, поглинений боротьбою зі Святославом і арабами, запропонував Оттону I мир і дружбу, скріпивши візантійсько-німецький союз у 972 р. шлюбом своєї племінниці **Феофано (961–991)** з Оттоном Молодшим. Це був перший династичний шлюб представниці (та й то лише формально, оскільки, як і дядько, Феофано походила зі знатного вірменського роду **Куркуасів**) правлячої візантійської династії зі спадкоємцем трону європейської держави.

Тим часом полум'я громадянської війни у Візантії розгорялось усе сильніше: *восени 987 р.* популярний серед військових Варда Фока підняв повстання й проголосив себе імператором, водночас домовившись із Вардою Скліром (який вдруге виступив проти уряду) про поділ влади в імперії в разі перемоги. Гордим грекам довелося піти назустріч великому київському князю, і **наприкінці 987 р.** у Києві було укладено союзний договір, щоправда Василій II висунув як передумову зустрічну вимогу: хрещення самого Володимира і населення Русі. Як занотував сирійський історик XI ст. **Ях'я Антіохійський** (візантійські джерела мовчать про обіцянку віддати принцесу за руського князя-язичника, що кидало тінь на імператорський дім), *"і уклали вони між собою договір про сватання й одруження царя русів з сестрою царя Василія після того, як він поставив йому умову, щоб хрестився він і весь народ його країни, а вони народ великий"*.

Після хрещення Володимира в Києві й ратифікації угоди в Константинополі **навесні 988 р.** 6-тисячний відбірний руський корпус відбув до Візантії, де відіграв вирішальну роль у розгромі Варди Фоки біля Хрисополя (Фока загинув у квітні наступного року, а невдовзі на милість імператора здався й Варда Склір). Та, відчувши себе господарем становища, Василій II виявив чорну невдячність щодо Володимира й віроломно порушив свою обіцянку віддати останньому в дружи-

ни принцесу Анну. Даремно великий князь київський, як розповідається в "Пам'яті і похвалі князю Володимирі", ходив зустрічати наречену до дніпровських порогів, де купцям і дипломатам доводилося витягати судна на берег, а дружинники оберігали їх від раптового нападу печенігів. Тоді, щоб примусити візантійських правителів дотримати свого слова, київський князь **навесні-влітку 989 р.** здійснив похід у Крим і обложив Херсонес – головну житницю Візантії й оплот її панування на півострові.

Це було виключно вдалим з дипломатичного погляду вирішенням проблеми: Херсонес (Корсунь руських літописів), складаючи невід'ємну частину імперії, водночас формально зберігав певну частку суверенітету. Таким чином, київський князь, нападаючи на місто й завдаючи Візантії жорсткого удару в болючу точку, офіційно не вступав з нею у війну, руський корпус продовжував служити Василю II й вести бойові дії проти бунтівників. Завоювавши місто за допомогою своїх прибічників усередині фортеці, Володимир отримав можливість із становища переможця диктувати Візантії вигідні для нього умови миру.

Саме в Херсонесі він вдруге "офіційно" хрестився й урочисто вступив у шлюб із принцесою Анною **восени 989 р.**, а потім великодушно віддав Василю II як "віно" (шлюбний викуп. – *Авт.*) це кримське місто. На думку М. Котляра, у Херсонесі Володимир і Анна провели зиму 989–990 рр. й *навесні 990 р.* Чорним морем та Дніпром прибули до Кисва, після чого почалося тривале в часі насадження християнства в державі, що розтягнулося не на одне десятиліття.

Обставини "вибору віри" і впровадження християнства в його візантійському, майбутньому православному варіанті, підводять до висновку, що, домагаючись руки принцеси Анни, Володимир Святославич прагнув підняти міжнародний авторитет своєї держави, розширити й поглибити її зовнішньополітичні зв'язки. Прийняття нової релігії за вищеописаних умов не лише виключало політичну залежність Русі від Візантії, але й ставило під державний контроль церкву, роблячи її слухняним знаряддям у княжих руках.

Показово, що з того часу великий київський князь у *візантійській світовій ієрархії* правителів та держав, очолюваній самим імператором, посів місце "небожа" останнього, у той час як англійський король був йому "другом", болгарський цар – "сином" і лише Карлу Великому було неохоче надано статус "брата".

Водночас унаслідок Володимирівського хрещення Русі виник своєрідний історико-культурний феномен, що не мав аналогів у слов'янському світі. Держава, яка в той час за соціально-економічним і політичним укладом була близькою до Чехії і Польщі, що прийняли християнство з Рима й увійшли в коло цивілізації та культури латинської Єв-

ропи, у культурному відношенні зблизилася з південнослов'янськими народами Балканського півострова, які перебували у сфері впливу Візантії й розвивалися за **візантійською моделлю**. "Вибір віри" 986–989 рр., зрозуміло, не випадковий, а зумовлений багатьма причинами, у тому числі давніми зв'язками Русі з Візантією та спорідненістю з південними слов'янами, багато в чому визначив особливості розвитку країни та її духовної й політичної культури на довгі часи.

2. Диверсифікація міжнародних зв'язків Русі наприкінці X – у першій половині XI століття

"Вибір віри" Володимиром Святославичем на користь Константинополя негайно призвів до інтенсифікації дипломатичних контактів Києва з **Апостольською столицею**. Відомо, зокрема, що під час облоги Херсонеса 989 р. послани від папи Іоанна

на XV принесли в дар київському князю мощі – голову **Св. Климента папи Римського [92–101]**, яку близько 858 р. знайшли в Херсонесі Кирило й Мефодій, що прямували з дипломатичною місією до Хозарії. Володимир Святославич привіз мощі Св. Климента до Києва й наказав їх покласти в Десятинній церкві.

У **991 р.** папа Римський надіслав великому київському князю посольство, яке, за свідченням літопису, було прийняте "з любов'ю й честю", а в **994 р.** Рим відвідали послани Володимира. У **999–1000 рр.** посольство нового папи Римського **Сильвестра II [999–1003]**, що був вихователем німецького імператора Оттона III, ще раз завітало до столиці Русі, а через рік Володимир, у свою чергу, відрядив делегацію до Рима. І хоча римські впливи на Русі не перемогли, жваві дипломатичні контакти між Києвом і Апостольською столицею відіграли свою позитивну роль: вони спонукали Візантію, яка побоювалася римського впливу на Русі, ставитися до останньої не як до молодшого партнера, а як до рівного.

Таким чином, далекоглядна політика київських правителів – підтримувати дипломатичні контакти не лише з Візантією, а й із її постійними суперниками – Німецькою ("Римською") імперією, Болгарією, Угорщиною, Грузією, що мала місце в X ст., продовжувалась і в XI ст. Наприкінці **1006 р.** німецький король і майбутній імператор **Генріх II [1002–1024]** відрядив до Києва посольство на чолі з "архієпископом язичників" **Бруно графом Кверфуртським (близько 970–1009)**. Володимир Святославич спочатку з насторогою поставився до місії Бруно, але коли дізнався, що той слідує в землю печенігів та може принести певну користь Русі, надав йому всілякі почесті. Як писав у **1008 р.** Бруно Генріху II, князь Володимир цілий місяць умовляв його відмовитися "йти до такого дикого народу (печенігів), запевняючи, що це означає вірну загибель. Пересвідчившись, що умовляння даремні, князь з усім військом два дні

супроводжував мене до найвіддаленіших кордонів своєї держави, які з метою оборони від ворога на великому просторі зміцнені завалами”.

Для Бруно Русь – християнська країна, опора й спільник у його місіонерській діяльності, а князь Володимир – це “правитель русів, слашний могутністю і багатством” (*magnus regno et civitiis regum*). Архієпископ повідомляв імператора, що папські дипломати “від особи Руського князя уклали з Печенігами мир, котрого, як вони мене запевняли, ніхто інший, окрім нас, укласти не зміг би. “Мир цей, – говорили вони, – є твоя справа. Якщо він буде міцним, як ти нам обіцяєш, ми всі охоче зробимося християнами. Але якщо повелитель Русі захитається у виконанні своїх обіцянок, в той час нам не до християнства буде: ми тоді тільки про війну міркувати будемо”. З такою відповіддю ми прибули до Руського князя, і він, зійшовши до мого прохання..., дав Печенігам, у заручники миру, сина свого”.

Цим князем-заручником на час місіонерства Бруно серед печенігів був старший син Володимира від дружини вбитого Ярополка – **Святополк “Окаянний” (981–1019)**. Щоправда, частина істориків продовжує вважати дискусійним походження Святополка від Володимира, зокрема М. Котляр на підставі двозубої, а не тризубої тамги на срібних монетах Святополка вважає, що сам князь декларував своє походження від Ярополка.

Автори тогочасних західних, переважно німецьких, хронік уявляють Русь великою й могутньою державою на європейському Сході й незмінно називають її *regnum*, що означає велику державу з сильним правителем на чолі, а великий київський князь у них іменується “**Rex Ruthenorum**” (“руський король”) або навіть “*potentissimus Ruthenorum Rex*” (“наймогутніший руський король”). Так, зокрема, характеризує Київську Русь видатний північнонімецький хроніст XI ст. **Адам Бременський** у “Діяннях єпископів Гамбурзької церкви” (близько 1075).

Про місцезнаходження Русі тут говориться, що це “найдальша і найбільша країна слов’ян”, автор порівнює Русь зі “зрошеним садом, виповненим усілякими благами”. Київ характеризується в Адама Бременського як “суперник Константинополя і найкоштовніша окраса грецького світу”. Результатом зближення Священної Римської імперії з Руссю на початку XI ст. було одруження Володимира Святославича в 1012 р. (після смерті Анни) з донькою графа Куно фон Енгінгена – онукою імператора Оттона I.

Про взаємини Русі з суміжними західними сусідами Нестор-літописець лаконічно, але не без задоволення, занотував під **996 р.**: “Володимир бо любив дружину і з ними радився про устрій землі [свої], і про порядки землі, і про війни. І жив він із князями навколишніми у мирі – з Болеславом лядським, і з Стефаном (Іштваном. – Авт.)

угорським, і з Ондроником чеським, і був мир межи ними і дружба". Саме боротьба західних слов'ян за незалежність від Священної Римської імперії, об'єднання польських і чеських земель в окремі держави посилювало їх прагнення до союзу з Київською Руссю.

Никонівський літопис під **992 р.** повідомляє про прибуття до Києва посольства гнзненського князя Болеслава I Хороброго, який щойно зійшов на престол після смерті свого батька – засновника Польської держави **Мешка I [964–992]**. Невдовзі після цього між Руссю й Польщею було підписано договір "миру й любові", що в тогочасній дипломатичній практиці означало взаємне визнання держав і початок двосторонніх відносин. А між 1008 і 1013 рр., як повідомляє німецький хроніст і родич імператорів **Саксонської династії (919–1024) Тітмар Мерзебурзький (975–1018)**, відбулося укладення русько-польської угоди, скріпленої шлюбом тоді ще туровського князя Святополка Володимировича і дочки Болеслава I Хороброго.

Серед почту прибулої на Русь княжни був її духівник – єпископ **Рейнберн Колобжезький**, що мав чималий дипломатичний досвід і повинен був підштовхнути Святополка до виступу проти Володимира. Рейнберн швидко здобув великий вплив на Святополка, тому, як свідчить Тітмар, *"цього єпископа разом із своїм сином та його дружиною згаданий король (Володимир. – Авт.), коли йому стало відомо, що його син із намови Болеслава готує проти нього повстання, наказав схопити й кинути до окремої в'язниці"*. Рейнберн незабаром помер у Вишгороді, але Болеслав I Хоробрий, підписавши у травні наступного року вигідний мир із Генріхом II, рушив з військом на Русь. Однак, незважаючи на допомогу печенігів і Генріха II, польський похід зазнав у **вересні 1013 р.** невдачі.

Лише скориставшись із замішання в Києві по несподіваній для всіх кончині Володимира **15 липня 1015 р.**, Святополк вирвався з темниці й швидко втік до тестя в Польщу, залишивши навіть в ув'язненні свою жінку. За свідченням Тітмара Мерзебурзького, Володимир Великий залишив *"спадщину свою повністю двом синам"*, якими, на думку М. Котляра, могли бути лише тмутороканський князь Мстислав і ростовський – Борис, що в останні роки життя батька невідлучно перебував біля нього. Але в кривавій боротьбі за владу, що забрала життя трьох братів – Володимировичів – Бориса, Гліба і Святослава, переміг наприкінці 1015 р. новгородський князь Ярослав.

Подібно Святополку, йому також довелося пройти через гострий конфлікт з батьком, що ледве не закінчився масштабною війною: *"У рік 6522 [1014]. Коли Ярослав був у Новгороді, то уроків (данини. – Авт.) він давав дві тисячі гривень од року до року Києву, а тисячу гривень гридям у Новгороді роздавали. І так давали всі посадники нов-*

городські, а Ярослав став цього не давати у Київ отцю своєму. І сказав Володимир: "Розчищайте путь і мости мостіте", – бо збирався він іти на Ярослава, сина свого, але розболівся". Оскільки першою жінкою Ярослава була норвежка Анна (вона померла до 1019 р. й була похована у новгородському соборі Св. Софії), родинні зв'язки допомогли бунтівному князю найняти 1 тис. варягів для успішного походу на Київ.

Оволодівши великокнязівським престолом, Ярослав Володимирович, з огляду на ворожі плани гнзненського двору щодо Русі, восени 1017 р. уклав союз із Німеччиною і відрядив до Генріха II спеціальне посольство. А Новгородський літопис повідомляє, що того ж року, тобто в розпал німецько-польської війни, Ярослав здійснив військовий похід на Берестя. Проте невдовзі Болеслав I Хоробрий перехопив дипломатичну ініціативу й підписав у січні 1018 р. з Генріхом II вигідний мирний договір, що залишав за Польщею лужицькі землі, Моравію й Словаччину. Це дало змогу польському князю надати дієву допомогу зятю Святополку й разом з ним увійти до Києва 14 серпня того ж року. Ярослав після поразки на Західному Бузі змушений був утікати до Новгороду, а Болеславу в Києві, за повідомленням Тітмара Мерзебурзького, дісталися "незліченні скарби, більшу частину з яких він розділив між союзниками і соратниками, а іншу відправив до себе на батьківщину".

Нетривале перебування Болеслава I Хороброго в Києві (восени 1018 р. він уже повернувся на батьківщину, приєднавши по дорозі до Польщі "Червенські гради") дало підстави для появи в польській суспільній думці уявлення про **відвічну підладність Південної (історичної Малої) Русі Польщі**. Початок цій традиції, що була вправно використана Краковом при підготовці **Люблінської унії 1569 р.**, поклав **Галл Анонім** – автор найдавнішої польської хроніки латинською мовою, що охоплювала історію країни до 1113 р. У ній він барвисто описав як Болеслав начебто січе своїм мечем Золоті ворота (насправді збудовані майже через два десятиліття), а пощерблений від ударів меч (т. зв. *Щербець*) ніби згодом став коронаційним мечем польських королів.

На ділі ж справжній польський коронаційний меч з XIV ст., який зберігається в Ермітажі, щербини не має, а меч-"щербець", що зберігається у краківському Вавельському музеї, було виготовлено не раніше другої половини XII ст. Водночас Галл запровадив до широкого вжитку безапеляційне твердження, що "*відтоді Русь надовго стала данницею Польщі*" (цілком безпідставне з огляду на подальші події).

Та попри очевидну міфічність тверджень польського хроніста, є всі підстави вважати, що, крім бажання наживи, Болеслав Хоробрий у своїй східній політиці керувався набагато суттєвішими мотивами. Про них, зокрема, повідомляють Новгородський і Софійський літопи-

си: *"І сів (Болеслав I. – Авт.) на столі Володимировім"*. Швидше за все, польський князь і його можновладне оточення дбали не стільки про Святополка, скільки про власні інтереси, намагаючись міцно підпорядкувати Русь своїй владі.

Відомий вітчизняний історик академік **Петро Толочко** вважає, що, можливо, їхньою кінцевою метою було утвердження на київському престолі самого Болеслава Хороброго. Адже Галл Анонім прямо зазначив, що перед поверненням до Польщі Болеслав поставив замість себе якогось руського із свого роду, тобто Святополка, до того ж іще з Києва польський князь направив посольство до імператора Генріха II з повідомленням про результати східного походу. Запевнення польського князя в дружніх почуттях до німецького імператора дає підстави стверджувати, що військова кампанія 1018 р. була з ним погоджена, підтвердженням чого був загін із трьохсот саксонських рицарів у війську Болеслава Хороброго (саме їхні розповіді про київський похід активно використав у своїй хроніці Тітмар Мерзебурзький).

Але загальнополітична ситуація в Русі склалася на користь новгородського вигнанця – Ярослава, який уже взимку 1018–1019 рр. вигнав Святополка з Києва, а *влітку 1019 р.* наголову розгромив на **Альтському полі** союзників останнього – печенігів. Незабаром невдачливий претендент на престол загинув невідомо де, а *"Ярослав же, – урочисто підсумував Нестор-літописець, – прийшов і сів у Києві, утерши поту з дружиною своєю, показавши побіду і труд великий"*. Натомість у Польській державі після смерті Болеслава Хороброго, що встиг самочинно проголосити себе королем на Великдень **18 квітня 1025 р.**, виявились ознаки занепаду. Проти нового польського короля – середнього сина Болеслава **Мешка II [1025–1034]** виступили його старший зведений брат **Безприм**, що після викриття змови знайшов притулок на Русі, і молодший рідний брат **Оттон**, якого підтримувала Німеччина.

За посередництва Оттона Болеславовича київська дипломатія швидко поновила тісні контакти з імператорським двором. У **1031 р.** проти Польщі із Заходу рушили війська засновника **Франконської династії (1024–1125)** імператора **Конрада II [1024–1039]**, а зі Сходу – її союзники – співправителі Ярослав і Мстислав Володимировичі.

Колективна форма врядування Рюриковичів на Русі у вигляді системи **дуумвірату** Києва й Чернігова оформилася після того, як тмутороканський князь зайняв Чернігово-Сіверщину за допомогою підвладних йому причорноморських хозарів і касогів у 1023 р. і наступного року біля с. *Листвин* неподалік Чернігова розгромив варягів Ярослава. Але кияни не впустили переможця до столиці, а в **1026 р.** *"Ярослав зібрав воїв многих, і прийшов до Києва, і вчинив мир із братом своїм Мстиславом коло Городця [Пісочного]. І розділили вони по*

Дніпру Руську землю: Ярослав узяв сю сторону, а Мстислав – ту. І стали вони оба жити мирно і в братолюбстві, і перестали усобиця й заколот, і була тиша велика в землі Руській". Дуумвірат тривав до загибелі Мстислава на полюванні 1036 р. (його син **Євстафій** помер від поранення під час кавказького походу 1032/1033 р.), коли "узяв волость його всю Ярослав і став єдиновладником Руської землі".

Метою походу Ярослава і Мстислава восени 1031 р., на відміну від попередніх військових операцій 1022 і 1030 рр. у районі Бреста й Белза, було не просто повернення колись багатих "Червенських міст", а й *детронізація Мешка II та передача польської корони Безприму, лояльному до Русі. Зрештою цей план вдалося "з перевиконанням" реалізувати (окрім західноволинських "Червенських градів" Русі було повернуто й Перемишльську землю), але при дворі князя **Безприма [1031–1032]** переважив не руський, а німецький вплив, навіть польські королівські інсигнії місцевого виробництва були відвезені до Аахена. Дружні стосунки між Руссю й Польщею встановились лише після тривалої династичної боротьби в Кракові за правління сина Мешка II – **Казимира I Відновителя [1039–1058]**.*

Початок його правління ознаменувався гострими внутрішньополітичними конфліктами в країні – *"був заколот великий в Лядській землі, і, повставши, люди побили єпископів, і попів, і бояр своїх, і був заколот у них"*, від держави відокремилися Мазовія й Помор'я, а чеський князь **Бржетіслав III [1034–1055]**, дійшовши до Гнезна, захопив Сілезію.

У цій ситуації на допомогу Польській державі прийшли Римська імперія (розвал Польщі не відповідав її інтересам, тому що посилював позиції Чеської держави Пржемисловичів у Центральній Європі) і Русь, військово-політичний союз із якою в **1039 р.** був зміцнений одруженням Казимира I із сестрою Ярослава Мудрого **Добронегою-Марією (1011–1087)**, народженою від Володимира Великого і візантійської принцеси Анни. Унаслідок шлюбу Казимира I з Добронегою-Марією народилося двоє вінценосних синів – майбутній князь і король (з 1076) **Болеслав II Сміливий і Щедрий [1058–1079]** та **Владислав I Герман [1079–1102]** і двоє синів, що померли в ранньому віці, **Мешко (1045–1065)** та **Отто (1046–1048)**, а також дочка **Святослава (1044–1126)**, яка з 1062/63 р. була княгинею, а потім королевою Чехії, дружиною **Вратислава II [1061–1092]**.

У **1042 р.** другий на той час за старшинством син Ярослава Мудрого **Ізяслав (1024 – 3 жовтня 1078)** одружився з **Гертрудою-Олісавою**, рідною сестрою Казимира I. Це була своєрідна ратифікація чергового союзного договору, укладеного Ярославом і Казимиром I. За ним Русь мала надавати військову допомогу Польщі в боротьбі з сепаратистами, а Казимир зобов'язався повернути 800 руських військовополонених, за-

хоплених ще Болеславом Хоробрим у 1018 р. в поході на Київ, а також відмовитися від претензій на Червенські міста. Протягом 1038, 1040 і 1041 рр. руські війська здійснювали успішні походи до південно-східного узбережжя алтійського Помор'я проти бунтівливих ятвягів і слов'ян-мазовшан, виконуючи як союзницькі зобов'язання щодо Казимира I, так і формуючи наново західні кордони Київської держави.

Зрештою у **1047 р.** Казимир I спільно з Ярославом Мудрим розгромив самозваного князя Мазовії *Меулава* і приєднав останню до своїх володінь: *"Ярослав пішов на Мазовшан, і переміг їх, і князя їх убив Мойслава, і покорив їх Казимирові"*. Крім того, військово-політичний союз із Руссю зіграв вирішальну роль у боротьбі Казимира I за повернення Сілезії й возз'єднання Східного Помор'я, що зробило його "відновителем" Польської держави.

Ми не можемо погодитися з відомими висновками М. Грушевського про те, що "в інтересах Руської держави був повний упадок сього суперника" (тобто Польщі) та що своєю західною політикою Ярослав Мудрий "зробив лиху прислугу своїй державі на пізніше". Очевидно, саме ідея слов'янської солідарності й взаємовиручки мала першорядне значення тоді, коли ще жила пам'ять про спільне етнокультурне походження полян київських і гнєзненських. Крім того, Польща виступила союзником Русі в її боротьбі з пруськими і литовськими племенами, яких підтримували поморяни і мазовшани.

Русь не була зацікавлена в розриві традиційних зв'язків з Польщею ще й з огляду на визрівання нового гострого конфлікту з Візантією. Неприховане роздратування візантійської **Македонської династії (867–1056)** і вищих церковних ієрархів на чолі з патріархом викликав напрям зовнішньої політики Ярослава Мудрого, спрямований на повну незалежність від Константинополя не лише в державних, а й у церковних справах. Навіть величезне будівництво, що розгорнулося за роки його княжіння і в результаті якого в Києві з'явилася своя Св. Софія і власні Золоті Ворота, було швидше наслідком суперництва столиці Русі зі столицею імперії, а не звичайного копіювання чи наслідування візантійським зразкам, як це іноді стверджується. Російський дослідник літописів, професор **Михайло Присьолоков (1881–1941)** припускав, що в **1037 р.** Ярослав Мудрий прийняв титул *імператора*, а в графіті 1054 р. він названий *царем*.

Але як частина візантійсько-православної цивілізаційно-культурної співдружності націй і одна з митрополій Константинопольського патріархату, на чолі якої стояв ієрарх, висвячений патріархом із числа грецького духовенства, Київська держава була надто тісно пов'язана з імперією. Тому протягом більшої частини правління Ярослава Мудрого стосунки між Києвом і Константинополем у цілому перебували в ра-

мках, визначених попередніми двосторонніми угодами, що наближалися до союзницьких. В імперії, як і раніше, перебував на службі руський корпус, зокрема, у 1019 р. він брав участь у захисті візантійських володінь в Італії від нападів норманів, у 1030 р. руські дружинники врятували імператора **Романа III Аргіра [1028–1034]** під час сирійського походу, у 1036 р. руси входили до складу візантійського війська, яке оволоділо фортецею Перекрій на вірменському кордоні, а в 1040 р. вони були в складі армії **Георгія Маніака**, відрядженої до Сицилії.

За імператора **Михаїла IV [1034–1041]** на службу до Візантії на чолі загону з 500 дружинників прибув **Гаральд Суворий (1015–1066)** – близький приятель, а потім і зять Ярослава Мудрого, зведений брат норвезького конунга **Олафа II Харальдсона Святого [1015–1028]**. Ще більше зміцнили русько-візантійські відносини за імператорства **Михаїла V [1041–1042]**, який, як свідчили візантійські писемні джерела, оточив себе "скіфами", одні з яких були його охоронцями, а інші служили при дворі.

Однак дружні взаємини Києва з Константинополем зазнали тяжких випробувань після приходу до влади **Константина ІХ Мономаха [1042–1055]**, що заради корони одружився з 64-річною удовою імператора Романа III – Зоєю. Константин ІХ почав свою діяльність із того, що усунув із державного апарату всіх ставлеників попередніх правителів, до числа опальних потрапили й руси. Очевидно, у зв'язку з цими гоніннями пов'язане й прохання Гаральда Суворого полишити візантійську службу: імператор відмовив, і тоді варязький конунг таємно залишив столицю імперії. Як наслідок, на початку **1043 р.** руський допоміжний корпус підтримав антиурядовий заколот полководця Георгія Маніака в Італії. Той успішно висадився на західному узбережжі Балкан, але в розпал вирішальної битви з імператорськими військами під Фесалоніками був смертельно поранений.

Безпосереднім же приводом до останнього русько-візантійського в тій напруженій атмосфері послужила сварка на константинопольському ринку між київськими і грецькими купцями. Руським купцям було завдано значних збитків, а один із послів, які супроводжували торговельні експедиції русів, навіть загинув. До того ж погроми перекинулись на Афон, де візантійці пограбували пристань і склади руського монастиря. У відповідь *"послав Ярослав Володимира, сина свого, на Греків і дав йому воїв многих, а воеводство поручив Вишаті, отцю Яневому. І рушив Володимир на Царград у човнах, і прийшли вони на Дунай, а од Дунаю пішли до Царграда"*.

Руські бойові кораблі востаннє з'явилися перед Константинополем у **червні 1043 р.** Константин ІХ Мономах намагався знайти мирне розв'язання конфлікту і пообіцяв відшкодувати всі збитки, яких зазнали руси, і звернувся з проханням "не порушувати здавна укладе-

ного миру". Однак, за повідомленням "Хронографії" візантійського політичного діяча і науковця **Михайла Псела (1018–1078/1096)**, руські згоджувалися на припинення військових дій за умови, що Візантія сплатить великий викуп: по 1 тис. номізм (одна номізма – золота монета вагою 4,55 г) на один корабель. А оскільки суден було 400, то сума виглядала астрономічною і явно нереальною. Від себе Псел пояснював таку вимогу тим, що руси в будь-якому випадку мали намір воювати і натомість виставляли умову, яку не можна було виконати.

У ході морського бою, за яким спостерігав на одному з прибережних пагорбів імператор, частина руських човнів була спалена "грецьким вогнем", решта вдалася до втечі, але "знялась буря велика, і розбила кораблі русі". Новгородському князю **Володимиру Ярославичу (1020 – 4 жовтня 1052)** вдалося врятуватися на човні батькового воєводи Івана Творимирича, але на березі опинилося 6 тис. руських воїнів, які втратили свої кораблі й мусили пробиватися на батьківщину сухоходом через окуповану візантійцями Болгарію. У цей драматичний момент високе громадянське сумління виявив воєвода Вишата, що зійшов з човна на берег до ополченців, сказавши: *"Якщо живий буду – то з ними, а якщо погибну – то з дружиною"*.

Імператор наказав переслідувати русів на морі й суші, однак друга морська битва з чотирнадцятьма грецькими кораблями, як свідчить літопис, закінчилася перемогою Володимира, і рештки його флотилії благополучно повернулися на Русь. Тим часом на суходолі, у битві поблизу Варни, руські воїни зазнали поразки, а ті, що уникали смерті, потрапили в полон і були осліплені в Константинополі. Лише коли в **1046 р.** між Руссю й Візантією було укладено мир, полонені разом з Вишатою повернулися додому.

Того року, перед загрозою вторгнення в північні провінції Візантії розгромлених під Києвом печенізьких орд, Константин IX Мономах змушений був погодитися на підписання мирної угоди з Руссю. Візантійська сторона відшкодувала збитки київським купцям у Константинополі й руському монастирю на Афоні, а дочка Константина IX Мономаха від першого шлюбу (коли він ще не був імператором) **Анастасія** (деякі джерела називають її Марією), що підтверджується й пізньосередньовічними джерелами, стала жінкою улюбленого сина Ярослава Мудрого – **Всеволода (1030 – 13 квітня 1093)**.

Від цього шлюбу народився **Володимир Мономах (1053 – 19 червня 1125)** – видатний діяч вітчизняної дипломатичної й державної історії. Його постать згодом набула особливого значення у формуванні **державної ідеології Московського царства**, оскільки саме з одруженням Ярославича з "представницею" візантійської (східно-римської) династії пов'язуватиметься легенда про так звані Мономахові дари –

імператорські *інсигнії*, нібито вручені Володимирі Всеволодовичу, а серед них, між іншим, знамениту "**шапку Мономаха**".

На виконання останнього за часом укладення русько-візантійського міждержавного договору в 1047 р. київські війська надали серйозну допомогу Константинополю, обложеному повстанцями *Лева Торніка* – колишнього стратига Іверії (Грузії), тоді ж руси допомагали візантійцям воювати з норманськими герцогствами в Італії. У 1050 р. відбірне руське військо завдало поразки печенігам, які облягли Константинополь, а в 1061 р. візантійський флот разом із руським військом завдав удару по хозарах, які все ще зберігали домінування в Криму, внаслідок чого зміцнилося становище як грецького Херсонеса, так і руської Тмуторокані. Щоправда, водночас із "бойовим братерством", у **1051 р.** відносини Києва і Константинополя ненадовго загострилися через поставлення, всупереч попередній традиції, на Київську митрополичу кафедру пресвітера палацової церкви на честь Апостолів у князівській заміській резиденції с. Берестовому – **Іларіона**.

Очевидно, підписанням у 1046 р. мирного договору русько-візантійський конфлікт не був вичерпаний (у Никонівському літописі прямо згадувалося про "*брані й незгоди з греками*" в наступні роки), і Ярослав Мудрий намагався обмежити себе від ідеологічної експансії імперії. Адже, як уже зазначалося, зазвичай митрополити надсилалися до Києва з Константинополя, причому за походженням із наближених до імператора кіл, тому вони служили не стільки Русі, скільки Візантії. Як приклад, можна навести першого із засвідчених писемними джерелами київського митрополита *Феофілакта*, що був довіреною особою імператора Василя II й до переходу на Київську кафедру очолював митрополію візантійської провінції Вірменія Друга.

Обрання ж у митрополити на соборі руських єпископів автора "Слова про закон і благодать", знаменитого письменника і оратора, історика і філософа русина Іларіона означало встановлення **автономії Руської православної церкви**. З іноземних джерел відомо і про призначення Іларіоном, без погодження з Константинополем, єпископа у Тмуторокань. Проте Іларіон недовго пробув на митрополичій кафедрі, чергове потепління стосунків між Руссю й Візантією, напевне, змусило Ярослава Мудрого до більш тісної згоди з Константином Мономахом, для чого великому київському князю довелося пожертвувати своїм другом Іларіоном і погодитися на його зміщення з посади. Це сталося, на думку М. Котляра, *восени 1053 р.*, після чого екс-митрополит подався в печерські ченці під іменем **Никона** і брав діяльну участь у врегулюванні чвар між Ярославичами, а, ставши в 1074 р. ігуменом Печерського монастиря (до смерті в 1088 р.), надав давньоруському літописанню науково-хронологічного вигляду.

3. "Шлюбна дипломатія" Ярослава Мудрого

За правління Ярослава Мудрого Київська держава настільки впевнено увійшла до кола провідних європейських держав, що без урахування її дипломатичної й військово-політичної позицій та встановлених із нею союзницьких відносин, оформлених у вигляді династичних шлюбів, неможливо ґрунтовно й об'єктивно розібратися в середньовічній історії не лише Русі, а й Угорщини, скандинавських країн, Німеччини й навіть далеких Англії та Франції.

"Шлюбна дипломатія" Рюриковичів лише протягом кінця 50-х рр. X ст. (одруження Святослава Ігоревича з дочкою мадярського князя Ташконя) – 20-х рр. XIV ст. (шлюбні угоди нащадків Данила Галицького) перевищує 100 одружень. А в літописах одного лише XI ст. зафіксовано 38 шлюбів осіб з династії Рюриковичів: на Німеччину припало вісім шлюбів, на Польщу – сім, на Угорщину – шість, на Скандинавію й династійно пов'язану з нею тоді Англію – п'ять, на Францію – два, один шлюб було укладено з візантійською принцесою й три – з представниками візантійської аристократії, ще три шлюби припадає на половецьких князівен.

Таким чином, лівова частка шлюбних союзів київських Рюриковичів припадала в XI ст. на держави Центральної і Західної Європи, за тими ж літописними даними, у наступному столітті частка Візантії зростає до семи випадків, але не за рахунок істотного зменшення шлюбних угод із правлячими династіями центрально- і західноєвропейських держав. Хоч би як применшували окремі дослідники значення династичного фактора в питаннях культурної орієнтації середньовічних держав, наведені цифри переконливо свідчать про те, що в XI–XII ст. Русь у своєму політичному житті була значно тісніше зв'язана із Західною Європою, аніж з Візантією й балканськими слов'янами.

У кожному разі ці династичні зв'язки, разом з участю Київської держави в європейських дипломатичних комбінаціях, коаліціях і війнах, з повною очевидністю засвідчують, що вона входила в європейську державно-політичну систему й усвідомлювала себе частиною цієї системи. Русь жила напруженим міжнародним життям, а її зовнішня політика XI–XII ст. – це передусім, як слушно зазначив відомий московський історіософ, мистецтвознавець **Михайло Алпатов**, "зустрічний рух великої європейської держави на Захід".

Традиційно стабільними були династичні зв'язки Русі зі **Скандинавією**, що пояснювалося не лише династичною традицією. Адже саме через Київську державу проходив знаменитий торговельний шлях "із варяг у греки", яким упродовж тривалого часу користувалися норманські купці. Особливо зміцніли зв'язки Русі й Швеції, коли в 1019 р. великий князь київський Ярослав Володимирович одружився з донь-

кою шведського короля **Олафа Ейріксона (?–1024) – Інгігердою-Іриною (?–1050)**. Не виключено, що таким чином було оформлено антипольську коаліцію, оскільки Болеслав I Хоробрий був союзником англо-данського короля **Кнуда I Великого [1016–1035]**, який планував завоювати й Швецію, створивши, таким чином, могутню імперію вікінгів у Північній Європі.

Прагнучи заручитися підтримкою великого київського князя, шведський король навіть скасував попередню обіцянку віддати свою дочку норвезькому конунгу Олафу II Харальдсону, але водночас змусив Ярослава Володимировича віддати Ладогу в уділ родичу Інгігерди ярлу (наміснику) *Рагнвальду Ульвсону*. Після його смерті ладозький уділ успадкував син ярла Ейлів Рагнвальдсон (до 1037), завдяки чому зазначений регіон і Новгородська земля отримували гарантію недоторканності з боку Швеції, а оскільки Рангвальд був також другом норвезького конунга, то виключались і набіги норвежців.

Про красу ж Інгігерди, її взаємне кохання з Ярославом і вплив княгині на мужа розповідають саги та легенди. На честь її святої покровительки Ярослав Мудрий збудував в столиці храм Св. Ірини. Коли в 1050 р. Інгігерда-Ірина померла, Ярослав наказав поховати себе в одному саркофазі з дружиною, щоб і після смерті їх тіла не розлучались. Це єдиний факт подібного поховання в Київській Русі.

Згодом норманські дружини воювали на боці великого київського князя проти його суперників і печенігів. А коли Олаф II Харальдсон у 1028 р. зазнав поразки в боротьбі з Кнудом I, то знайшов гостинний притулок у Новгороді. Через шість років Ярослав Мудрий допоміг сину Олафа II **Магнусу Доброму [1034–1047]** повернути батьківський норвезький престол. Ще більше зміцніли русько-норвезькі взаємини в 40-ві рр. XI ст., що пов'язано з діяльністю зведеного брата Олафа II – Гаральда Суворого. Ледве уникнувши смерті від данських військ Кнуда I (Олаф II тоді загинув), Гаральд влітку 1031 р. прибув до Ярослава Мудрого, де зі своїми варягами взяв участь у походах на Польщу і захопився старшою дочкою великого князя – **Єлизаветою (?–1076)**.

Але в цілому прихильний до Гаральда Ярослав відмовив йому: Єлизавета була не рівнею політичному вигнанцеві, надії якого на норвезький престол були тоді примарними. І Гаральд вирішив здобути воєнну славу й великі багатства, щоб стати гідним київської принцеси. Це сталося не пізніше 1034 р., коли Гаральд Суворий, згідно зі свідченням візантійських джерел, брав участь у здобутті від арабів 80 міст у Малій Азії. Далі дані саг, візантійських і західноєвропейських хронік про нашого героя не в усьому збігаються. Гаральдова сага оповідає, що він *"восени зідплив на галері разом із військом, і вони плавали по Грецькому (Середземному. – Авт.) морю... Незабаром Га-*

ральд зробився ватажком усіх варягів", він і його люди плавали на кораблях "поміж островами країни Греків, нападаючи на піратів".

У 1040 р. при здобутті Пірея Гаральд розписався рунами на мармуровій фігурі лева. Того лева знаменитий полководець Франческо Морозіні в 1687 р. перевіз до Венеції, де він стоїть і досі. Адам Бременський згадував про службу Гаральда в Константинополі та його війни на морі й на суходолі. А от візантійські джерела зосереджують увагу на бойових діях Гаральда в Месопотамії та Сирії, звідки він разом із руським корпусом у складі вищезгаданого війська Георгія Маніака відбув до Південної Італії.

Не лише хоробрий воїн, але й талановитий поет, Гаральд у своїх походах написав 16 пісень ("вісей"), кожна з яких завершувалася спогадом про руську красуню:

*"Край Сицилії далекої
Наш кораблик пролітав,
В пишних строях ми на покладі
Поставали, як і слід.
Живо біг носатий човен наш,
Гордий, що героїв ніс...
Гей, в кого не мужня душа,
Не, не посмів би плавать там.
А проте дівчина з Руської країни,
Що в короні сяє, мене не приймає..."* (Пер. І. Франка).

Лише в 1043 р., після невдачі повстання Георгія Маніака, якого підтримав київський корпус, з півтисячею воїнів Гаральд зумів пробитися на Русь. Тоді ж він узяв участь у невдалому морському поході на Візантію новгородського князя Володимира Ярославича. У 1045 р. Ярослав Мудрий таки видав за Гаральда Єлизавету, що значно зміцнило позиції норвезького принца. У 1046 р. він виїхав на батьківщину, де став співправителем свого небожа – конунга Магнуса Доброго, а по його смерті в 1047 р. – конунгом Норвегії **Гаральдом III Гардрада**.

Як свідчать скандинавські джерела, у шлюбі з Гаральдом Єлизавета народила двох дочок – **Інгігерду** (стане дружиною данського короля **Олафа Голодного [1086–1095]**, а після його смерті – шведського короля **Філіпа [1112–1118]**) та **Марію**, але 25 вересня 1066 р. хоробрий зять Ярослава Мудрого наклав головою в битві з англосаксами біля Стамфорд-Бриджа поблизу Йорка під час спроби завоювання Англії.

Щоб забезпечити чергове завоювання данцями своєї другої батьківщини – Норвегії, Єлизавета вийшла за данського конунга **Свена II Естрідсона [1047–1074]**, ставши його третьою дружиною і, можливо, матір'ю його наймолодшої дочки **Олени-Гунхільди**. А одруження середнього сина Свена – Олафа Голодного з дочкою Гаральда III та Єли-

завети – Інгігердою ще міцніше скріпило норвезько-данський стратегічний союз. І в даному випадку "шлюбна дипломатія" Києва дозволила уникнути братовбивчого конфлікту між спорідненими династіями суміжних, а тому стратегічно важливих для Русі, держав.

За часів правління Ярослава Мудрого підтримувалися досить тісні контакти і з далекою **Англією**. Як свідчить відома в наукових колах пам'ятка англосаксонського походження XII ст. – *коментарі до законів короля Едуарда Сповідника*, коли в 1016 р. англосаксонський король **Едмунд II Залізобокний** зазнав поразки і загинув у боротьбі з данцями Кнуда I Великого, його сини *Едуард* і *Едвін* знайшли політичний притулок при дворі великого київського князя.

При Ярославі Мудрому ще більше зміцніли **русько-німецькі зв'язки**, чому сприяло одруження його сина **Святослава (1027 – 27 грудня 1076)** на **Оді** – доньці графа *Леопольда фон Штаде* і сестрі (по матері) трірського архієпископа *Бурхарда*, що були одними з найбільших феодалів Священної Римської імперії. Як відомо, з часом утвердився звичай, офіційно оформлений аж у 1356 р. "**Золотою буллою**" Карла IV, що імператори обиралися колегією з семи курфюрстів: трьох духовних князів – архієпископів Трірського, Кельнського і Майнцського, та чотирьох світських – короля Чеського, герцога Саксонського, маркграфа Бранденбурзького і пфальцграфа Рейнського.

Ще наприкінці 1042 р. Ярослав Мудрий запропонував самому імператору **Генріху III [1039–1056]** скріпити союз двох держав шлюбом з однією з його дочок. Але імператор відмовив, оскільки вже вибрав Агнесу де Пуатьє, шлюб з якою допоміг йому приєднати Лотарингію. Крім того, в оточенні Генріха III були невдоволені західною політикою Ярослава Мудрого, який фактично не дав імперії анексувати охоплену міжусобицями Польщу. Отримавши відмову від кайзера, Ярослав уклав династичний союз із впливовими німецькими графами *фон Штаде* – з 1056 р. вони стали спадковими маркграфами *Північної марки* (прикордонної області стратегічного значення).

Про величезну політичну вагу держави Ярослава Мудрого в очах Апостольського престолу свідчить такий показовий факт. Коли в **1054 р.** відбувся остаточний розкол між католицькою і грецькою церквами, обидві вони прагнули залучити на свій бік Русь. Папські послани покладали свою грамоту про відлучення патріарха в руському місті (1055), звідки, як відзначав папський легат кардинал *Гумберт де Сильва Кандида*, її отримав візантійський уряд.

Наприкінці 40-х рр. XI ст. після тривалої перерви відновилися дружні відносини Русі з **Францією**. Вони мали під собою певне підґрунтя, адже, як зазначалося вище, у 28 французьких поемах Русь згадувалася загалом близько 70 разів, а "королі", "графи" і "сеньйори" з Русі були постійними учасниками подій у французькому епосі. Згідно

з "Анналами міста Мо", на початку **1048 р.** до Києва прибуло посольство на чолі з єпископом згаданого міста *Готье д'Савейрам* і міністром паризького королівського двору *Гасселіном д'Шаліньяком* прохати руки наймолодшої дочки Ярослава Мудрого **Анни (1028 – після 1075)** для французького короля **Генріха I Капета [1031–1060]**.

Немолодого вже бездітного вдівця цікавили не стільки приваби молоді дружини, скільки реальна вигода від політичного союзу, що звичайно вінчав подібний династичний шлюб. Справа в тому, що у Франції середини XI ст. добре знали про збройні загони русів, які допомогли візантійським легіонам розгромити норманів у битвах біля Канн 1019 р. і Малфі на Сицилії 1041 р. Як було зазначено в історії **Адемара Шабанського (близько 988–1034)**, "нормани після трьох вдалих для них бойовищ були переможені й повалені народом Русів". Фінансова і моральна підтримка Київської держави могла стати в нагоді королю й у тяжкій боротьбі за єдність країни проти феодалної ліги графа *Рауля де Крепі і де Валуа* – прямого нащадка Карла Великого.

Є дані, що Ярослав Мудрий спочатку мав намір видати Анну за німецького імператора Генріха III, але, як уже згадувалося, той одружився на Агнесі де Пуатьє. Тому дозвіл Ярослава Мудрого французьким посольством було отримано, напевне, великий київський князь бачив Париж у колі союзних йому держав, які можна було б протиставити двом імперіям середньовіччя – Візантійській та Римській. Однак усі ці припущення істориків так ними й залишаться, оскільки ні французькому, ні київському володарям так і не судилося реалізувати свої глобальні наміри.

Втім взаємні розчарування Ярослава й Генріха I були ще попереду, коли на Великдень, *19 травня 1051 р.*, у Реймському кафедральному соборі, де коронувалися французькі монархи, відбулося пишне вінчання. З собою Анна привезла давньоруське Євангеліє, яке залишилося в соборі й згодом отримало назву *Реймського*. Сходячи на французький престол, усі наступні королі аж до Людовика XVI в 1774 р. давали клятву на цій книзі, не підозрюючи, що вона привезена з Києва. Реймське Євангеліє збереглося до наших днів, і нині ця найдавніша пам'ятка давньоруської писемності з бібліотеки Ярослава Мудрого, що згоріла в полум'ї Батиєвого нашестя, міститься в Національній бібліотеці в Парижі.

Укладений з високих державних міркувань династичний шлюб не був щасливим, хоча Анна Руфа, тобто "Руда", як її прозвали у Франції, користувалася в країні значною повагою і стала матір'ю трьох синів: **Філіпа I**, який у 1060–1108 рр. був французьким королем, *Роберта*, що помер молодим, і *Гуго Великого*, графа Вермандуа і Валуа – одного з героїв Першого хрестового походу. З французьких хронік відомо, що незадовго до кончини Генріх I пропонував дружині оголосити її регентшею королівства до повноліття Філіпа, якому ледве виповнилося сім років. Проте Анна відмовилася, і по смерті чоловіка, попри твер-

дження ультрапатріотично настроєних російських та українських істориків минулого, була опікункою малого сина, а регентом-правителем став чоловік сестри покійного короля – граф Фландрії **Бодуен V де Лілль [1035/36–1067]**.

Саме в ролі опікунки Анна підписувала кириличними літерами разом із Філіпом I різні державні, щоправда другорядні, акти. Зрештою, втомившись від пишного й нещирого життя при королівському дворі, у якому протягом десятиліття відігравала провідну роль, Анна залишила Філіпа I на волю регента і з двома молодшими синами перебралася до одного з королівських замків поблизу Парижа в тихому містечку Санліс. Поруч з ним вона наказала збудувати церкву й монастир Св. Вікентія, повністю споруда не збереглася, і до нашого часу дійшла лише невелика каплиця, біля дверей якої через кілька століть було поставлено скульптуру жінки в повний зріст з написом: *"Анна руська, королева французька, засновниця собору у 1060 р."*. Під час офіційного візиту до Франції Президента України **Віктора Ющенка 22 червня 2005 р.** він подарував м. Санліс новий надпис для пам'ятника Анні Ярославні, що точніше має відбивати історичну правду, – *"Анна Київська, королева Франції"*.

Подальша доля Анни сповнена романтичних пригод: у неї закохався (очевидно, почуття було взаємне), а потім і викрав уже згаданий один із наймогутніших магнатів Франції Рауль II, граф де Крепі і де Валуа, що мав сильний характер, благородну і неврівноважену вдачу; за словами одного з сучасників, він не боявся ні короля, ні Бога, ні диявола. Згідно з французькими законами, королева-вдова і матір короля не могла більше виходити заміж, та й Рауль не був вільний – мав нелюбу дружину Алінору. Та звернулася зі скаргою до папи **Александра II [1061–1073]**, який наказав Раулю залишити Анну й повернутися до Алінори. Оскільки могутній граф рішуче й гордо відмовився, то розгніваний папа Римський у 1063 р. відлучив Рауля від церкви, що означало практично повну ізоляцію людини в суспільстві й навіть можливість її безкарного вбивства.

Але нащадок Карла Великого належав до особистостей, які чинили за власними законами й нормами моралі: Анна жила в родовому маєтку Валуа до його смерті 6 вересня 1074 р. й лише потім повернулася до королівського двору та знову брала участь в управлінні державою. Щоправда, документи того часу (останній датований 1075 р.) вона підписувала не як *"Анна королева"*, а як *"Анна, мати короля Філіпа"*. Що сталося з Анною далі, достеменно не відомо, згідно з історичними переказами, відійшовши від справ, вона поселилася в Санлісі, у монастирі Св. Вікентія, де начебто і знайшла вічний спокій (з випадкової згадки однієї французької середньовічної хроніки дізнаємося, що

в 1089 р. її вже не було серед живих); за іншою, малоімовірною, версією, Анна повернулася до Києва.

Непересічна особистість Анни Ярославни – королеви Франції – навіки залишилася у світовій дипломатичній історії, хоча про її закордонне життя не згадав жоден давньоруський літописець. Зате коли під час президентської передвиборної кампанії 2004 р. у США британське видавництво Burke's Peerage, що спеціалізується на генеалогії аристократії, оприлюднило нові результати вивчення родоводу кандидата в президенти **Джона Керрі**, з'ясувалося, що за материнською лінією його предками виявилися французький король Генріх I і його дружина – Анна Ярославна, дочка великого князя київського Ярослава Мудрого.

Дипломатична історія єдиновладної монархії Ярослава Мудрого буде неповною, якщо не врахувати її традиційно тісних державних зносин з **Королівством Угорщина**. Вище зазначалося, що русько-угорські відносини беруть свій початок ще з кінця IX ст., коли угри-кочовики проходили мимо Києва на Захід. Відтоді в топоніміці міста лишилась назва "Угорське" – урочище над Дніпром. Згадувалося вже й про союзницькі стосунки угрів з Олегом і Святославом у боротьбі проти бунтівливих хорватів, уличів і тиверців, а також Болгарського царства й Візантійської імперії. Недарма Нестор-літописець, який приділив значну увагу історії проходження угрів на Дунай і наголосив на їхній войовничості щодо своїх сусідів, жодним словом не обмовився про будь-який конфлікт між ними і Руссю.

Щоправда, загибель Святослава Ігоревича в 972 р. і боротьба за владу між синами Володимира Святославича 1015–1019 рр. уможливила анексію угорцями долин річок Боржави і Латориці, де знаходилися князівства карпатських хорватів. На землях Закарпаття і Пряшівщини була організована окрема **Руська марка**, а спадкоємець угорського престолу, син Іштвана I Святого герцог **Імре** отримав титул *dux exercitus regis Руської марки*. Зате письмові джерела засвідчують тісні політичні й культурні зв'язки Русі з Угорщиною, що знаходили свій вираз у частих династичних шлюбах представників угорського королівського роду **Арпадів (889–1301)** і руської великокнязівської династії.

У Києві знайшли політичний притулок сини угорського герцога Ласло Сара, двоюрідного брата короля Іштвана I, і руської князівни Прямислави Володимирівни, що рятувалися від інтриг королеви *Гізели* і брали участь у походах на печенігів, ятвягів і чудь. Безперечно, що, приймаючи на службу своїх племінників – угорських принців Андраша і Левента, Ярослав Мудрий мав стосовно них далекосяжні політичні плани. Один із братів, **Андраш**, що внаслідок перевороту в Угорщині в **1046 р.** був запрошений мадярською знаттю на королівський престол, очевидно, ще в Києві одружився з другою донькою Ярослава Мудрого, своєю двоюрідною сестрою по матері – **Анастасі-**

єю (?–1074/1094). Цей шлюб, безперечно, допоміг Андрашу утвердитися на угорському престолі.

В Угорщині королева Анастасія заклала два монастирі східного обряду – у Тормові (комітат Біхар) і біля Вишеграда, першими ченцями в них були вихідці з Русі. Після загибелі чоловіка в 1061 р. в міжусобній боротьбі з його братом Белою I (цікаво, що дочка того – Лона була дружиною онука Ярослава Мудрого – тмутороканського і перемишльського князя **Ростислава Володимировича (1038 – 3 лютого 1067)**, який доводився їй троюрідним братом) Анастасія з двома дітьми втекла до німецького імператора **Генріха IV [1056–1106]**, з сестрою якого ще в 1058 р. був заручений один із її синів – **Шаламон (?–1087)**. У гострому суперництві з конкурентами він здобув у 1063 р. королівський трон Угорщини і утримував його до 1074 р. Анастасія була помітною фігурою: по смерті мужа допомагала сину здобути престол, вийшла вдруге заміж за імперського дипломата графа Пото, була регентшею.

Таким чином, головні дипломатичні зусилля "**теста всієї Європи**", як шанобливо іменували Ярослава Мудрого сучасники, були зосереджені головним чином на південно-західному, скандинавському й центрально- та західноєвропейському напрямках. Це об'єктивно зумовлювалося геополітичною належністю Київської держави саме до європейської середньовічної ойкумени, але межове географічне розташування Русі на стику з азійським Сходом, що аж до рубежу XVII–XVIII ст. переконливо демонстрував своє абсолютне культурне, економічне й технологічне переважаювання над європейським Заходом, настійно диктувало потребу дипломатичного (за тогочасними критеріями, звичайно) забезпечення східних рубежів як тактичного, так і стратегічного. На жаль, здобутки Рюриковичів на східному напрямі, попри окремі прориви, у цілому виявилися недостатніми для надійного гарантування національних інтересів керованої ними держави.

Разом з тим слід визнати, що дипломатична історія Київської Русі була тісно пов'язана з країнами **Закавказзя і Середньої Азії**. Стоячи міцно однією ногою в Європі, Русь виступала як **світова держава** й на Сході: походи Олега, Ігоря та Святослава зруйнували Хозарський каганат і поширились до південного узбережжя Каспію, історія Грузії, Вірменії, Азербайджану, Волзької Болгарії невідривна від історії Київської держави. У той час як західноєвропейські країни жили різними байками про далекі країни Сходу, київський літописець знав уже, що "*з Русі можна йти по Волзі в Болгари і в Хваліси (Каспій. – Авт.) і на схід дійти в жереб Симів (Хорезм. – Авт.)*". Той же літописець підкреслює, що Західною Двіною можна було йти "*у Варязи, з Варяз до Рима, від Рима до племені Хамова (Африки. – Авт.)*". Так окреслюється те міжнародне середовище, центром для якого була Київська держава. На-

вряд чи якась країна Європи або ж Азії могла помірятися за цими критеріями з Руссю.

Одним із суттєвих факторів культурно-історичного й військово-дипломатичного розвитку Київської Русі було її сусідство з **кочовим світом степів**. Як зазначалося вище, з часів Великого переселення народів по XIII ст. включно східні слов'яни перебували у стані вимушеного протиборства з гунами, чорними болгарами, хозарами, печенігами, торками, половцями, монголо-татарами.

Звичайно, історія цих взаємовідносин знає й світлі сторінки: мирні договори, союзницькі стосунки, торговельні й навіть династичні шлюбні зв'язки, взаємовплив культур, мирне входження тюркських племен у державно-територіальну та етнічну структуру Русі. Та все-таки необхідно визнати, що в цілому відносини Київської держави зі своїми південно-східними кочовими сусідами були **антагоністичними**. У боротьбі з ними населення Подніпров'я, за влучним висловом М. Грушевського, відіграло *"почесну ролю заборолу європейської культури від азійських орд"*.

Уже йшлося про те, що понад століття безпосередніми південними сусідами Київської держави були *печеніги*, на ранньому етапі своєї історії в придніпровських степах вони не виявляли стосовно Русі агресивності. Уклавши з Києвом у 915 р. мир, вони відкочували до Дунаю, а в 944 р. печеніги-союзники князя Ігоря брали участь у поході на Константинополь. Однак таке становище не влаштувало насамперед Візантію, і вона доклала максимум зусиль, щоб зіштовхнути печенігів з Руссю. Одержуючи від Візантії багаті дари, печеніги дійсно відробляли їх, нападаючи на Русь. Не в останню чергу винен у цьому і сам київський князь Святослав, який 964-968 рр. завдав нищівної поразки ослабленій Хозарії. Об'єктивно розгром каганату був на руку печенігам, що й самі нападали на Хозарію, а тепер мали вільні руки для ударів по Київській державі.

Розширення воєнних дій печенігів проти Русі, стимульоване візантійською дипломатією (загибель у 972 р. Святослава), переслідувало і власні корисливі цілі: грабунок багатих південноруських міст і поселень, збільшення життєвого простору за рахунок українського Лісостепу. Відстань між Києвом і печенізькими кочів'ями у 80-х рр. X ст. дорівнювала одному дню шляху. Виникає питання, чи під силу були печеніги Русі в цей час? Безперечно, але лише за княжіння Володимира Святославича боротьба з ними стала державним завданням Русі. На межі X-XI ст. становище на півдні Русі, очевидно, дещо стабілізувалося. Згідно з повідомленням уже згаданої місії Бруно графа Кверфуртського, руський володар два дні проводжав його до останніх меж своєї держави, *"які у нього для безпеки від ворога на дуже великому просторі з усіх боків обведені самими завалами"*.

Смерть Володимира Святославича в 1015 р. і наступні за нею роки міжкнязівської смути на Русі виявилися благодатним часом для нових печенізьких вторгнень, особливо часто наводив їх на Русь Святополк, який виборював у Ярослава право на великий київській стіл. Але перемоги Ярослава Мудрого (остання в 1036 р.), по суті, поклали край печенізькій загрозі для Русі, державний кордон з берегів р. Стугни був посунутий на Рось і Сулу.

Проте, як уже з'ясувалося, Ярослав Мудрий у своїй зовнішньополітичній діяльності змушений був зосередитися майже виключно на південно-західному (візантійському), західному (центрально- і західно-європейському) та північно-західному (скандинавському) напрямках. Історично склалося так, що надзвичайно важливим для реалізації державних інтересів Русі *південно-східним вектором* опікувався молодший брат (і якийсь час конкурент у боротьбі за великокнязівський престол) Ярослава – Мстислав Володимирович. Цікаво, що подібний **зовнішньополітичний дуумвірат** буде властивий і для правителів Великого князівства Литовського і Руського (Ольгерд-Кейстут, Ягайло-Вітовт), що бачили себе правонаступниками Київської держави.

Непересічна особистість Мстислава Володимировича Хороброго – воїна-державника і дипломата варта того, щоб, бодай коротко, зупинитися на ній у нашій розповіді. Син Володимира Святославича від Рогнеди народився, імовірно, у 983 р., трохи пізніше від Ярослава, і *близько 1010 р.* отримав Тмутороканське князівство. Йому вдалося підпорядкувати приазовських хозарів, а в *1022 р.* він виступив проти касогів-адигейців і аланів – предків сучасних осетинів. Це відбулося в розпал війни Візантії з Грузією, касоги та алани були союзниками Грузії, отже можна допускати, що Мстислав згідно з попередніми двосторонніми русько-візантійськими угодами був співником Константинополя.

Коли обидва війська зустрілись, касозький князь *Редедя* викликав Мстислава на поєдинок. Цей поєдинок оспівали скальди князя Мстислава, і літописець Никон записав його деталі в далекій Тамані. Він проходив за специфічними правилами даного регіону, можливо, це був різновид національної кавказької боротьби. Суперники боролись без зброї й лише поверженого суперника дозволялось добити, як це і зробив Мстислав. На честь цієї перемоги і на честь Богородиці, яку князь молив про допомогу перед битвою, Мстислав заклав кам'яний храм у своїй столиці, сліди якого виявлені при розкопках.

Ставши в **1023 р.** чернігівським князем, Мстислав не обминав увагою своїх володінь на Північному Кавказі. У Никонівському літописі під *1029 р.* повідомляється про переможний похід Ярослава на ясів (аланів), без сумнівів у першоджерелі йшлося про Мстислава. А в *1031 р.* союзний русько-аланський флот з'явився на Каспійському морі. Було висаджено десант біля Баку, якому вдалось розбити війсь-

ко арабського правителя Північного Азербайджану – ширваншаха **Вахсудана ібн Мамлана [1025–1059]**.

Піднявшись вгору по Курі, руси та алани вступили в землю Аррана (на північному заході сучасного Азербайджану, історична Албанія), де тільки-но помер емір **Фада I [985–1031]**. Його престол успадкував син **Абу-д-Фатх Муса [1031–1034]**, але інший син при підтримці ширваншаха сподівався відвоювати трон. Військо Мстислава підтримало Мусу, обложило претендента в м. Байлакані і здобуло його. Після цього загін через Вірменію пішов у Візантію. Можливо, ціною підтримки Муси Мстислав та його союзник – аланський князь сподівались отримати базу-факторію в гирлі Кури, як свого часу Олег та Ігор.

Наступного року Мстислав з аланами знову з'явилися в Аррані, але ситуація змінилась. Муса одружився з дочкою ширваншаха і став його співником, емір Дербента Мансур теж приєднався до цього союзу. Прибуле русько-аланське військо було атаковане об'єднаними силами дербентців, лезгинів і табарасанців, прорватись через гори зумів тільки невеликий загін. У 1033 р. об'єднане русько-аланське військо пробувало відітнути дербентцям, але без особливого успіху. Мстислав Хоробрий загинув на полюванні в 1036 р. і був похований в недобудованому соборі Св. Спаса в Чернігові. З Любецького синодика відомо, що хрестильним іменем Мстислава було Костянтин, а дружину-аланку звали **Анастасією**.

Таким чином, на середину XI ст. завершилося формування **геополітики Київської держави**, що постала на розламі осілої християнської й кочової ісламської цивілізацій як "забороло" для захисту "тилів" Європи. Провідними для Русі окреслилися південно-західний (візантійсько-балканський), чорноморський регіональний, західний (центрально- і західноєвропейський) та північно-західний (скандинавський) дипломатичні вектори. Водночас виявилася органічна вразливість позицій Києва на Сході.

Перші київські великі князі, як правило, трималися геополітичної осі "північ – південь", прагнучи побудувати свою державу "від моря до моря". Показово, що аналогічний підхід широко застосовувався в процесі державотворення й іншими європейськими народами, передусім литовцями і поляками. Причому спочатку (IX–X ст.) домінуючою для Києва була орієнтація на південь, що цілком збігалася із головним напрямом руської колонізації вільних територій уздовж північно-південної осі українських річок – Дністра, Південного Бугу, Дніпра і Сіверського Дінця. Цей напрям мав першорядне значення для піднесення загального культурно-господарського рівня давньоруського суспільства шляхом прилучення до здобутків античної цивілізації.

З часом, із активізацією Великого переселення народів з глибин Центральної Азії, можливості геополітичного просування на південь

для Києва виявилися значною мірою заблокованими. Це мало компенсуватися розбудовою інших зовнішньополітичних векторів, передусім західних, а найважливішою формою їхньої реалізації, поширення й зміцнення міжнародних зв'язків в епоху середньовіччя стали династичні шлюби. Саме розвиваючи й посилюючи західно- і центральноєвропейську орієнтацію своєї геополітики, надаючи перевагу дипломатії, а не силовим засобам, Ярослав Мудрий забезпечив найвищий рівень розвитку Київської держави та здійснив, можливо до кінця й не усвідомлену, спробу вирвати Русь з-під візантійського впливу та надати їй нового динамічного імпульсу розвитку.

Значною мірою зазначені напрями геополітичних інтересів Київської держави та її правонаступників збереглися і в наступні століття, відігравши важливу роль у подальшому культурно-історичному розвитку українського народу. Давньоруська дипломатія, звісно, розвивалася на власній національно-державній основі, але оскільки суттєвий вплив на формування міжнародного права в середньовічній Європі мала римська державна традиція й римське право, провідником яких виступала Візантія, її дипломатичні звичаї і зразки міжнародних актів частково сприймалися державою Рюриковичів.

Ще в 1982 р. академік Б. Рибаків застосував щодо Русі X – першої половини XI ст. термін "**ранньофеодальна імперія**", відомий російський емігрантський історик **Георгій Вернадський (1887–1973)**, між іншим – син першого президента Української академії наук *Володимира Вернадського (1863–1945)*, також стверджував, що в X ст. скандинавські правителі Києва зробили спробу створити величезну імперію, а зовсім недавно – у 1998 р. український історик з діаспори у США **Ярослав Пеленський** наголосив, що Русь була *мультицивілізаційною імперією*, у зв'язку з чим потім окремі її частини розвивалися різними цивілізаційними шляхами. Наочно це виявилось вже в XII–XIII ст. на прикладі різних цивілізаційних орієнтирів у розвитку північно-східного Володимира та південно-західного Галича.

Природно виникає питання про коректність залучення дефініції "імперія" стосовно дипломатичної історії Русі, оскільки зазначені дослідники не наводять аргументів щодо правомірності використання цього терміна для характеристики розвитку Київської держави. В історіографії у вузькому сенсі він вживається щодо античної Римської імперії та державних утворень, що склалися на її теренах за середньовіччя і висловлювали свої претензії на римську імперську спадщину. Серед них передусім слід назвати Візантійську, Франкську й Німецьку імперії, претензії на подібну імперську спадщину епізодично спостерігаються також в історії Болгарії, Сербії й навіть Кіпру.

Поза всяким сумнівом, Русь ніколи не вважала себе імперією, рівнозначною Німецькій чи Візантійській, хоча київськими книжниками

широко використовувалася візантійська ідеологічна спадщина. Західноєвропейські ж хроністи, як уже зазначалося, "королями" називали володарів тих країн, які, на їх погляд, були суверенними монархіями, а "імперіями" – великі за розміром держави, у підданстві володарів яких перебуває чимало інших країн з великим населенням (наприклад, Монгольська чи Китайська імперія). Саме в такому сенсі, на нашу думку, можна застосовувати до давньоруського та йому подібних державних організмів характеристику *"державне утворення імперського типу (держава-імперія)"*.

Контрольні запитання і завдання

1. Яке місце займала Київська держава (Русь) у дипломатичній історії Старого Світу за розвинутого середньовіччя?
2. З'ясуйте причини норманської (варязької) військово-політичної експансії IX–X ст.
3. У чому полягало дипломатичне підґрунтя приходу до влади в Києві династії Рюриковичів?
4. Яке місце посідала Русь у зовнішньополітичній стратегії Візантійської імперії?
5. Як вплинули закордонні походи великого князя київського Олега на міжнародне становище й дипломатичну історію Русі?
6. Окресліть регіональні військово-політичні позиції Київської держави за русько-візантійським договором 944 р.
7. З'ясуйте особливості здійснення давньоруської дипломатії на підставі джерельних свідчень про візит великої княгині Ольги до Візантійської імперії.
8. Якими були дипломатичні підстави "східного походу" Святослава Ігоровича 964–965 рр.?
9. Визначте міжнародно-політичний підтекст концепції "Дунайської імперії" великого київського князя Святослава.
10. Як змінилося геополітичне становище Русі за мирним договором із Візантією 971 р.?
11. Охарактеризуйте дипломатичні обставини приходу до влади Володимира Святославича.
12. Що означав "вибір віри" Володимиром Святославичем з політико-дипломатичного погляду?
13. З'ясуйте причинно-наслідковий ланцюг дипломатичних подій у процесі впровадження християнства як державної релігії Русі.
14. Чим пояснюється активізація дипломатичних зв'язків Києва з Апостольським престолом після впровадження візантійського варіанта християнства на Русі?
15. Що ставив за мету польський князь Болеслав I Хоробрий, втручаючись у міжусобну боротьбу за владу на Русі?
16. Чому Ярослав Мудрий підтримував возз'єднання Польської держави за Казимира I Відновителя?
17. Чим пояснюється загострення русько-візантійських відносин у середині XI ст.?
18. Дайте порівняльну характеристику "шлюбної дипломатії" Ярослава Мудрого.
19. Що лежало в основі політико-дипломатичного зближення Русі й Франції в середині XI ст.
20. У чому полягала відмінність взаємин Русі з Великим Степом від її зносин із західними сусідами?
21. Охарактеризуйте визначальні риси геополітики Київської держави.

Розділ 4

ДИПЛОМАТИЧНА ІСТОРІЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ СЕРЕДИНИ XI – ПОЧАТКУ XIII СТОЛІТТЯ

Хоча Ярославу Мудрому довелося здобувати київський престол у складній міжнародній ситуації і драматичній боротьбі з братами, однак у цілому його правління проминуло без серйозних внутрішніх конфліктів (за винятком компромісного

з'ясування стосунків із Мстиславом Хоробрим) на тлі вражаючих дипломатичних успіхів, справжньої династичної "євроінтеграції" з центром у Києві. Помираючи в 1054 р., він розділив заповітом ("рядом") регіони держави між своїми п'ятьма, живими на той час, синами.

Літопис наводить текст цього розпорядження, нібито проголошеного у формі звернення до княжичів: *"Осе я одходжу зі світу сього. А ви, сини мої, майте межі собою любов, бо ви есте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межі собою, то й Бог буде в вас, і покорить він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погубнете, і землю отців своїх і дідів погубите, що ї надбали вони трудом великим. Тож слухайтесь брат брата, пробуйте мирно. Тепер же поручаю я, – замість себе, – стіл свій, Київ, найстаршому синові своєму, брату вашому Ізяславу. Слухайтесь його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене. А Святославу даю я Чернігів, а Всеволоду – Переяславль, а Ізюрю – Володимир, а Вячеславу – Смоленськ".*

Таким чином, після смерті Ярослава Мудрого в Русі не стало більше єдиновладного великого князя (формула "заступити мене на столі" могла тлумачитись як тимчасове виконання обов'язків правителя держави), а майже на два десятиліття встановилася своєрідна система "**князівського тріумвірату**", оскільки значну політичну роль в управлінні відігравали, крім Ізяслава Ярославича, його наступні молодші брати – Святослав і Всеволод. **Ігор Ярославич (1036–1060)** і

1. Тріумвірат Ярославичів
і поглиблення
дезінтеграційних процесів

В'ячеслав Ярославич (1033/1036 – 1057) виступають у літописах лише в пасивних ролях, а після їхньої ранньої смерті Волинню заволодів Ізяслав, Смоленську ж землю тріумвіри поділили між собою.

Однак Ігор Ярославич залишив по собі двох синів – **Давида (близько 1058 – 25 травня 1112)** і **Всеволода, В'ячеслав – Бориса (? – 3 жовтня 1078)**, яким дядьки не дали нічого з батькової (чи якої-небудь іншої) волості, та ж доля спіткала й Ростислава Володимировича, чий батько помер раніше свого батька – Ярослава Мудрого. Обезземелені княжичі, яких у суспільстві прозвали **князями-ізгоями** (вигнанцями), незабаром почнуть рішучо й відважно відвойовувати у старших Ярославичів батьківські землі. Осібне, майже автономне становище в Київській державі посідало **Полоцьке князівство**, де правили нащадки Ізяслава Володимировича. Його онук – полоцький князь **Всеслав Брячиславич (? – 14 квітня 1101)** для годиться визнавав верховну владу старших Ярославичів, але поведився зухвало й незалежно.

Та й зовні міцний тріумвірат Ярославичів від початку підточувався взаємними претензіями й незгодами, а глибоку тріщину дав при першому ж серйозному зовнішньополітичному випробуванні – битві з **половцями** в *серпні 1068 р.* на р. Альта під Переяславом. Не встигли русичі забути печенізькі вторгнення, як довелося зіткнутися з новим сильним ворогом: із Заволжя в південноруські степи, змітаючи рештки печенігів і торків, у *1055 р.* ринули орди тюркомовних половців (від літописного *онополовець* – той, що мешкає по той бік річки; в європ. і араб. джерелах – *кумани*, дослівно – білий, жовтий, *кипчаки*). Освоюючи нові території, вони спочатку не були зацікавлені в загостренні стосунків зі своїм новим сусідом, однак процес адаптації половців пройшов швидше, ніж у печенігів, і вже в *лютому 1062 р.* вони розбили дружину Всеволода Ярославича й розграбували Переяславську землю.

Наступні успішні для Русі зіткнення з кочовиками не сприяли усвідомленню всієї серйозності половецької загрози, чим, зокрема, можна пояснити нищівну поразку Ізяслава, Святослава і Всеволода Ярославичів у битві на р. Альта під Переяславом. Боротьба за київський престол, що розгорілася після Альтської битви, ще більше погіршила становище Русі. Половці, за словами літописця, *"розсипались"* по всій Руській землі, грабували міста і села, забирали в полон руських людей.

Розлючені нездатністю великого київського князя Ізяслава Ярославича дати відсіч нападникам і його відмовою озброїти городян, кияни підняли повстання і **15 вересня 1068 р.** звільнили з "поруба" праправнука Володимира Великого – полоцького князя **Всеслава Брячиславича [1044–1067, 1070–1101]** (він потрапив туди попереднього року після поразки від тріумвірів у знаменитій битві на р. Немізі поблизу Мінська) і проголосили його київським князем. Ізя-

славу з купкою бояр і дружинників довелося втікати до Кракова до свого небожа (по дружині Гертруді-Олісаві) й водночас двоюрідного брата (по тітці Добронегі-Марії) польського князя Болеслава II.

Останньому вкрай було необхідно зберегти дружній союз з Руссю для успішної боротьби проти Священної Римської імперії й Чехії, тому він надав дієву допомогу Ізяславу Ярославичу. Уже через півроку, у **квітні 1069 р.** *"рушив Ізяслав з Болеславом на Всеслава, а Всеслав пішов насупроти. І прийшов Всеслав до Білгорода, а коли настала ніч, він, утаївшись од киян, утік із Білгорода до Полоцька"*.

Тоді кияни звернулися до чернігівського князя Святослава і переяславського Всеволода Ярославичів з проханням захистити місто від гніву Ізяслава і поляків. Брати погодилися і *"послали до Ізяслава [по-лів], говорячи: "Всеслав од тебе втік. Тож не води ляхів до Києва, противника тобі нема. Якщо ж ти хочеш із гнівом іти і погубити город – то знай, що нам жаль отчого стола"*. Переговори увінчалися взаємовигідним компромісом: Ізяслав прислухався до братів і 2 травня увійшов до Києва тільки з Болеславом II, при якому було небагато воїнів. Щоправда, перед цим він відрядив до столярного града свого сина Мстислава, який, за свідченням *"Повісті минулих літ"*, *"порубав киян, що висікли були [з поруба] Всеслава, числом сімдесят чоловік, а других осліпили, а інших він без вини погубив, не вчинивши дізнання"*.

Але замирення всередині тріумвірату тривало недовго: амбіційний і жадібний Святослав звинуватив старшого брата у змові з недавнім ворогом полоцьким князем Всеславом і зумів переконати не надто рішучого Всеволода в доцільності усунення Ізяслава з київського престолу. У **березні 1073 р.** Святослав із Всеволодом рушили на Київ, вражений підступністю братів, Ізяслав не став боронитися, зібрав коштовності й гроші та разом з родиною знову подався до Кракова. Громадська думка рішуче засудила змову, Нестор-літописець занотував, що *"Святослав сів у Києві, прогнавши брата свого [і] переступивши заповідь отчу, тим паче – і Божу. Великий бо [це] є гріх – переступати заповідь отця свого"*.

Болеслав II і на цей раз не відмовив близькому родичу в допомозі, дав Ізяславу військо, з яким вигнанець напав на Берестя. Але відряджений Всеволодом Ярославичем його син Володимир Мономах уладнав конфлікт миром, та й Болеслав II пішов на зближення із великим київським князем Святославом Ярославичем, оскільки потребував допомоги Русі, готуючись до війни з Чехією. Тому пізніше Болеслав II так слабо зреагував і на буллу папи **Григорія VII [1073–1085]** від 20 квітня 1075 р., у якій польському князю пропонувалося відновлення гнзненської архієпископії в обмін на допомогу Ізяславу Ярославичу. Тим часом у пошуках підтримки Ізяслав Ярославич в січні

1075 р. прибув до ставки імператора **Генріха IV [1056–1106]** у Майнці. Як розповідає **хроніка Ламберта**, київський втікач підніс імператору "безцінні багатства в золотому й срібному посуді, а також у дорогоцінному одязі". За це він просив у Генріха IV допомоги проти Святослава Ярославича, однак імператор, який саме збирав ополчення проти вкотре повсталих саксонців, не зміг дати військо Ізяславу.

Натомість Генріх IV того ж року відрядив до Києва спеціальне посередницьке посольство, яке попутно мало розладнати русько-польський воєнно-політичний союз. Очолив його трірський архієпископ Бурхард, що був, як уже зазначалося, братом Оди – другої Святославової дружини. Природно, архієпископ не горів бажанням заступитися за Ізяслава, німецьке посольство не домоглося якихось певних дипломатичних успіхів: Святослав Ярославич хоча щедро й обдарував послів Генріха IV, але відмовився вступити в союз із Священною Римською імперією, а тим паче йти на примирення зі старшим братом.

Ізяслав тим часом знайшов притулок у сербо-лужицького маркграфу **Дедо фон Веттіна [1046–1075]**, старша прийомна дочка якого **Кунегунда** була видана за сина вигнанця – **Ярополка Ізяславича (до 1050 – 22 листопада 1086)**. Цей шлюб зафіксований в ілюстраціях до відомого Трірського псалтиря, який був виготовлений для матері Ярополка – Гертруди-Олісави. Можливо, під впливом матері та дружини Кунегунди-Ірини Ярополк погодився в обмін на підтримку папи Григорія VII перейти в католицьку віру.

Папа Григорій VII (Гільдебрандт) був ревним прибічником так званого **Клюнійського руху** (від назви монастиря *Клюні* у Французькій Бургундії), що мав на меті підняти моральний авторитет католицької церкви і зміцнити її організацію та дисципліну. Саме з ініціативи тоді ще монаха Гільдебрандта у 1059 р. на **Латеранському церковному соборі** в Римі був встановлений новий порядок вибору пап: без жодного втручання зовні й виключно кардиналами – вищими сановниками церкви, що отримували свій титул від того ж папи Римського. У лютому 1075 р. Григорій VII скликав у Римі ще один церковний собор, на якому були суворо заборонені симонія (торгівля церковними посадами) і шлюбне життя святенників, а також оприлюднено нову церковно-політичну програму "*Диктат папи*". Він був просякнутий ідеєю *папської теократії* й відбивав претензії папи на релігійне й політичне верховенство в світі: католицька церква – непогрішима, папа – вище государів, він – верховний суддя, що має виключне право усувати королів, імператорів, звільняти васалів від клятви вірності сюзерену, призначати єпископів та ін.

Склавши васальну присягу престолу Св. Петра, Ярополк-Петро (католицьке хрестильне ім'я сина Ізяслава) та його дружина Кунегунда-Ірина були короновані як *король і королева Русі dopo sancti Petri*. Про

це була видана спеціальна булла папи Григорія VII від **17 квітня 1075 р.** На одній із мініатюр Трійського псалтиря зображено як Ярополк з Кунегундою простягають руки до апостола, а Гертруда цілує ногу Св. Петра. На другій – Ярополк та Кунегунда вінчаються на королівство в присутності Св. Петра самим Ісусом.

Але, забігаючи наперед, зазначимо, що реалізувати цю спробу закріплення Київської Русі за однією гілкою династії шляхом зміни порядку успадкування не вдалося. Сам Ізяслав Ярославич по поверненні до Києва в липні 1077 р. не ризикнув обнародувати на Русі акт принесення ним і сином присяги у "вірності князю апостолів", тобто папі Римському.

Взагалі ж активна "шлюбна дипломатія" і династичні зв'язки православних руських князів із правлячими домами католицької Західної, Північної й Центральної Європи (насамперед Польщі, Угорщини, Чехії, Швеції, Норвегії, Данії, Німеччини, Англії), що зберегли свої масштаби і після церковного розколу християнського світу 1054 р., не повинні дивувати. Даремно грецьке (візантійське) за державно-етнічною належністю вище духовенство **Руської православної церкви** постійно нагадувало Рюриковичам, що "надто негідно благовірним князям віддавати дочок своїх у країни, де служать на опрісноках". Державницькі міркування політичної доцільності завжди брали гору над релігійними приписами, принаймні в домонгольську добу й у середовищі південно-руських князів.

Тим часом великий київський князь Святослав Ярославич нарешті уклав угоду з краківським двором про спільний військовий похід проти Чехії – васала Священної Римської імперії. Очевидно, Святослав прагнув домогтися від Болеслава II, який у боротьбі Григорія VII і Генріха IV за право *інвеститури* (призначення єпископів) став на бік папи й таким чином знову опинився по один бік фронту з Ізяславом Ярославичем, повної відмови від підтримки супротивників київського князя.

Похід руського (під командуванням Володимира Мономаха і Олега Святославича) й польського війська проти Вратислава II відбувся в липні 1075 – лютому 1076 р., тобто вдало закінчився саме тоді, коли Григорій VII відлучив Генріха IV від церкви. Зручний для Болеслава II збіг обставин дозволив йому отримати від папи Римського згоду на коронацію королівською короною, що відбулася наприкінці 1076 р. у Гнезні.

А невдовзі до Ізяслава Ярославича і Ярополка дійшла звістка про кончину Святослава від оперування пухлини, і перед вигнанцями відкрилася можливість повернення до Києва. Болеслав II надав Ізяславу загін для відновлення його на київському престолі, що вже посів Всеволод Ярославич. Але до збройної сутички, на щастя, справа не дійшла: як записано в "Повісті минулих літ" під **1077 р.**, "Всеволод же вийшов супроти брата Ізяслава на Волинь і вчинив мир. І, прийшовши, Ізяслав сів у Києві місяця липня [у] п'ятнадцятий день".

Однак Ізяславу не судилося довго княжити, доля завдала йому несподіваного удару з неочікуваного боку: позбавлений волинської землі (там великий князь київський посадив свого нащадка Ярополка), син покійного Святослава Ярославича від Оди **Олег Святославич (? – 1 серпня 1115)** став князем-ізгоем і у *квітні 1078 р.* втік до Тмутороканського князівства, де підмовив ще одного ізгоя, свого двоюрідного брата вже згаданого Бориса В'ячеславича – сина смоленського князя, помститися на тоді чернігівському князі Всеволоді Ярославичі. Адже Олег Святославич вважав Чернігів своєю власністю, оскільки його батько одержав це друге за значущістю місто в Русі згідно із заповітом Ярослава Мудрого 1054 р. Однак за принципом родового старійшинства (*"лествичное древо"*), що передбачав успадкування вищої влади молодшим братом від старшого, а не сином від батька, Всеволод Ярославич був вищим від свого небожа Олега й мав переважні права на Чернігівську землю.

У гніві брати вчинили нечувану раніше річ: замість того, щоб разом з іншими Рюриковичами перешкоджати нищівним набігам кочовиків на руські землі, уперше в історії Русі використали хижих половців проти своїх родичів. Нестор-літописець з гіркотою записав: *"Привів Олег і Борис поганих на Руську землю, і пішли вони обидва з половцями на Всеволода. Всеволод тоді виступив проти них на [річці] Сожиці, і перемогли половці русь, і багато було вбито тут: убитий був тут [воєвода] Іван Жирославич, і [боярин] Туки, Чюдинів брат, і [воєвода] Порей, і багато інших місяця серпня у двадцять і п'ятий день".* За це автор "Слова о полку Ігоревім" влучно назвав Олега *"Гориславичем"*.

Всеволод звернувся по допомогу до брата Ізяслава Ярославича, і той разом із сином Ярополком вирушив проти порушників спокою в державі, але у вирішальній битві **3 жовтня 1078 р.** в урочищі Нежатина Нива біля Чернігова здобув перемогу ціною власного життя. У Києві покняжився Всеволод Ярославич, у Чернігові – його син Володимир Мономах, а Олег, що своїми ганебними діями поставив себе поза законом і суспільством, знову рятувався втечею до Тмуторокані, де княжив його старший брат **Роман**. Та наступного року під час спільного з половцями набігу на Переяслав Роман загинув, *"а Олега [Святославича], – пише Нестор, – схопивши, хозари вислали за море, до Цесарограда, і Всеволод посадив посадника Ратибора у Тмуторокані"*.

Престарілий візантійський імператор **Никифор III Вотаніат [1078–1081]** на угоду зятю знаменитого Константина IX Мономаха – великому київському князю Всеволоду Ярославичу заслав Олега "Гориславича" на острів Родос у Східному Середземномор'ї, де той провів більше двох років. Лише після повалення Никифора III і приходу до влади в Константинополі молодого й талановитого полководця, засновника нової візантійської династії **Олексія I Комніна [1081–1118]**, Олегу Свя-

тославичу з дозволу Києва вдалося повернутися до Тмуторокані, ведучи з собою дружину, візантійську аристократку *Феофано Музалон*.

Розправившись зі своїми кривдниками-хозарами й вигнавши з Тмуторокані князів-ізгоїв Давида Ігоревича та Володаря Ростиславича, Олег прийняв пишний титул *"архонта Матрахи, Зіхії і всієї Хозарії"*. Це дало підстави окремим історикам стверджувати, ніби Олег Святославич визнав себе васалом імператора Олексія I Комніна на вдячність за те, що той випустив його з Родосу. Але в тогочасних і пізніших писемних пам'ятках немає й згадок про таку залежність, більше того, Олег карбував власну монету, підкреслюючи власний суверенітет. З ним, напевно, пов'язаний останній спалах руської активності на Каспії в районі Шарабана (область Куби) у часи правління ширваншаха **Фарібурза ібн Саларі [1063–1096]**.

По смерті Феофано Музалон, Олег Святославич близько 1090 р. одружився з дочкою половецького хана **Осодука** і був єдиним серед руських князів, хто ухилився від військових дій проти половців. Більш-менш спокійне правління "Гориславича" в Тмуторокані закінчилося зі смертю Всеволода Ярославича й відмовою від київського престолу його старшого сина Володимира Мономаха (згідно з "лествичним" принципом на користь дядька Святополка Ізяславича), що залишився княжити в Чернігові. У липні 1094 р., як з сумом записав Нестор-літописець, *"прийшов Олег [Святославич] з половцями із Тмутороканя і підійшов до Чернігова. Володимир же [Всеволодович] заперся в городі, а Олег підступив до города, і попалив навколо города, і монастирі спалив. Володимир уладнав тоді мир із Олегом і пішов з города на отчий стіл до Переяславля, а Олег увійшов у город отця свого. Половці ж стали пустошити навколо Чернігова, [і] Олег [їм] не боронив, бо сам повелів був їм пустошити. Се уже втретє навів Олег поганих на Руську землю. Його ж гріх хай би йому хоч Бог простив, тому що багато християн погублено було, а інших забрано в полон і розточено по землях"*.

Але й після цього "Гориславич" не заспокоївся, постійно ворогував зі своїми двоюрідними братами-дуумвірами – переяславським князем Володимиром Мономахом і великим київським князем Святополком Ізяславичем, як і з більшістю інших руських князів, демонстративно ухилився від участі в загальноруських походах до Половецького степу, більше того, і далі намагався з половецькою допомогою воювати проти суперників. Врешті-решт, після поразки під Суздалем наприкінці лютого 1097 р. від старшого сина Володимира Мономаха – **Мстислава Володимировича (1 червня 1076 – 15 квітня 1132)**, "Гориславич" з повинною прийшов до дуумвірів і був позбавлений Чернігівського князівства, повернувшись до стану ізгоя.

2. Дипломатична історія
Київської держави
в останній чверті XI –
на початку XII століття

Для остаточного вирішення проблеми "отчини" – землі, на якій утвердилося те чи інше відгалуження династії Рюриковичів, і припинення міжкнязівських усобиць з метою організації спільної системи заходів проти половецької загрози

наприкінці жовтня 1097 р. в **Любечі** з ініціативи дуумвірів було скликано **перший князівський з'їзд**. "Прибули Святополк [Ізяславич], і Володимир [Всеволодович], і Давид Ігоревич, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег і зібралися [в городі] Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи: "Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руськую землю. Кожен хай держить отчину свою: Святополк – Київ Ізяславів; Володимир – Всеволодів [уділ]; Давид, і Олег, і Ярослав – Святославів [уділ]; [іншим хай будуть] городи, які їм роздав Всеволод: Давидові – Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль – Володареві, а Теревовль – Василькові". І на цім вони цілували хреста: "А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі і чесний хрест".

Літопис чітко не вказує, яку саме частку Святославової вотчини отримав "Гориславич", на думку М. Котляра, йому дістався Новгород-Сіверський з округою, а Володимир Мономах із своїх володінь додав ще й Курськ. Остаточна втрата Чернігова, що був переданий більш поступливому й урівноваженому молодшому брату Олега **Давиду Святославичу (?–1123)**, очевидно, зламала "Гориславича". Його роль у політичному житті Київської держави швидко зійшла нанівець, Олег почав ходити "біля стремена" великого князя київського (тобто зробився його покірним васалом) і навіть брати участь у загальноруських кампаніях проти половців.

Таким чином, спільна доти "отчина"-Русь (колективна власність Рюриковичів) розпадалася на три відокремлені "отчини" **старших ліній Ярославового дому**: Ізяславичів, Святославичів і Всеволодовичів. Так уперше був проголошений принцип спадкового володіння підвладними територіями, а його порушників чекало позбавлення княжіння (волості). Звичайно, рішення Любецького з'їзду 1097 р., як і наступних **Витичівського 1100 р.** та **Долобського 1103 р.** щодо припинення князівських усобиць і організації спільної боротьби проти половців, утверджувалися з трудом, у багатьох сум'яттях і переміщеннях. Проте загалом з середини XII ст. рамки розподілу більш-менш окреслилися.

За нащадками старшого з Ярославичів – Ізяслава утвердилося **Турівське князівство**, згодом розділене на Турівську і Пінську половини, які, у свою чергу, подрібнилися на менші уділи-отчини з центра-

ми в містах Волинського Полісся. Їхні власники під іменами князів **Несвізьких, Городенських, Сокоольських, Степанських** та інших згадуються в джерелах кінця XIII–XIV ст., поволі вигасаючи (виняток становив рід **Четвертинських**).

За родом другого брата – Святослава Ярославича закріпилося *Чернігівське князівство*, у XIII–XIV ст. чернігівські Ольговичі поклали початок розгалуженій спільноті власників дрібних уділів на *Сіверщині*. Пізніша традиція називає їх *верховськими* з огляду на буферне положення між Великим князівством Литовським і Руським та Московською державою. Опинившись у складі останньої, вони дали початок багатьом відомим російським родинам – **Волконським, Оболенським, Трубецьким, Карачівським, Одоевським, Баратинським** та іншим. Ще одна гілка Святославичів спадково обійняла столи *Муромського і Рязанського князівств*, з часом теж поглинутих Москвою.

Нащадки Володимира Мономаха започаткували два потужні родові коліна – **Мономаховичів Юрійовичів** та **Мономаховичів Мстиславичів**. Перші після Юрія Довгорукого перетворилися на династичних правителів *Владимиро-Суздальського князівства* – історичного ядра майбутнього *Московського царства* (їхнім останнім царственным представником був син **Івана IV Лютото [1533–1584] – Федір Іванович [1584–1598]**). Лінія Мономаховичів Мстиславичів – онуків і правнуків великого київського князя Мстислава Володимировича Великого – лягла в основу трьох відомих гілок.

Старша з них – галицько-волинська династія **Романовичів**, що припинилася у 20-х рр. XIV ст., з неї ж традиційно виводять і пізніші волинські княжі роди **Острозьких** та **Заславських**. Молодша гілка – *смоленська* – проіснувала до остаточного переходу в 1404 р. Смоленська під владу литовської держави, її представники впродовж XII–XIII ст. часто запрошувалися на княжі столи Новгороду і Пскова. Зі смоленського ж відгалуження походить чимало княжих родин Білорусі та Росії: **Жижемські, Соломерецькі, В'яземські, Ржевські** та ін. Нарешті, наприкінці XIII ст. від смоленської гілки відокремилася династична лінія *ярославських князів*, що визнали зверхність Москви наприкінці XV ст. З ярославського княжого дому взяли початок відомі з пізнішої російської історії **Шаховські, Прозоровські, Курбські** та інші князівські родини.

Процес "приватизації" колективної спадщини Рюриковичів після смерті Ярослава Мудрого проходив досить інтенсивно: до середини XII ст. на території Русі сформувалося **близько півтора десятка князівств** (Київське, Чернігівське, Переяславське, Володимирське (Волинське), Галицьке, Турівське – на території сучасної України, а також Полоцьке, Смоленське, Владимиро-Суздальське, Рязанське, Ростовське, Новгородське та ін.), кожне з яких жило самостійним по-

літичним життям, лише номінально визнаючи "старійшинство" великого князя київського. На початку XIII ст. зазначене поняття взагалі зникло зі сторінок літописів, що опосередковано може засвідчити занепад самого інституту верховенства київського престолу над удільними князями.

Але очевидним парадоксом виглядає те, що чим далі відходили в політичному й дипломатичному сенсі один від одного родові уділи, тим гучніше в пам'ятках писемності, передусім літописах, пропагувалася ідея "загальнородового володіння", єдності й братерства всіх князів-Рюриковичів. Тому так звана **феодална роздробленість**, як звично називають в історіографії період після смерті Ярослава Мудрого, не сприймалася тогочасним суспільством за остаточний розпад Київської держави Володимира та Ярослава.

На переконання провідного сучасного українського медієвіста **Наталі Яковенко**, Русь, фактично перетворена в конгломерат (конфедерацію) окремих політичних організмів-отчин, в уяві книжників-літописців та їхніх "учнів" – політичних мужів-князів, – і надалі сприймалася як колективна спадщина єдиного роду Рюриковичів, що відчував себе "одного діда онуками". Особлива роль у цій доктрині надавалася Києву – "яко то єсть старійший город в землі у всій". Таким чином, роздаючи удільні столи князям-співправителям, великий князь (яким ставав лідер коаліції, що оволодівала Києвом) діяв не як верховний власник території, а як розпорядник головного – київського – столу, тобто персоніфіковано тлумаченої "держави".

При цьому варто пам'ятати, що до середини XII ст. київські володарі – **Всеволод Ярославич [1078–1093]**, **Святополк Ізяславич [1093–1113]**, і особливо такі авторитарні й авторитетні правителі, як **Володимир Мономах [1113–1125]** та **Мстислав Великий [1125–1132]** ще намагалися, і доволі часто небезуспішно, реалізувати своє право політичного контролю над усіма землями Русі. Певною мірою цьому сприяв той факт, що **Візантійська імперія**, яка в IX – першій половині XI ст. як наддержава становила перманентну загрозу для суверенітету Київської держави, пройшла цивілізаційний апогей свого розвитку і швидко наближалася до занепаду.

Жорстокі феодалні міжусобиці, що частково згадувалися вище, у середині XI ст. значно послабили військові сили імперії. *Навесні 1071 р. при Манцикерті* у Східній Вірменії 80-тисячна візантійська армія (у її складі були й руські воїни) зазнала жахливої поразки від війська сельджуцького **султана** (тюрк. дослівно – влада) **Альп-Арслана [1063–1072]**, що перед тим завоював Азербайджан, Східну Грузію, Вірменію, Сирію й Палестину. Поранений у битві імператор **Роман IV Діоген [1068–1071]** потрапив у полон і був відпущений в обмін на кілька важливих фортець, у тому числі Антіохію.

Турки-сельджуки окупували майже всю Малу Азію. Вони були гілкою тюркомовних *огузів* (предків сучасних туркменів) і первісно жили на Сирдарї, а назву отримали від імені вождя X ст. *Сельджука ібн Тугака*. Під тиском войовничих сусідів зі Сходу кочові турки-сельджуки рушили в західному напрямі й невдовзі шляхом завоювань створили нову ісламську імперію – **Сельджуцький султанат (1040–1157)**, що в період розквіту простягнувся від Хорезму й до Перської затоки, Егейського і Середземного морів та Єгипту; заляканий багдадський халіф **аль-Каїм [1031–1075]** у 1055 р. віддав за султана *Тогрул-бека* свою дочку й затвердив за ним усі мислимі та немислимі титули світського правителя всіх мусульман.

Того ж року, коли імператор Роман IV потрапив у сельджуцький полон, *нормани* взяли останній візантійський опорний пункт в Італії – м. Барі в Апулії, а через десять років – у 1081 р. висадились на Адріатичному узбережжі Балкан і захопили важливий порт Діррахій (сучасний албанський Дуррес). Нормани розграбували Епір, Македонію й Фессалію, завдали поразки Олексію I Комніну, і лише закликавши на допомогу Венецію, за що її купецтво отримало великі торговельні привілеї, імператор добився відступу норманів з Балканського півострова.

Але водночас для Візантії виникла набагато серйозніша небезпека: розгромлені половцями *печеніги* перейшли Дунай і стали зимувати в межах імперії, похід проти них Олексія I в 1087 р. завершився повним розгромом його армії. Лише заручившись за посередництва Києва підтримкою половецьких ханів **Боняка** й **Тугоркана** (великий київський князь Святополк Ізяславич був одружений із дочкою останнього), з якими прибув і 5-тисячний загін добровольців-русичів, 29 квітня 1091 р. імператор майже повністю знищив печенізьку орду. Ті ж печеніги, рештки яких визнали владу Києва й осіли в басейні Росі, востаннє згадуються в літописі під 1168 р., безпосередніми їхніми нащадками, на думку більшості дослідників, є *гагаузи*, що мешкають на півдні Молдови та північному заході Одеської обл.

У світлі цих подій цілком логічним виглядає одруження Святополка Ізяславича в 1104 р. (після смерті дружини-половчанки) з візантійською принцесою **Іриною-Варварою Комнін**. Показово, що вона привезла до Києва з Константинополя мощі Св. Варвари, які перебували в Михайлівському Золотоверхому монастирі, – для християнізованої Русі це була ознака високого міжнародного престижу.

Таким чином, передбачена угодами X ст. русько-візантійська воєнна співпраця тривала і в другій половині XI ст. У 1061 р. візантійський флот спільно з руським військом завдав удару по кримських хозарах, у результаті чого, з одного боку, поліпшилося стратегічне становище Херсонеської феми, а з іншого – було відновлене Тмуторокан-

ське князівство, що занепало після передчасної смерті Мстислава Володимировича Хороброго в 1036 р. Княжити там почав старший син Святослава Ярославича – **Гліб (? – 30 травня 1078)**. Коли ж у 1064 р. князь-ізгой Ростислав Володимирович напав на Тмуторокань і вигнав звідти свого двоюрідного брата, тріумвірат Ярославичів звернувся до візантійського уряду з проханням про допомогу в усуненні непокірного князя. Імператор **Константин X Дука [1059–1067]**, маючи на увазі й власні інтереси, погодився й передав відповідне розпорядження херсонеському стратигу. Той запросив Ростислава Володимировича на банкет і, згідно із сумнозвісною візантійською традицією, отруїв його *3 лютого 1067 р.*

До 1073–1074 рр. належать згадки про допомогу руського війська під проводом Володимира Мономаха херсонеському стратигу в придушенні повстання городян. Цей період русько-візантійського зближення ознаменувався зарученням у 1074 р. старшої дочки Всеволода Ярославича **Янки (близько 1068 – 3 листопада 1113)** з візантійським царевичем **Константином Дукою**, сином імператора **Михайла VII [1071–1078]**. Оскільки аристократична родина Дуків була відсторонена від влади внаслідок військового заколоту Никифора Вотаніата, Константин активно підтримував прихід до влади в 1081 р. Олексія I Комніна і став його номінальним співправителем. Але того ж року він загинув у бою з норманами при Діррахії, і шлюб із дочкою тоді вже великого київського князя не відбувся, Янка повернулася з Візантії черницею, а Всеволод Ярославич збудував для неї окремий Андріївський (Янчин) монастир.

Зате молодша сестра Янки – **Євпраксія Всеволодівна (близько 1071 – 9 липня 1109)**, народжена від другої дружини Всеволода Ярославича – половецької княжни, волею долі була кинута в гущу грандіозних історичних подій, що спіткали Західну і Південну Європу. Як уже зазначалося, у середині XI ст. намітилося чергове пожвавлення русько-німецьких контактів: імператор Генріх IV у 1061 р. дав притулок вигнаній з Угорщини королеві Анастасії, доньці Ярослава Мудрого, і тоді ж відрядив посольство до Києва з повідомленням про це та дружніми запевненнями.

На думку М. Котляра, посольство до Києва й підкреслена увага імператора до Ярославової дочки свідчили про те, що Русь посідала помітне місце в його амбітних планах установавання свого домінування в Західній і Центральній Європі. Наслідком дипломатичних зусиль Генріха IV, як уже зазначалося, було одруження Святослава Ярославича чернігівського на доньці графа Леопольда фон Штаде – Оді.

Після смерті великого київського князя Святослава Ярославича його вдова Ода в 1077 р. повернулася до Саксонії, де поринула в полі-

тичне життя й опікувалася численними родичами. Коли в 1082 р. її брат – *Генріх фон Штаде*, на прізвисько Довгий, зробився саксонським маркграфом, Ода знайшла йому наречену серед своєї руської рідні – племінницю Євпраксію Всеволодівну. Великий київський князь Всеволод Ярославич, який, до речі, за свідченням літопису, був високоосвіченою людиною і знав шість мов, охоче відгукнувся на пропозицію, оскільки, подібно до батька, всіляко прагнув до розширення міжнародних зв'язків своєї держави.

У **1083 р.** 12-річну княжну відрядили до Саксонії, де вона відразу ж була заручена з маркграфом Генріхом і до досягнення повноліття, згідно зі звичаями того часу, мала виховуватися в уславленому на весь католицький світ Кведлінбурзькому монастирі. Як відмічала середньовічна монастирська хроніка, *“донька руського царя приходить у цю країну з великою помпою, з верблюдами, навантаженими розкішною одежею, дорогоцінним камінням і взагалі небаченим багатством”*. Близько 1086 р. відбулося гучне весілля Євпраксії з маркграфом Генріхом, але наступного року він раптово помер. У будинку абатиси кведлінбурзької **Адельгейди**, де вона виховувалась і куди, овдовівши, часто навідувалась, Євпраксія познайомилася з братом Адельгейди – імператором Генріхом IV. Він настільки захопився юною україночкою, що після смерті в грудні 1087 р. своєї дружини Берти вирішив оженитися на Євпраксії. Улітку 1089 р. у Кельнському соборі відбулося вінчання і коронація Євпраксії, яка на честь сестри імператора отримала католицьке ім'я Адельгейди.

У боротьбі проти папи Римського **Урбана II [1088–1099]**, як і його попередника Григорія VII, Генріх IV намагався об'єднати католицьку церкву з православною, при зверхності останньої, але Візантія на той час виступала проти цього. Тому розрахунки імператора на підтримку тестя – великого київського князя Всеволода Ярославича – не справилися, Генріх IV охолодів до дружини. Та й сама Євпраксія переконалася, що її чоловік, який належав до розпусної секти миколаїтів, аморальна людина. Тому наприкінці 1093 р. за допомогою сина імператора Конрада, який щиро співчував нещасній мачусі, і одного з ватажків феодальної опозиції маркграфині тосканської **Матильди [1076–1115]**, вона втекла з італійського м. Верони, де перебувала під охороною, і у квітні наступного року на церковному соборі в Констанці засвідчила вину імператора.

Однак ця перемога над Генріхом IV мала хіба що моральну вагу, герцогиня Матильда влаштувала аудієнцію Євпраксії в папи Урбана II, і той порадив імператриці виступити на грандіозному церковному соборі в П'яченці й відверто розповісти про знущення чоловіка. Після болісних роздумів вона погодилася й у березні 1095 р. просто неба, перед

4 тис. церковних ієрархів і 30 тис. мирян, на соборі щиро розповіла про мерзенну і негідну поведінку колишнього чоловіка та свою вимушену участь у його оргіях. Імператору вдруте (вперше – у лютому 1076 р.) оголосили анафему, відлучили від церкви та позбавили престолу. Генріх IV ще десять років чіплявся за владу, але в грудні 1105 р. в присутності князів в Інгельгеймі змушений був зректися престолу на користь молодшого сина – майбутнього імператора **Генріха V [1106–1125]**.

До кінця своїх днів Генріх IV затамував лють проти Євпраксії, її всюди переслідували його агенти. Після собору в П'яченці вона близько двох років жила в Італії, потім перебралася до Угорщини, де саме правив її троюрідний племінник **Кальман Книжник [1095–1116]**. Згодом Євпраксія перебралася до Києва й оселилася в палаці матері. Лише коли в серпні 1106 р. Генріх IV помер, Євпраксія, офіційно ставши вдовою, змогла піти до монастиря, про що записано в "Повісті минулих літ". Втрачене здоров'я, надірване серце і змучена душа стали причиною ранньої смерті Євпраксії, яка не дожила й до 40 років.

Дипломатичний притулок, наданий угорським королем Кальманом Книжником Євпраксії Всеволодівні, пояснювався не лише близькими родинними стосунками. Саме небезпека з боку Священної Римської імперії німецької нації (ще прадід Кальмана Іштван I Святий у 1030 р. відбив напад імператора Конрада II) зумовлювала прагнення правлячої угорської династії Арпадів підтримувати не лише династичні, а й дружні союзницькі зв'язки з Київською державою. Правлячий тоді великий князь київський Святополк Ізяславич взагалі у своїй західній політиці спирався на Угорщину.

Ще до сходження на київський престол, у 1091 р. він одружив свого другого сина – майбутнього волинського князя **Ярослава Святополковича (?–1123)** з дочкою тогочасного угорського короля, рідного дядька Кальмана Книжника і троюрідного брата самого Святополка Ізяславича (по сестрі Ярослава Мудрого Прямиславі) – **Ласло I Святого [1077–1095]**. Не дивно, що влітку 1099 р., вже як володар київського престолу, Святополк Ізяславич спробував використати угорського короля Кальмана Книжника для розправи з непокірним перемишльським князем **Володарем Ростиславичем [1092–1124]** і його рідним братом теребовлянським князем **Васильком Ростиславичем [1084–1124]**.

Щоправда, похід угорського війська до Перемишля і його облога закінчилися для нападників повною поразкою. Та, незважаючи на цю невдачу, у 1104 р. Святополк Ізяславич ще більше зміцнив русько-угорський дипломатичний і військово-політичний союз одруженням своєї доньки **Предслави** з герцогом *Хорватії* (була приєднана до Угорщини Ласло I у 1091 р.) **Альмошем**, братом короля Кальмана Книжника. Їхній син став угорським королем під іменем **Бели II [1131–1141]**.

В Угорщині здавна існували перекази про київських гвардійців Кальмана Книжника, що жили в "руському місті" *Оросвар* (пізніше – Оросфольво, тепер – Оросі) біля Вишеграда і охороняли королівську резиденцію. Кальман Книжник після смерті в 1102 р. першої дружини (дочки норманського короля Сицилії Рожера I) також одружився з руською княжною – другою дочкою Володимира Мономаха **Євфимією Володимирівною (? – 4 квітня 1139)**. Але подружнє життя, на жаль, не склалося, у 1113 р. король звинуватив дружину у невірності й відіслав до Києва, де вона народила сина Бориса. У 1129 р. той уклав шлюб із родичкою візантійського імператора **Іоанна II Комніна [1118–1143]** і взяв активну, проте безуспішну, участь у боротьбі за угорський престол.

Як і за часів Ярослава Мудрого, Київська держава в другій половині XI – на початку XII ст. фактично виступала гарантом суверенітету і територіальної цілісності **Польської держави**. Союзнику Ярославичів Болеславу II недовго судилося бути королем: через три роки після коронації, у 1079 р., за постановою королівського суду про звинувачення в державній зраді (супротив волі монарха) був страчений краківський єпископ **Станіслав** – друга за рангом особа (після гнєзненського архієпископа) у польській духовній ієрархії. Ця трагічна подія справила гнітюче враження в країні, король опинився в повній ізоляції і змушений був піти у вигнання до Угорщини разом зі своїм сином **Мешком (1069–1089)**. Влада і Польщі перейшла до молодшого брата Болеслава II, другого сина Добронєги Володимирівни – Владислава I Германа.

У 1086 р. він дозволив повернутися на батьківщину племіннику Мешку (Болеслав II на той час уже п'ять років як помер), гарантувавши йому особисту безпеку. Мешко привіз до Кракова вивезені батьком королівські інсигнії й через два роки одружився з дочкою Ізяслава Ярославича **Євдокією**, тим самим перетворившись у серйозного конкурента в боротьбі за престол синів Владислава I Германа – *Збігнева* і *Болеслава Кривоустого*. Таємні агенти польського князя і його старшого сина Збігнева в 1089 р. отруїли Мешка і Євдокію Ізяславну. Негараздами у правлячій династії П'ястів скористалася феодална знать і змусила короля в 1097 р. розділити державу таким чином, що Збігнев отримав в удільне володіння Великопольщу і Куявію, його молодший брат Болеслав – Малопольщу і Сілезію, а собі правлячий князь залишив Мазовію й головні міста в уділі Болеслава – Краків, Вроцлав і Сандомир.

Після смерті Владислава I Германа в 1102 р. до Збігнева відійшла Мазовія, а **Болеслав III Кривоустий [1102–1138]** заволодів Краковом, Вроцлавом і Сандомиром, країна поділилася на два державні організми, незалежні один від одного. Брати дотримувалися *різних зовнішньополітичних концепцій*: Збігнев не противився ленній залежності Польщі від Священної Римської імперії, а Болеслав III, спираючись на союз із Рус-

сю, мав намір підкорити Помор'я й унезалежнити країну від німецької імперії. Тому вже в 1103 р. він одружився з дочкою великого князя київського Святополка Ізяславича – **Збиславою (?–1108)**.

Оскільки обоє були в близьких родинних зв'язках (Болеслав доводився рідним онуком сестрі Ярослава Мудрого – Добронезі, дружині Казимира I Відновителя, Збислава – правнучкою самому Ярославу Мудрому), то краківському єпископу довелося просити дозвіл на шлюб у папи Римського **Пасхалія II [1099–1118]**, мотивуючи *“необхідність шлюбу для Вітчизни”*. Забігаючи наперед, зазначимо, що від цього шлюбу народився син **Владислав II** – верховний князь (принцепс) Польщі в **1138–1146 рр.**

Хоча брати Збігнев і Болеслав III Кривоустий дійшли згоди не ворогувати між собою і надавати один одному допомогу, перший не дотримав цих умов і втратив багатьох своїх прихильників. На межі **1106–1107 рр.** Болеслав III, уклавши мир із Чехією, напав на старшого брата в його уділі у Великопольщі, після чого за допомогою київського й угорського військ змусив Збігнева визнати його верховну владу над собою, віддавши молодшому брату в ленне володіння Мазовію. Так, удруге, за сприяння Київської держави, було відновлено **територіально-державну цілісність Польщі**, наступного року Болеслав III звинуватив Збігнева в тому, що той не підтримав його в поході на Помор'я, і відібрав у нього Мазовію, а невдовзі, спираючись на русько-угорську допомогу, вигнав Збігнева з країни.

Той знайшов притулок спочатку в Чехії, а потім – у Німеччині в імператора Генріха V, що прагнув помститися Болеславу III за його похід 1108 р. у Чехію. Та позиції польського князя того ж року посилися одруженням його зведеної сестри з сином київського правителя Ярославом Святополковичем, що овдовів (узагалі ж, за підрахунками дослідників, з початку 1040-х рр. до кінця XIII ст. налічується **15 шлюбних союзів** між Рюриковичами і П'ястами). Коли наступного року Генріх V вдерся до Сілезії, на допомогу польському князю прийшли війська Володимира Мономаха і його троюрідного племінника, угорського короля Кальмана Книжника. Німецький імператор задовольнився поверненням Збігнева до Польщі, але без жодних претензій на владу (невдовзі він був звинувачений у підступності щодо правлячого князя, ув'язнений, осліплений і помер у 1112 р.).

Звичайно, період міжусобної династичної боротьби за владу й феодалних усобиць представників правлячих династій, що майже одночасно охопив Русь, Польщу, Угорщину, Візантію й Священну Римську імперію, ускладнив підтримання партнерських відносин між цими державами, незалежно від їхнього колишнього міжнародного статусу. Але слід зазначити, що не лише київські володарі виступали як гаран-

ти суверенітету своїх західних сусідів-родичів, а й останні доклали зусиль щодо припинення братовбивчих міжусобиць у Русі.

Так сталося й тоді, коли великий князь київський Святополк Ізяславич у 1098 р. намірився прибрати до рук Волинську землю, що за Любецьким князівським з'їздом 1097 р. дісталася **Давиду Ігоревичу (близько 1058 – 25 травня 1112)**, і здійснив похід до Берестя. Волинський князь звернувся за справедливістю й допомогою до польського князя Владислава I Германа, оскільки великий князь київський за вчинений, не без його ж сприяння, Давидом Ігоревичем злочин (осліплення у Звенигороді під Києвом у ніч на 7 листопада 1097 р. теребовлянського князя Василька Ростиславича) збирався вигнати того з Волинської землі, перетворивши на ізгоя. Давид Ігоревич у розпачі втік до Кракова й попросив воєнної підтримки у Владислава I Германа.

Але той за 50 гривень золотом вирішив виступити дипломатичним посередником між своїми руськими родичами й разом із Давидом Ігоревичем прибув до Берестя. Польська сторона тоді в ультимативній формі заявила волинському князю: *"Ти піди з нами до Берестя, бо ось запрошує нас Святополк на збір, і там ми помиримо тебе із Святополком". І, послухавши їх, Давид пішов до Берестя з Володиславом*". Та під час дипломатичних переговорів 20 лютого 1099 р. з'ясувалося, що Польщі вигідніше підтримати, як і раніше, київського великого князя.

Зміцнивши, за свідченням "Повісті минулих літ", "великими дарами" позитивний "нейтралітет" Кракова, Святополк Ізяславич через Пінськ і Дорогобуж рушив на головне місто Волинського князівства – Володимир, яке обложив 9 квітня того ж року. *"І стояв Святополк докола города сім неділь, і став Давид благати: "Пусту мене із города". Святополк тоді обіцявся йому, і цілували вони оба хреста межі собою. І вийшов Давид із города [Володимира], і прийшов у [город] Червен, а Святополк увійшов у город у велику суботу. Давид же втік у Ляхи*".

Передостаннім єдиновладним правителем Київської держави виявився Володимир Всеволодович Мономах, який зумів об'єднати руські князівства та землі й високо піднести свій авторитет самодержця серед правителів Центральної і Західної Європи. Чималою мірою цьому сприяло й імператорське походження майбутнього великого князя – від династичного шлюбу дочки візантійського імператора Константина IX Мономаха Анастасії з улюбленим сином Ярослава Мудрого – Всеволодом.

Близько 1070 р. він одружився з **Гітою (? – 7 травня 1107)**, дочкою останнього англосаксонського короля **Гаральда II**, який загинув у битві

3. Зміцнення міжнародного становища Русі за Володимира Мономаха і його найближчих нащадків

з норманами при Гастінгсі 14 жовтня 1066 р. (пам'ять про політичних емігрантів, синів англосаксонського правителя Англії Едмунда II Заліз-нобокого – Едуарда і Едвіна ще зберігалася в Русі). Гіта була вивезена близькими родичами до Швеції, а звідти потрапила на Русь. Після її передчасної смерті Володимир Мономах як правитель прикордонного Переяславського князівства на межі Великого Степу одружився з донькою половецького хана Аепи (руські літописці не вважали за потрібне зберегти для нащадків імена половчанок – дружин князів).

Запрошений **20 квітня 1113 р.** на престол вічем знатних городян і бояр, що зібралося в Софійському соборі в умовах стихійного повстання після смерті Святополка Ізяславича, Володимир Мономах зумів підпорядкувати собі непокірних родичів і високо піднести власний авторитет великого князя київського. Він одноосібно вирішував усі справи внутрішнього й зовнішнього життя держави, передавши самовладність старшому сину Мстиславу Володимировичу. Подібно до свого діда – Ярослава Мудрого – Володимир Мономах за власною волею переміщував князів з однієї волості до іншої, не рахуючись з їхнім старшинством і "лествичним правом". А коли його старший небіж – волинський князь Ярослав Святополкович у 1117 р. висловив незадоволення діями великого князя київського, той зібрав коаліцію покірних йому руських князів і приборкав "бунтівника", що змушений був утікати до Кракова (у другому шлюбі він був одружений з дочкою князя Владислава I Германа, а сестра Ярослава – Збислава була першою жінкою князя Болеслава III Кривоустого).

Оскільки Болеслав III схилився до підтримки волинського родича, який розраховував і на допомогу угорського короля Кальмана Книжника, що за кілька років до того розірвав шлюб із донькою Володимира Мономаха Євфимією, великий князь київський вирішив завдати полякам попереджуючого удару в союзі з половцями. Як повідомляє літопис, у **1120 р.** "*послав Володимир Андрія, [сина свого], з поганями на Ляхів, і попустошили вони їх*". У 1121–1123 рр. Ярослав Святополкович ще двічі за сприяння поляків і утрів ходив на Червенські міста, доки не загинув при облозі Володимира Волинського. Його син **Юрій Ярославич (до 1112 – 1166/1168)** мав уділ у Турівській землі з центром у Пінську й після міжусобної **феодалної війни 1146–1151 рр.** зумів утримати Турово-Пінську землю для нащадків Святополка Ізяславича. Молодша сестра Юрія Ярославича – **Прибислава** близько 1136 р. була видана за князя західних помор'ян **Ратибора I (?–1155/1156)**, їхній син *Богуслав* був князем на Славні.

З правлінням Володимира Мономаха пов'язана чергова спроба Києва утвердитися в **Пониззі Дунаю**, причому, як і його прапрадід Святослав Ігоревич, великий князь вирішив скористатися появою самозванця, що видавав себе за куропалата (начальника двірцевої

варті) **Льва Діогена** – сина імператора Романа IV Діогена та Євдокії, вдови його попередника – Константина X. Справжній Лев Діоген загинув ще в 1087 р. у битві з печенігами, самозванця ув'язнили в Херсонесі, але йому вдалося втекти, пробратися до половців і за допомогою хана **Тугоркана** (з його донькою у 1117 р. одружитися наймолодший син Володимира Мономаха – **Андрій (11 липня 1102 – 22 січня 1142)**) взяти в 1092 р. в облогу Адріанополь.

Однак самозванця підступом захопили в полон і осліпили, та йому вдруге вдалося втекти і дістатися Києва. Володимир Мономах саме був роздратований загарбанням у 1115 р. Тмуторокані імператором Олексієм I Комніним, а тому визнав самозванця спадкоємцем візантійського престолу й видав за нього свою доньку – **Марину (?–1146)**. Наступного року руське військо під командуванням сина Мономаха – смоленського князя **В'ячеслава Володимировича (? – грудень 1154)**, воєводи **Івана Войтишича** і посадника **Фоми Ратиборича** "посадило посадників по Дунаю", але не змогло взяти Доростол. Самозванець був підступно вбитий 15 серпня 1116 р. двома сарацинами, надісланими імператором, а русько-візантійський конфлікт зрештою розблокований одруженням у 1122 р. онуки Володимира Мономаха **Ірини-Добронегги Мстиславни** зі спадкоємцем престолу (кесарем) **Олексієм Комніним** (помер від гарячки за життя батька – імператора **Іоанна II [1118–1143]**).

Якщо остаточно взяти під контроль Пониззя Дунаю Володимиру Мономаху так і не вдалося, то на південно-східному напрямі він зумів воєнними й дипломатичними заходами забезпечити корінний перелом у боротьбі проти **половецької загрози** й на чверть століття позбавити від неї руські землі. Серія блискучих походів (1103, 1105, 1107, 1109, 1111 і 1116) привела до того, що Мономах "пив золотим шоломом Дон", "захопивши землю їх всю і загнавши окаяних агарян... за Дон, за Волгу, за Яїк". Під час цих походів руські дружини заволоділи містами Шаруканем, Сугровом і Балином, один з руських літописців мовив про великого князя київського, що "ним половці лякали дітей у колиці".

Сам Володимир Мономах у "**Повчанні дітям**" (1117) так згадував про ті події: "Усіх походів великих було 83, а інших менших не пригадаю. Мирів я укладав з половецькими князями без одного 20 і при батькові і без батька; давав багато худоби і багато одягу свого і випустив з тюрми половецьких знатних князів Шаруканя 2 братів, Багубарсових – 3, Овчиних – 4 братів, а всіх інших знатних князів – 100".

Боротьба з половцями усвідомлювалася русичами як необхідність захисту не лише Батьківщини, а й, по суті, віри християнської. Не випадково літописці відзначають, що думку піти походом на половців вклав руським князям сам Бог, богоугодність справи дозволяла зби-

рати під знамена великого князя київського (особливо в перші десятиліття і в 60–80-ті рр. XII ст.) в антиполовецький похід дружини багатьох (іноді 14) князівств. Є підстави вважати, що роль Русі як захисниці християнського світу визнавалася і її сусідами. За словами літопису, слава про перемоги руських дружин над половцями під проводом Мономаха в перші десятиліття XII ст. дійшла *"до всіх країн далеких, до Греків, і Угрів, і Ляхів, і Чехів, навіть і до Риму пройшла"*.

Але в боротьбі з половцями Володимир Мономах спирався й на дипломатичні засоби: улаштував династичні шлюби (про одруження волинського князя Андрія Володимировича з дочкою хана Тугоркана йшлося вище, сам великий князь київський після смерті Гіти одружився з донькою половецького хана Аєпи, а всього в літописах зафіксовано близько 10 шлюбів Рюриковичів із половецькими красунями); приймав на службу уламки печенізького племінного союзу – *торків, берендеїв, ковуїв, узів* та інших; розбудовував воєнно-політичний союз із північнокавказькою **Аланією**, скріплений у 1116 р. шлюбом переяславського князя **Ярополка Володимировича (1082 – 18 лютого 1139)** з дочкою аланського князя **Оленою**.

Того року половецькій орді **Шарукана** було завдано страшного удару, тому його син *Отрок* відразу прийняв пропозицію грузинського царя **Давида Будівника [1089–1125]**, і 45 тис. половців переселилися у Грузію для несення прикордонної служби. Аланія пропустила їх через свої землі. Союз Києва та Аланії, обох зацікавлених у зменшенні половців у Подонні, скріплений шлюбом Ярополка та Олени, міг змусити Отрока погодитися на пропозиції грузинського царя. Його ж брат *Сирчан* залишився біля Дону, харчуючись рибою.

Лише після смерті Володимира Мономаха Сирчан послав до Отрока Оря – єдиного співця, що залишився в нього, попрохавши передати братові: *"Володимир помер. Повернись, брате, піди до своєї землі! Передай Отрокові ці мої слова, заспівай пісень половецьких, якщо ж не захоче повернутись, дай йому понюхати траву, що зветься емшан" [полин]. Отрок не захотів ані повертатися, ані слухати пісень, і тоді Орь дав йому ту траву. Й коли Отрок її понюхав, то заплакав і сказав: "Ліпше в свою землю кістками лягти, ніж на чужій уславитися". І він пішов до своєї землі"*.

Володимир Мономах передав великокнязівський престол у надійні руки свого старшого сина **Мстислава-Гаральда (1 червня 1076 – 15 квітня 1132)**, чия самовладність дозволяла утримувати великодержавний статус Русі в тогочасному дипломатичному житті. Коли полоцькі князі **Всеславичі** – Давид, Ростислав і Святослав, а також двоє синів померлого Рогволода Всеславича – Василько й Іван – у 1130 р. ухили-

лися від загальноруської боротьби з половцями, Мстислав Володимирович ув'язнив їх і вислав разом із жінками й дітьми до Візантії (як його дід Всеволод Ярославич учинив з Олегом "Гориславичем" півстоліттям раніше) за попередньої домовленості зі сватом – імператором Іоанном II.

Великий князь київський був двічі одружений: у 1095 р. з **Христиною (?–1120)** – дочкою шведського короля **Інге I Стенкільсона [1080–1112]**, а після її смерті в 1122 р. – з дочкою новгородського посадника **Дмитра Завидовича [1117–1118]**. Певною мірою як родинні зв'язки, так і неймовірна амбітність Мстислава-Гаральда Володимировича зумовили проведення ним інтенсивної "шлюбної дипломатії", масштаби якої можна зіставити з часами Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Старша донька великого князя київського **Інгеборг Мстиславна** близько 1130 р. була видана за данського принца і герцога Шлезвігу **Канута Побожного (1096–1131)**. Йому судилося стати останнім вендським королем – полабських слов'ян бодричів, лютичів і помор'ян, що в 40-х рр. XI ст. створили на узбережжі Балтики, між гирлами річок Лаба (Ельба) й Одра (Одер), державу для захисту від німецької агресії.

Коли внутрішня слабкість **Вендської держави** далася взнаки, знать звернулася по допомогу до Данії й обрала на трон шлезвізького герцога. Але в умовах гострої міжусобної боротьби за данську корону Канут Побожний став небезпечним для інших претендентів, крім того, можливість оформлення міцної дансько-вендської унії не влаштувала ту частину бодрицької знаті, що орієнтувалася на Священну Римську імперію.

Тому в 1131 р. Канута Побожного було вбито із засідки на дансько-бодрицькому кордоні, а Інгеборг Мстиславна, що залишилася зі старшою донькою **Христиною (?–1139)** і немовлям Вальдемаром, не змогла утриматися на вендському троні. Проте через чверть століття син Інгеборг став одним із найвидатніших королів Данії – **Вальдемаром I Великим [1157–1182]**. Цікаво, що в 1154 р. він, очевидно, не без вирішального впливу матері, одружився з **Софією (1140–1198)** – дочкою свого кузена й онука Мстислава-Гаральда – новгородського князя **Володимира Всеволодовича (? – близько 1141)** та польської князівни **Рікси (1116 – після 1155)**, доньки Болеслава III Кривоустого.

Після смерті Вальдемара I Софія Володимирівна вдруте вийшла за тюрінгського маркграфа **Людвика III [1172–1190]**. Донька ж Інгеборг Мстиславни – Христина в 1132 р. стала дружиною норвезького короля **Магнуса IV Сліпого [1130–1135]**.

Наступна донька Мстислава-Гаральда – **Малмфрід** була видана за попередника Магнуса IV на норвезькому королівському престолі – **Сігурда I Хрестоносця [1103–1130]**, а після розлучення з ним у 1128 р. одружилася з данським принцем Ейріком-Еймундом Еріксо-

ном, що жив у Норвегії у вигнанні. Цей шлюб і підтримка могутньої київської рідні допомогли йому зійти на данський трон і стати королем **Ейріком II Достопамятним [1134–1137]**. Сином Малмфрід і Ейріка II був данський король **Свен III [1147–1157]**.

Нарешті, наймолодша дочка великого київського князя – **Євфросинія Мстиславна (близько 1130 – до 1186)** у 1146 р. була видана за угорського короля **Гейзу II [1141–1161]**. Енергійна, розумна й честолюбна Євфросинія мала великий вплив на чоловіка і всю угорську політику середини XII ст. Після смерті чоловіка вона залишилася регентшею при старшому синові **Іштвані III (1147–1172)** й виступала проти воєнного примирення та політичного зближення з Візантією. Король **Бела III [1172–1196]**, намагаючись усунути матір від влади, спочатку ув'язнив її у фортеці Бранічево, а пізніше змусив стати черницею в єрусалимському монастирі іоаннітів.

Але в середині XII ст. *воєнно-політичний і дипломатичний союз між Києвом і Естергомом*, зміцнений одруженням у 1150 р. наймолодшого сина Мстислава-Гаральда – луцького князя **Володимира Мстиславича (1132 – 30 травня 1171)** з дочкою бана (намісника короля) угорської Хорватії **Бейлуша [1141–1157]**, чия сестра *Олена* була матір'ю Гейзи II, відіграв помітну роль в історії Русі. Між юним угорським королем (фактично його опікунами – братами Олени Бейлушем і Урошем), великим київським князем **Ізяславом Мстиславичем [1146–1154]** і грузинським царем **Деметрієм I [1125–1156]** (після смерті першої дружини – німецької принцеси й родички німецького імператора Фрідріха I Барбаросси – зазначений київський правитель одружився з дочкою Деметрія I – **Русудан**) склалася **антивізантійська коаліція**.

Як зауважив М. Грушевський, цей союз Ізяслава Мстиславича з Гейзою II злучив боротьбу Рюриковичів за київський великокнязівський престол із політичним життям Центральної Європи. Справа в тому, що амбітний і рішучий візантійський імператор **Мануїл I Комнін [1143–1180]** був одержимий *ідеєю відновлення за Візантією статусу наддержави і силового повернення територій*, що в минулому управлялися Константинополем, у тому числі Далмації, Північної Сербії і Боснії, які належали Угорщині, та поновлення васальної залежності Грузинського царства. Усе це, вкупі з претензіями на угорський трон підтриманого візантійцями *Бориса Кальмановича* (невизнаного Кальманом Книжником сина від доньки Володимира Мономаха Євфимії, про що йшлося вище), призвело до тривалої (1147–1167) війни між Угорським королівством і Візантійською імперією.

На боці Візантії, керуючись принципом монаршої солідарності, виступив німецький імператор **Конрад III [1138–1152]**, тоді як угорський

король був у спілці із сицилійським королем – норманом **Роджером [1130–1154]** і суперниками правлячої у Священній Римській імперії династії **Гогенштауфенів** – баварськими й саксонськими **Вельфами**. Візантійсько-угорська війна зрештою закінчилася поразкою Угорщини, що втратила спірні райони в Далмації і Хорватії, але на початку конфлікту король Гейза II небезпідставно розраховував на дієву допомогу від рідного брата своєї дружини Єфросинії – великого київського князя Ізяслава Мстиславича, якого неодноразово збройно підтримував у боротьбі за київський престол з дядьком – суздальським князем **Юрієм Володимировичем Довгоруком (близько 1090 – 15 липня 1157)**.

Скориставшись зручною нагодою (загострення візантійсько-угорських стосунків, війна імператора із сицилійськими норманами й дворічна відсутність київського митрополита Михаїла, що повернувся до Константинополя, заборонивши служити у Св. Софії) та прагнучи зберегти міжнародну велич Київської держави, Ізяслав Мстиславич наказав зібрати всіх єпископів для обрання митрополита без санкції візантійського патріарха. Після гострої дискусії (смоленський і новгородський єпископи-греки категорично виступали проти самочинного обрання главою київської митрополії русина), на пропозицію чернігівського єпископа **Онофрія, 27 липня 1147 р.** учасники зібрання головою папи Римського Св. Климента (як уже зазначалося, його мощі принесли в дар Володимирі Великому послі від папи Іоанна XV під час облоги Херсонеса 989 р.) настановили митрополитом ченця Зарубського монастиря (біля Києва) **Клима Смолятича**.

Це була вдала й гідна кандидатура, як стверджував літописець, Клим Смолятич *"був книжник і філософ такий, якого ж у Руській землі не було"*. Великий київський князь Ізяслав Мстиславич, таким чином, наслідував свого прапрадіда Ярослава Мудрого, поновивши майже через століття (хоча й тимчасово – до кінця свого життя) **церковну незалежність від Візантії**. Київсько-візантійські відносини нормалізувалися лише незадовго до укладення візантійсько-угорського миру за правління молодшого брата Ізяслава – великого київського князя **Ростислава Мстиславича [1159–1167]**. У 1164 р. він відрядив до Константинополя посла – боярина *Горюту Семковича*, що мав домовитися про поновлення на митрополичій кафедрі в Києві Кліма Смолятича після смерті грека-митрополита **Федора [1159–1162]**. Але в *Олеші* поблизу гирла Дніпра він зустрівся з імператорським послом, що супроводжував новопризначеного константинопольським патріархом Лукою Хрисовергом митрополита *Іоанна*.

Боярин змушений був повернутися до Києва з митрополитом і послом Мануїла I Комніна, який на знак примирення з Руссю прислав *"дари"*

многі Ростиславу – оксамити, і паволоки, і всяке узороччя різноманітне. При цім посол цесарів говорив Ростиславу: "Мовить тобі цесар: "Якщо приймеш ти прихильно благословення од святої Софії, буде тобі митрополит Іоанн". Великий же князь сказав до цесаревих послів: "Я сього митрополита задля честі і приязні цесаревої і патріархової прийму, але надалі, якщо патріарх без призволення нашого всупереч правилам святих апостолів поставить митрополита, ми не приймемо [його], а будуть вибирати єпископи". І тоді звів він митрополита з честю в Київ, а послів одпустив до цесаря з дарами і з приязню великою".

Як і його попередники-Мономаховичі на київському престолі, Ізяслав Мстиславич поряд із тісними союзницькими стосунками з Угорщиною зберіг приязні взаємини з правителями Польщі, що, як і Русь, увійшла в драматичний період феодальної роздробленості. Згідно із законом про престолонаслідування, виданим князем Болеславом III Кривоустим, верховним князем Польщі став його старший син від першої дружини, Збислави Святополківни, – сеньйор Владислав II. Але невдовзі після того, як він у 1138 р. успадкував престол, виник конфлікт між ним та його молодшими братами – мазовецьким князем **Болеславом IV Кучерявим (1125–1173)** і великопольським князем **Мешком III (1126–1202)**, які були старшими синами другої жінки Болеслава III – німкені *Саломеї*.

Приводом для сутички стало те, що, поминувши Владислава II, його брати і Саломея вирішили віддати свою овдовілу сестру Ріксу за онука Мстислава-Гаральда Володимировича – новгородського князя Володимира Всеволодовича. Чи не вирішальну роль у виборі особи "жениха" відіграв, мабуть, той факт, що його молодша сестра **Верхуслава (? – 15 березня 1167)** ще в 1137 р. одружилася з Болеславом Кучерявим. Ігнорування волі й думки Владислава II було явним порушенням його прерогатив як *принцепса*, але брати у своїх діях сподівалися на допомогу Мономаховичів, передусім – тогочасного волинського князя Ізяслава Мстиславича.

Щоб нейтралізувати ці плани, Владислав II поріднився з головними конкурентами Мономаховичів у боротьбі за київський престол – чернігівськими Ольговичами, одруживши в 1141 р. свого старшого сина – **Болеслава Високого** з дочкою великого князя київського **Всеволода Ольговича Чернігівського [1139–1146]**. Тому коли взимку 1142 р. Владислав II виступив проти Болеслава Кучерявого і Мешка, "послав Всеволод сина свого Святослава [та] Ізяслава Давидовича з Володимиром [Володаревичем], з галицьким, у поміч свату своєму, [князеві лядському], Володиславу на братів його на менших, на Болеславичів. І зібралися вони всі коло [города] Чернечська, і, пустошивши,

вернулися, узявши більше мирних ляхів, аніж ратних". Болеслав Кучерявий і Мешко змушені були тоді підкоритися старшому братові.

Але вже в 1144 р. дійшло до нового зіткнення обох сторін, коли за підтримки Києва Владислав II обложив Познань з метою захопити своїх братів – окрім Болеслава Кучерявого та Мешка ще й молодших синів Болеслава III – малолітніх сандомирського князя **Генріка (?–1166)** і Казимира (1138–1194), які там сховалися. Гнезненський архієпископ звернувся до Владислава II із закликом припинити переслідування братів, а коли той знехтував цим закликом, наклав на нього прокляття. Як і згаданий вище німецький імператор Генріх IV сімома десятиліттями раніше, політичні позиції польського князя похитнулися, від нього відійшло багато прихильників.

Владислав II змушений був відступити від Познані, а союзне йому руське військо, очолюване рідними братами великого київського князя – берестейсько-дорогичинським князем **Ігорем (? – 19 серпня 1147)** і стародубським князем **Святославом (? – 15 лютого 1164) Ольговичами**, на початку літа 1145 р. перехопили в глибині Польщі Болеслав Кучерявий з Мешком. Як розповідається в київському літописі, справу вдалося вирішити дипломатичними засобами: "Поклонилися вони обидва Ігореві з братами його, і, цілувавши хреста межі собою, так [усі] сказали: "Якщо хто переступить хресне цілування, на того бути всім". І дали вони оба брату своєму Владиславу чотири городи, а Ігореві з братами – [город] Визну. І тоді вернулись [Ольговичі] до себе, багато здобичі взявши".

Покинутий союзниками, Владислав II зазнав поразки від власного рицарства й у 1146 р. виїхав з родиною з Кракова до Німеччини, де прожив до своєї смерті в 1159 р., залишившись у пам'яті нащадків як **Владислав II Вигнанець**. Верховним польським (краківським) князем став Болеслав IV Кучерявий, але оскільки його попередник не зрікся краківського престолу й не припиняв спроб його повернути за допомогою папи Римського та імператора Конрада III, влада Болеслава IV не мала цілком легітимного характеру.

Але на щастя для Болеслава IV, втеча його зведеного брата до Німеччини збіглася в часі зі смертю 1 серпня 1146 р. київського союзника останнього – великого князя Всеволода Ольговича й утвердженням через два тижні на київському престолі давнього спільника й родича – переяславського на той час князя Ізяслава Мстиславича. Таким чином, він обійшов своїх дядьків – турівського князя **В'ячеслава Володимировича (?–1154)** і суздальського князя Юрія Довгорукого, що мали переважні права на Київ, виходячи з архаїчного порядку заміщення князівських столів за "родовим старійшинством", коли

престоли переходили від старшого брата до наступного за віком. Але за "отчинним" принципом престолонаслідування, задекларованим Любецьким князівським з'їздом 1097 р., вагомішими права на київський престол були саме в Ізяслава, чий батько наслідував своєму батьку Володимирі Мономаху в 1125 р.

Як наслідок, Русь вразила справжня, за визначенням М. Котляра, **громадянська війна 1146–1151 рр.** між Ізяславом Мстиславичем (його підтримав безвольний і повністю позбавлений владних амбіцій В'ячеслав Володимирович) і Юрієм Довгоруком та їхніми спільниками, що охопила всю Східну Європу, суттєво вплинула на Візантію та Польщу і зрештою закінчилася перемогою Ізяслава. Не останню роль у її забезпеченні відіграли й західні родичі-союзники Ізяслава Мстиславича, про що свідчать наступні факти.

Коли влітку 1149 р. Юрій Довгорукий, змовившись із чернігівськими Ольговичами, розбив Ізяслава Мстиславича біля валів Переяслава й 2 вересня вступив до Києва, його суперник утік до Володимира Волинського, де починав свій шлях до великокнязівського престолу. Перебуваючи в критичному становищі, Ізяслав Мстиславич *"став слати [послів] в Угри до зятя свого, короля [Гейзи], і в Ляхи до свата свого Болеслава [Кучерявого], і до Мешка [Старого, зятя свого], і до Індриха, [брата його], і до чеського князя, свата свого Володислава, просячи в них помочі, аби сіли вони на коней самі з військами своїми рушити до Києва. Якщо ж самим не можна буде піти, хай війська свої пошлють, – або з меншими братами своїми, або ж із воєводами своїми"*.

Згадка про чеського князя **Владислава II [1140–1172, з 1158 – король]** тут не випадкова: ще в грудні 1143 р. молодший брат Ізяслава Мстиславича – новгородський князь **Святополк (?–1154)** одружився з дочкою моравського (оломоуцького) герцога **Оттона II Євфимією**, що доводилася троюрідною сестрою Владиславу II, а того ж критичного 1149 р. середній син Ізяслава Мстиславича – новгородський на той час князь **Ярослав Ізяславич (?–1180)** побрався з дочкою Владислава II.

Угорський король Гейза II, що саме змушений був вступити в тривалу війну з Візантією за балканські володіння, не зміг вирушити на допомогу Ізяславу Мстиславичу особисто, але обіцяв відрядити війська і стримати союзника Юрія Довгорукого – галицького князя **Володимира Володаревича (Володимирка) (1104–1152)**. Польські ж князі відповіли Ізяславу: *"Ми є коло тебе поблизу. Тож одного [з нас] ми в себе зоставимо стерегти землі свої, а два до тебе поїдуть"*, а чеський князь висловив готовність прийти на допомогу особисто "із полками своїми". Ізяслав Мстиславич з *"дарами великими і з почетом"* знову відрядив до Естергома, Кракова і Праги своїх послів, які мали передати можновладцям:

"Бог вам поможи, що взялись ви есте мені помагати. Отож я вас прошу: Браття! З Різдва Христового сядьте на коней!"

Невдовзі до Володимира прибуло 10 тис. угорських вояків, причому Гейза II повідомив Ізяслава Мстиславича: *"Якщо ж сі війська струдяться, то я пошлю інші, сильніші, а то й сам всяду на коня"*. Болеслав IV Кучерявий з Генріком "із великою силою" прибули особисто, а Мешко залишився стерегти польські землі від нападу спорідненого з литовцями племені пруссів, яке мешкало на південному узбережжі Балтійського моря між Віслою й Німаном. Чеські війська з огляду на географічну віддаленість дещо запізнювалися.

Дізнавшись про концентрацію військ міжнародної коаліції на підтримку Ізяслава Мстиславича у Володимирі в січні 1150 р., сусідній турівський князь В'ячеслав Володимирович як старший серед Мономашичів відрядив посла до Юрія Довгорукого з повідомленням про ситуацію, що склалася, і проханням залагодити конфлікт мирним шляхом. Але Юрій Довгорукий мобілізував союзників, закликав на допомогу половців (таким чином, використання хижих кочовиків у збройних конфліктах усередині династії Рюриковичів стало на той час звичним ділом) і рушив до Пересопниці – назустріч військам Ізяслава Мстиславича, які зупинилися в Луцьку.

Коли ворожі армії вже готові були до вирішальної битви, з Польщі від Мешка братам надійшла звістка про напад пруссів, а також стало відомо про вдалий фланговий маневр галицького князя Володимирка, що вийшов до Шумська. Після наради з Ізяславом Мстиславичем Болеслав IV, сандомирський князь Генрік і представники угорського короля Гейзи II вирішили відрядити послів до В'ячеслава та Юрія Володимировичів з мирними пропозиціями. Посли звернулися до Мономаховичів від імені своїх правителів із вражаючими й промовистими словами: *"Ви нам есте замість отця. Та ось нині ви обидва завели есте війну зі своїм братом і сином Ізяславом. А ми есмо в Бозі усі християни, одне браття між собою, і нам належить усім бути разом. І ми межи вами того хочемо, аби Бог дав вам, щоб уладились ви зі своїм братом і сином Ізяславом. Хай би ви сиділи оба в Києві, самі собі відаючи, кому з вас [куди] йти. А Ізяславу – ось його Володимир, готов, а се його Луцьк. І скільки його городів – хай він сидить у сьому. А туди, до Новгороду Великого, хай поверне Юрій данини їх усі"*.

Якщо не торкатися сутності мирних пропозицій, що зводилися до збереження існуючого в Південній Русі на початок 1150 р. статус-кво й передачі під владу Ізяслава Мстиславича Новгороду, звернення (за своєю формою), представлене польськими й угорськими послами в Пересопниці В'ячеславу та Юрію Володимировичам, свідчило про ви-

знання династіями відповідно П'ястів і Арпадів вищості міжнародно-правового статусу Мономаховичів як представників центральної гілки династії Рюриковичів – *"Ви нам есте замість отця"*. Вражає й небачена за середньовіччя на Заході конфесійна толерантність між католиками (поляки й угорці) та православними (руські) – *"А ми есмо в Бозі усі християни, одне браття між собою, і нам належить усім бути разом"*.

Старші Мономаховичі з вдячністю поставилися до польсько-угорської посередницької місії, заявивши послам: *"Бог поможи зятю нашому королеві, і братові нашому Болеславу, і синові нашому Індрихові, що ви межи нами добра хочете"*. Але як попередню умову примирення з Ізяславом Мстиславичем Юрій Довгорукий поставив вимогу виведення з Волині союзних племінникові польсько-угорських військ, що й було невдовзі виконано. Стратегічний перепочинок, досягнутий завдяки переговорам, дозволив Ізяславу Мстиславичу зібратися з силами й після низки вдалих воєнних операцій повернути на початку квітня 1151 р. київський великокнязівський престол, зберігши за собою Волинь.

Для подальшого зміцнення воєнно-політичного союзу з Польщею й забезпечення остаточної перемоги у громадянській війні, Ізяслав Мстиславич того ж року одружив свого старшого сина – переяславського князя **Мстислава (? – 13 серпня 1170)** з сестрою Болеслава IV **Агнесою**, а доньку **Євдокію** видав заміж за познанського князя Мешка III. А в 1163 р. наймолодший із синів Болеслава III – майбутній краківський князь **Казимир II Справедливий [1177–1194]** одружився з **Оленою** – донькою молодшого брата Ізяслава Мстиславича – великого київського князя Ростислава Мстиславича. Тому й надалі малопольські (краківські) та великопольські (познанські) князі діяльно підтримували сина Ізяслава Мстиславича – волинського (1156–1170) і київського (1167–1169, 1170) князя **Мстислава Ізяславича** та онука – волинського (1170–1205), галицького (1187–1188, 1199–1205) і великого київського (1204) князя **Романа Мстиславича**, одного з найвидатніших вітчизняних політиків свого часу.

**4. Міжкнязівська
сюзеренно-васальна дипломатія**

Смерть великого київського князя Ізяслава Мстиславича **13 листопада 1154 р.** – рівно через 100 років після завершення земного шляху його прапрадідом Ярославом Мудрим, на думку відомого науковця й популяризатора вітчизняної історії

Наталії Полонської-Василенко (1884–1973), започаткувала якісно нову добу в історії Русі. Єдиновладна монархія Рюриковичів остаточно переросла у федерацію земель і князівств, відносини між якими оберталися навколо **осі Київ – Чернігів – Суздаль**. Київ поступо-

во втратив значення політичної столиці величезної держави, але тривалий час залишався головним культурним і церковним центром руських земель, омріяним об'єктом прагнень найдіяльніших князів-Рюриковичів.

За підрахунками видатного українського історика **Степана Томашівського (1875–1930)**, протягом 100 років з дня смерті Всеволода Ольговича Чернігівського (1 серпня 1146 р.) у Києві було: 47 князювань, 24 князі з семи ліній та трьох династій; причому один князь посідав великокнязівський престол 7 разів, п'ять князів – по 3 рази, вісім князів – по 2 рази. Щодо тривалості правління: одне княжіння становило 13 років, ще одне – 6 років, два – по 5 років, чотири – по 4 роки, три – по 3 роки, сім – по 2 роки і тридцять п'ять княжінь були однорічними.

Таким чином, в умовах політичної роздробленості Русі дипломатичні зносини вже не могли обмежуватися лише іноземними державами, та й цілеспрямована і єдина загальнодержавна дипломатія швидко відійшла в минуле. З'явився й особливого значення набув новий її вид – **міжкнязівська (внутрішня) дипломатія**, головний зміст якої полягав у врегулюванні дрібних суперечок і взаємних претензій між Рюриковичами. Стосунки між ними будувалися на засадах васально-сюзеренних відносин (літописні "брат молодший", "брат", "брат старійший", "отець"), а для визначення місця тих чи інших князів на ієрархічній "лестивці" й розподілу володінь між ними вже невдовзі після смерті Ярослава Мудрого встановилася практика скликання "**снемів**" – з'їздів.

Саме такими були вищезгадані Любецький 1097 р., Витичівський 1100 р. і Долобський 1103 р. князівські з'їзди, на які з'їжджалися зацікавлені Рюриковичі й у загальному наметі, "сидячи з братами своїми на одному килимі", спільно з найбільш довіреними старшими дружинниками, обговорювали нагальні питання. Серед них було й ухвалення загальноприйнятних для всієї династії правових норм: так, у 1072 р. на загальному з'їзді сини Ярослава Мудрого затвердили нову редакцію зводу давньоруських законів – "**Правду Ярославичів**".

Рішення "снемів", як і міжнародні угоди, скріплялися хресним цілуванням, а учасники угоди брали на себе зобов'язання силою впроваджувати її в життя: "Якщо звідсіть хто на кого буде, і на того будемо всі і хрест чесний!". Але практика міжкнязівських стосунків далеко не завжди відповідала "**хресним грамотам**" і рішенням "снемів". Академік Б. Рибаків підрахував за руськими літописами, що онук сумнозвісного Олега "Гориславича" – князь новгородський (1140), турівський (1142, 1154–1155), волинський (1142–1146), сіверський (1157–1164), чернігівський (1164–1177) і великий князь київський (1173, 1174, 1176–1194) **Святослав Всеволодович** понад сто (!) разів "переступав хресне цілування", тобто порушував клятви, на виконання яких цілував хрест. Не

дивно, що така "гнучкість" і вільне ставлення до норм моралі викликали подив і недоброзичливість до політичного довгожителю навіть серед звиклих до всього князів і бояр, не говорячи вже про простий люд.

Загалом же **провіденціалістська філософія міжкнязівської дипломатії** того часу прозвучала в нехитрих словах послів чернігівських Ольговичів і Давидовичів, що в розпал феодалної війни **навесні 1148 р.** прибули до великого київського князя Ізяслава Мстиславича. Не отримавши обіцяної допомоги від Юрія Довгорукого, чернігівські князі домагалися миру, наголошуючи: *"Так воно було раніш дідів наших і при отцях наших: мир стоїть до війни, а війна – до миру"*.

Далі Ольговичі з Давидовичами пояснювали, ніби взялися за зброю лише тому, що їм було жаль **Ігоря Ольговича**, який після невдалої спроби в серпні 1146 р. оволодіти київським престолом по смерті старшого брата Всеволода фактично був ув'язнений у Федорівському монастирі. *"А коли вже брат наш убитий і пішов до Бога, – нагадали чернігівські князі про самосуд киян 19 серпня 1147 р. над Ігорем, звинуваченим у підготовці замаху на великого князя Ізяслава Мстиславича, – а там усім нам бути, – то Богові те судити. А ми допоки будемо Руську землю губити? Хай би ми уладилися!"*.

Ізяслав обережно відповів послам чернігівських князів, що порадиться з молодшим братом Ростиславом, той же заявив, що в усьому покладається на старшого брата і прийме будь-яке його рішення. На його думку, *"заради руських земель і заради християн... ліпше мир"*, але якщо ж Ольговичі й Давидовичі продовжуватимуть мститися за Ігоря, *"то ліпше нам із ними у війні перебувати. Хай як нам із ними Бог дасть"*. Після цього Ізяслав Мстиславич направив до Чернігова білгородського єпископа Федора і печерського ігумена Феодосія, що виклали Ольговичам і Давидовичам позицію великого князя: *"Ви мені оба хреста цілували есте на тім, що брата вашого Ігоря ви не будете домагатися, та од сього ви одступили есте, і досить мені пересердя вчинили есте. Нині ж усього того я не споминаю заради Руської землі і християн заради. Якщо ви до мене прислали есте заради миру і за те каєтесь, що ви хотіли есте вчинити, то нині цілуйте нам хреста на тім, що ви із-за Ігоря ворожнечі не будете мати і не вчините того, що хотіли есте раніш учинити"*.

Посли великого київського князя і чернігівські князі *"цілували хреста у Святім Спасі: ворожнечу із-за Ігоря облишити, а Руську землю берегти і бути всім, як один брат"*, тобто уклали мирну угоду. Зазначена формула миру застосовувалася не лише між руськими князями, а й з іноземними; літописець у даному разі досить точно переказав зміст доступної йому грамоти з великокняжої канцелярії. Часом до

двосторонніх міжкнязівських переговорів залучалися треті особи – союзні князі та їхні дружинники, іноді посередниками виступали навіть жінки з князівської родини. Так, у **середині листопада 1097 р.** мачуха Володимира Мономаха – **Анна**, вдова його батька Всеволода Ярославича, на прохання киян примирила свого пасинка з великим князем київським Святополком Ізяславичем, якого Володимир Мономах та його двоюрідні брати Давид і Олег Святославичі хотіли покарати за причетність до осліплення Василька.

Літописець ретельно зазначив, що *"Всеволодова княгиня і митрополит прийшли до Володимира, і молили обоє його, і повідали благання киян – щоб уладнати мир, і берегти землю Руську, і боротися з поганими. І, це почувши, Володимир розплакався і сказав: "Воістину отці наші і діди наші оберегли Руську землю, а ми її хочемо погубити". І схилився він на мольбу княгинину, бо поважав він її, як матір із-за отця свого".* Як видно з наведеного уривка, чималу роль у дипломатичних переговорах відігравали вищі церковні ієрархи. Позиція київського митрополита **Миколая** суттєво вплинула на Володимира Мономаха, що *"любов маючи до митрополитів і до єпископів, а особливо чорноризький чин люблячи, він і тих, що приходять до нього, нагодує і напоїть, як мати дітей своїх".*

Угоди між Рюриковичами нерідко укладалися безпосередньо в присутності єпископів або в стінах найшановніших монастирів, що відкривало широкі можливості для духовенства втручатися в міжкнязівську дипломатію. Характерний випадок мав місце у **1127 р.**, коли новгород-сіверський князь Всеволод Ольгович захопив Чернігів і взяв у полон свого рідного дядька – **Ярослава Святославича (?–1129)**. Великий князь київський Мстислав Володимирович вирішив покарати свавільного троюрідного брата, повернувши на чернігівське княжіння Ярослава Святославича, але ігумен київського монастиря Св. Андрія **Григорій**, якого поважав ще Володимир Мономах, *"не дав Мстиславу стати раттю за Ярослава, кажучи: "То для тебе менший гріх єсть, якщо, переступивши хресне цілування, ти на рать не встанеш, аніж кров пролити християнську".* І зібрався весь собор ієрейський, – бо митрополита в той час не було, – і сказали вони Мстиславу: *"Хай на нас буде той гріх".* І вчинив він волю їх", хоча й, за словами літописця, жалкував про це все своє життя.

У тих випадках, коли Рюриковичі не брали особистої участі в ході переговорів, дипломатичні зносини здійснювалися за допомогою **послів**. За відсутності налагоджених зносин і елементарної безпеки в дорозі питання про **посоцьську недоторканність** було одним із найважливіших. Не випадково, за вбивство посла встановлювалася

подвійна віра (штраф): *"Послу що вчинять... удвоє за того взяти, два платежі"* (**Смоленський договір 1229 р.**). Ще частіше послы зазнавали насильницького затримання, як це мало місце, наприклад, у 1142 р., коли новгородські дипломати були затримані в Києві, оскільки не дійшли угоди з великим князем Всеволодом Ольговичем щодо кандидатури новгородського князя.

За візантійською традицією при зносінах між Рюриковичами послы користувалися утриманням і засобами пересування (*кормом і провозом*) за рахунок того князя, до якого були відряджені. Крім виконання прямих дипломатичних обов'язків, послы сприяли поширенню різноманітних відомостей міжнародного значення. За відсутності будь-яких інших засобів зовнішньополітичної інформації ця функція дипломатичних представників була досить суттєвою. Саме тому Володимир Мономах і рекомендував своїм синам виявляти честь і послу, і купцю, *"оскільки вони, проходячи мимо, всіма землями прославляють людину або доброю, або злою"*.

Оригінали текстів міжкнязівських договорів другої половини XI – XII ст. звичайно не збереглися, але їхній зміст може бути певною мірою відновлений. Окрім мирних договорів, прикладом яких може бути вищезазначена угода 1148 р. між великим київським князем Ізяславом Мстиславичем та чернігівськими Ольговичами і Давидовичами, це були, найчастіше, **домовленості про союз**. У договорі 1152 р. Ізяслава Мстиславича з галицьким князем Володимиром, укладеному після воєнного розгрому останнього за посередництва угорського короля Гейзи II, союзницькі стосунки визначалися таким чином: *"З Ізяславом перебувати, і не одлучитися від нього ні в добрі, ні в злі, а завше з ним бути"*.

В інших випадках ішлося про **васальні відносини**, зокрема формула васальної залежності того ж Володимира від Ізяслава Мстиславича висловлювалася у зверненні галицького князя до великого київського: *"Брате! Я кланяюсь тобі і каюся за свою вину, тому що я винуватий есмь. Тож нині, брате, прийми мене до себе, і прости мені, і короля застав, нехай мене прийме. А мені дай Бог з тобою бути"*. З окремих пунктів договорів слід відзначити зобов'язання видачі смердів (вільних селян) і холопів (рабів), захоплених під час війни. Адже тогочасні міжусобні феодальні війни супроводжувалися згоном населення і худоби, у ворожому князівстві чи волості не залишалася *"ні челядина, ні худобини"*. Другим таким пунктом було повернення награваного майна.

Як уже зазначалося, договори (і міжнародні, і міжкнязівські) затверджувалися цілуванням хреста й зазвичай укладалися у формі "хресних грамот". Розрив договору виражався в тому, що посол кидав хресні грамоти й від'їжджав. Оскільки гарантія хресного цілування

була лише умовною й мала виключно моральний характер, для більшого враження клятву виголошували на "раці", тобто біля гробниці того чи іншого шанованого святого, наприклад біля раки патронів князівської династії святих Бориса і Гліба.

Нарешті, вдавалися до вимоги **заручників**, чи "талей", особливо при укладенні угод із половцями, яких Рюриковичі завжди підозрювали у дворушництві. Заручниками забезпечувався і правильний перебіг попередніх переговорів з половцями. Літопис розповідає, що в **лютому 1096 р.** половецькі хани *Ітлар* і *Кітан* підійшли до Переяслава з вимогою до князя Володимира Мономаха викупу за дотримання миру. Мономах віддав свого сина Святослава половцям "в талі", Кітан став зі своїми воїнами між валами, а Ітлар з кращою дружиною увійшов до міста. Траплялися й випадки, коли угоди між руськими землями також скріплялися видачею заручників, як це мало місце в 1139 р., коли новгородці, що прохали у великого київського князя Всеволода Ольговича собі в князі його сина Святослава, "пустили до Всеволода дітей своїх в талі".

З документів міжкнязівської дипломатії відомо, що за вбивство "таля" (як і посла) встановлювався подвійний штраф, але на практиці із заручниками не завжди церемонились. Зокрема, коли вищезгаданий половецький хан Ітлар як заручник перебував у Переяславі, дружина Володимира Мономаха порадила князю скористатися нагодою й перебити половців. Але *"Володимир не хотів цього вчинити. Він говорив: "Як можу я се вчинити, давши їм клятву?". Дружина ж, відповідавши, сказала Володимирові: "Княже! Нема тобі в тім гріха. Привів тобі їх Бог у руки твої. Чому вони, тобі завше клянучись, гублять землю Руську і кров християнську проливають безперестану?". І послухав їх Володимир"*.

У ніч на 23 лютого 1096 р. княжі дружинники на чолі з боярином Слав'ятою викрали зі стану Кітана Святослава Володимировича, а потім убили самого половецького хана і його охорону. Наступного дня хана Ітлара з супутниками, що нічого лихого не підозрювали, представник Володимира Мономаха заманив на сніданок у домівку до одного з княжих дружинників, після чого половців заперли і через розібраний дах перестріляли всіх із луків.

Якщо вже в другій половині XII ст. вражена удільною роздробленістю Русь втратила єдину дипломатію, коли найсильніші князі, а згодом і міста здобули право не лише на самостійні політичні дії всередині країни і встановлення договірних відносин між собою, а й на міжнародні контакти та союзи, то на початок XIII ст. **федерація руських земель і князівств** фактично перетворилася в **конфедерацію**. Зв'я-

зки між окремими князівствами в більшості випадків стали спорадичними і формальними, навіть звістки літописів про суперечки серед Рюриковичів за Київ і загальноруське верховенство порідшали, а зовнішньополітичні пріоритети часом протилежними: для Переяславського і Чернігівського головним стало підтримання мирного співіснування з Великим Степом, у той час як Волинське і Галицьке князівства, по суті, монополізували зносини з Візантійською імперією, Польщею, Угорщиною й Священною Римською імперією.

Часи масштабних міжнародних проектів Київської держави назажди залишились в історії, не дивно, що й "зовнішня" шлюбна дипломатія Рюриковичів з кінця XII ст. поступово зійшла майже нанівець (виняток становила хіба-що **Галицько-Волинська держава Романовичів**). Чи не останнім її спалахом у "стольному граді" Руської землі виявилось правління вже згаданого вище *Святослава Всеволодовича* (після 1116 – 27 липня 1194). Попри майже повну відсутність християнської моральності у здійсненні міжкнязівської дипломатії, він виявився одним із найвидатніших князів, якому вдалося загальмувати розпад Київської держави і добитись стабілізації під кінець XII ст. Не випадково безіменний автор "**Слова о полку Ігоревім**", описуючи перемогу руських військ над половецьким ханом *Кончаком* на р. Хорол **1 березня 1185 р.**, зазначив: "*Німці і венеціанці, греки і морава (чехи. – Авт.) оспівують славу Святослава*".

Згадка про "греків" указує на те, що незадовго до смерті Святослава Всеволодовича візантійський імператор **Ісак II Ангел [1185–1195, 1203–1204]** посватав онуку великого князя київського **Євфимію Глібівну** за свого сина Олексія. Коли змовники позбавили влади й осліпили Ісака II, Олексій навесні 1202 р. втік до Венеції й полпрохав захисту у вождів 4-го *хрестового походу*, що саме збиралися відпливти до Єгипту. За допомогою дожа Венеції **Енріке Дандоло (близько 1108 – 14 червня 1205)**, який прагнув забезпечити своїй морській республіці торговельне панування у Східному Середземномор'ї й розраховував витіснити з Візантії своїх комерційних конкурентів – Геную й Пізу, Олексій підбив хрестоносців до нападу на Константинополь.

У захопленому хрестоносцями за наполяганням венеціанців (головних кредиторів 4-го хрестового походу) хорватському м. Задарі, хоча воно й належало учаснику походу – угорському королю **Імре [1196–1204]**, 24 листопада 1202 р. було укладено угоду, за якою в обмін на повернення візантійського престолу Олексій мав сплатити "визволителям Гроба Господня" 200 тис. марок, а також зобов'язувався впродовж року утримувати флот хрестоносців і давав згоду відрядити до

Палестини загін із 10 тис. воїнів й утримувати там 500 рицарів. До того ж візантійська (православна) церква мала бути підпорядкована папі Римському. У серпні 1203 р. Олексій зійшов як співправитель з батьком на імператорський трон, але запобігання перед інтервентами вже в січні 1204 р. коштувало йому влади, а невдовзі й життя.

Взяття штурмом **12–13 квітня 1204 р.** і розгром західноєвропейськими хрестоносцями столиці Візантійської імперії кардинально змінили дипломатичне й міжнародно-політичне становище володінь останньої на Південному узбережжі Криму. Оскільки за падінням Константинополя настало захоплення половини Візантійської імперії, переважно на Балканському півострові, де хрестоносці заснували свою державу – Латинську імперію, Південно-Західний Крим на чолі з Херсонесом перейшов під владу новоствореної **Трапезундської імперії (1204–1461)**.

Онуки візантійського імператора Андроніка I Комніна – Олексій і Давид за допомогою військ грузинської цариці **Тамари [1184–1207]** у квітні 1204 р. зайняли Трапезунд і згодом деякі навколишні райони Чорноморського узбережжя, заклавши підвалини нової держави. Хоча вона претендувала на те, щоб виступати спадкоємицею Візантії у Причорномор'ї, вже в 1214 р. Трапезундська імперія втратила Іраклію й Амастриду, завойовані західною сусідкою – Нікейською імперією (саме її правителю – **Михаїлу VIII Палеологу (близько 1224–1282)** у 1261 р. вдасться тимчасово відновити Візантійську імперію), а турки-сельджуки оволоділи Синопом.

Південно-Західний Крим із Херсонесом визнав сюзеренітет "*Великих Комнінів*", як стали іменуватися Олексій і Давид, сплачуючи їм державні податки. Ті, у свою чергу, були зобов'язані захищати свої кримські володіння й представляти їхні інтереси в зовнішньополітичних справах. Але в 1243 р. Трапезундська імперія перетворилася на данника Монгольської імперії, тому після відродження Візантії правляча верхівка Херсонеса ("знатні люди", "старійшини") вважала за краще повернутися під її владу. Константинополь віддячив піднесенням херсонеського архієпископства до статусу митрополії.

Водночас протягом недовгого існування Латинської імперії чималі політичні, дипломатичні й економічні переваги в Чорноморському басейні отримали венеційці. Крім територіальних здобутків (частини Константинополя, Адріанополя, гаваней на узбережжі Мармурового моря, низки островів в Егейському морі, південно-західної околиці Пелопоннесу, Криту), що перетворили Венеційську Республіку в справжню **середземноморську імперію**, її купці дістали можливість безперешкодно заходити в Чорне море. Осередком венеційської активності в Криму стала *Солдая* (сучасний Судак), відомо, що дядько най-

визначнішого мандрівника середньовіччя **Марко Поло (1254–1324)** – Маффео Поло – володів будинком у Солдаї.

Але падіння Латинської імперії в липні 1261 р. під ударами грецьких військ Нікейської імперії й генуезького флоту, а головним чином захоплення в 1238–1239 рр. монголами степової частини й кримського узбережжя від Феодосії до Судака не дали венеційцям можливості розгорнути масштабнішої діяльності на Кримському півострові.

Контрольні запитання і завдання

1. З'ясуйте політико-дипломатичне підґрунтя оформлення триумвірату Ярославичів і причини його розпаду.
2. Що мав на меті німецький імператор Генріх IV, втручаючись у міжусобну боротьбу Ярославичів?
3. Яке значення мали рішення князівських з'їздів кінця XI – початку XII ст. для вирішення зовнішньополітичних проблем Русі?
4. У чому полягає особливість застосування терміна "феодална роздробленість" до дипломатичної історії Київської держави другої половини XI – першої третини XIII ст.?
5. Яку роль відігравав "руський фактор" у політичній історії Німеччини, Польщі й Угорщини кінця XI – XII ст.?
6. Якими були головні напрями "шлюбної дипломатії" Володимира Мономаха?
7. Охарактеризуйте дипломатичні обставини громадянської війни на Русі в 1146–1151 рр.
8. У чому полягала сутність і особливості міжкнязівської сюзеренно-васальної дипломатії?
9. Визначте принципи організації дипломатичної служби руських князівств.
10. Яке місце посідав Крим у боротьбі за спадщину Візантійської імперії в XIII ст.?

Розділ 5

ДИПЛОМАТИЧНА ІСТОРІЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

5.1. Галицький період

Визначаючи місце Галицько-Волинської держави як спадкоємиці Київської імперії Рюриковичів в українській історії, М. Грушевський стверджував у третьому томі своєї **"Історії України-Руси"**, що вона *"протягнула в українських землях іще ціле століття по упадку Києва (внаслідок монгольської навали хана Батия. – Авт.) в повній силі традиції великодержавної політики й життя, князівсько-дружинного режиму, суспільно-політичних форм і культури, виробленої Київською державою"*.

1. Політичне оформлення
і міжнародно-дипломатичне
утвердження
Галицького князівства

Це зауваження має принципове значення, оскільки вже з *середини XV ст.*, у ході боротьби Москви за підкорення Новгороду Великому і Твері, а далі – у контексті суперництва з Великим князівством Литовським за спадщину Київської держави, остаточно окреслилася парадигма, від якої відштовхувалася **російська державна ідеологія** (у т. ч. й сучасна), змальовуючи власну історію як безпосереднє продовження історії київської. У тлумаченні ж московських ідеологів-книжників другої половини XV – початку XVI ст. ідея законного **"перетікання влади"** (*translatio imperii*), одна з фундаментальних у візантійських політичних доктринах, перетворюється на знамениту формулу **Київ – Владимир-на-Клязьмі – Москва**.

У такий спосіб Київська Русь княжої доби зливалась із пізньосередньовічним Московським Великим князівством, а далі Московським царством у лінію неперервного державного розвитку, зумовленого нібито генеалогічною спадкоємністю царів-Рюриковичів, нащадків Володимира Мономаха (тоді ж Київ був уперше оголошений *"извечною вотчиною"* московських правителів). Доктрина **"перетікання київської історії"**

у владимиро-суздальську і московську, детально опрацьована в роботах уже згаданого визначного московського історика С. Соловйова та менш знаних серед широкого загалу російських академіків **Михайла Погодіна (1800–1875)** і **Олексія Соболевського (1856–1929)**, у новітні часи перетворилася на своєрідну історичну аксіому, за якою Русь на рівні пересічного сприйняття стала ототожнюватися з Росією, а Київ – з її давньою столицею, насильницьки від'єднаною від загальнооруського (читай – російського) політичного тіла.

Київські ж інтелектуали 20–40-х років XVII ст., спираючись на київське та галицьке літописання (а останнє теж подавало свою історію як продовження історії Києва), доповнили власним пунктом висунуту ще в останній чверті XVI ст. в "Хроніці" краківського історика **Мацея Стрийковського (1547 – перед 1593)** модель *translatio imperii* за схемою **Київ – Галич – Литва**. У їхніх побудовах коло розпочинається і замикається Києвом, символом континуїтету історичного буття Русі. Отже, формула набула вигляду **Київ – Галич – Литва – Київ**, а козацька публіцистика початку XVIII ст. знайшла місце в цій схемі й для козаків. У новітніх історіографічних концепціях ця доктрина, як відомо, вперше знайшла свій вираз у працях М. Грушевського, зокрема у синтезованому вигляді – у його відомій, полемічно загостреній статті "Звичайна схема "руської історії" і справа раціонального укладу історії східного слов'янства" (1904).

"Звичайною схемою" вчений назвав аксіоматичний для тих часів погляд на історію Росії як на неперервний процес, започаткований Київською державою і продовжений у Владимиро-Суздальському, а далі Московському князівствах, тим часом як Україні та Білорусі відводилося місце лише вторинних, пізніх суб'єктів, штучно від'єднаних від магістральної (російської) лінії розвитку. А згідно із запропонованим М. Грушевським "раціональним укладом історії східного слов'янства" середньовічна княжа Русь, "привласнена" російською історіографією, поверталася як інтегральний складник до української історичної традиції: *"Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV–XVI вв. Володимиро-московська держава не була ані спадкоємицею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти, напр., до відносин Римської держави до її галльських провінцій"*.

Проте **спір про "перетікання київської спадщини"** триває і донині, оскільки надто тонка грань відділяє в ньому наукову площину від площин політичних. Зокрема, психологічній інерції російського національного міфу нерідко протиставляються не менш міфологізовані українські аспірації, згідно з якими всі інші землі Київської держа-

ви, окрім Київщини, Переяславщини, Турово-Пінщини, Чернігівщини, Галичини та Волині, оголошуються непричетними до руської (читай – української) історії, а об'єднання в 1199 р. Галичини й Волині князем останньої Романом Мстиславичем – *"першим олицетворенням загальноукраїнської державної ідеї"* (С. Томашівський).

Неправомірність таких тез очевидна: своєрідний політичний режим Русі, який ставив Київ у центр усієї конструкції, вивершуючи його над рештою земель, був одночасно і стартовим майданчиком майбутніх виокремлених політичних "біографій" як українського, так і білоруського та російського народів. І коли ми в цій тріаді поміняємо прислужницьку радянську ієрархію "старшинства", перемістивши "старшого російського брата" в загальний ряд співгромадян Русі, то відпаде й потреба ділити **"київську спадщину"** – вона таки справді була спільною, бо виростала зі *спільного цивілізаційного візантійсько-християнського стовбура*.

У той час як власне **"Руська земля"** (Київщина і Переяславщина) протягом другої половини XI – XII ст. дедалі занепадала під ударами половецьких орд і князівських міжусобиць, помітно зросло значення західних українських земель, що лежали далі від військових небезпек на перетині транс'європейських торговельних шляхів (Балтика – Вісла – Західний Буг – Дністер – Чорне море і Нюрнберг – Регенсбург – Прага – Краків – Київ, чи шлях **"з хозар у німці"**) – **Галичини і Волині**. *Галицько-Волинська Русь поступово переміщувалася в центр політико-дипломатичних подій, до яких були причетні Візантійська імперія, південнослов'янські країни, Угорщина, Чехія і Німеччина. Саме цим пояснюється та обставина, що Галицька земля змальовувалася в західноєвропейських творах кінця XIII ст. (францисканець **Варфоломей Англійський**) як велика і багата держава: "Галичина дуже обширна область, що охоплює велику частину Європи, дуже заможна, деякими вона називається – Руссю".*

Як уже зазначалося вище, києво-руська державність прийшла на галицько-волинський ґрунт із походами Володимира Святославича **981–983 рр.**, чий син **Всеволод** став першим володимирським князем на удільних правах (волинський Володимир уперше згаданий у літописах під 989 р.). Відомий російський історик і літературознавець, академік **Дмитро Лихачов (1906–1999)** вважав, що Всеволод Володимирович тотожний конунгу з Гардаріки-Русі **Віссавальду** з давньоскандинавських саг (від *segja* – розповідати), сватання якого відкинула вдова шведського конунга **Ейріка Сегерсея Переможного (?–993) – Сігрід Гордячка**.

Варязьке оточення юного княжича нібито підбило його на розрив із батьком і вивезло до Швеції. За переказом, Сігрід спалила Віссаваль-

да зі світою в лазні після банкету на честь зустрічі, а для династичного союзу вибрала данського конунга **Свена I Роздвоєна Борода [близько 985–1014]**. В усякому разі, коли в 1008 чи 1013 р. Волинь увійшла у володіння туровського князя Святополка Володимировича, Всеволода вже не було в живих.

Але ще з початку X ст. Галичина (разом із польським Краковом) і Західна Волинь входили до складу Чеського (Празького) князівства Пржемисловичів, а перед тим були під політичним та церковним впливом Великоморавської держави з її кирило-мефодіївськими культурно-релігійними традиціями, що спиралися на створену братами-просвітниками у 869/870 р. слов'янську церкву, незалежну від німецького Регенсбурзького єпископства. Як стверджує знаний вітчизняний медієвіст і джерелознавець професор **Ярослав Дашкевич**, є підстави вважати, що християнство кирило-мефодіївського походження почало поширюватися чесько-моравськими місіонерами на Північне Прикарпаття аж до Західного Бугу й Стиру в 872 р., плем'я білих хорватів було приєднано до Великоморавської держави **Святополка [870–894]** у 875 р., а перемишльське єпископство виникло ще в 899 р.

Таким чином, завдяки своєму геополітичному розташуванню Галичина і Волинь становили проміжну ланку між Візантією й Римом ще до офіційного розколу між ними, а також після нього. Це сприяло пом'якшенню релігійних антагонізмів, які гостріше виявлялися на Сході – у Наддніпрянщині, де контроль Візантії був суворішим, а приєднання західних українських земель до Київської держави Володимира Святославича було приєднанням християнізованого (хоча й поверхово) краю. Таке розуміння проблеми, на думку Я. Дашкевича, знімає закид віровідступництва з королів **Данила Романовича Галицького (1201–1264)** і його онука **Юрія Львовича (24 лютого 1252 – 24 квітня 1308)** за те, що вони отримали корону з Риму, і робить природною присутність руського архієпископа **Петра** на католицькому соборі 1245 р. в Ліоні, де він попередив Захід про можливу монгольську навалу.

До кінця XI ст. волинські й прикарпатські землі становили суцільну адміністративну одиницю, підпорядковану безпосередньо київському великокнязівському столу. Але поступове збільшення кількості міст, частина з яких невдовзі перетворилася в самостійні політичні центри, призвело до виокремлення земель – майбутніх удільних князівств. Так, на Волині, окрім столичної **Володимирської землі**, на сході сформувалися **Болохівська, Луцька і Погоринська**, наприкінці XII ст. до Волині від Турово-Пінського князівства було приєднано **Берестейську землю**, у Забужжі лежала **Холмська земля** (з 1237), а на пограниччі з Прикарпаттям – **Червенська і Белзька землі**. Території, що в майбутньому за назвою своєї столиці будуть іменуватися

Галичиною (а в складі Польського королівства протягом багатьох століть називатимуться **Руським воєводством**), обіймали чотири землі: **Перемишльську, Звенигородську, Тереховельську і Галицьку**.

Прикордонне розташування Волині й Галичини об'єктивно ставило їх в епіцентр західно- й центральноєвропейської політики Києва. Саме у Володимирі, де за життя Ярослава Мудрого сидів його син Святослав, у середині 40-х рр. XI ст. зупинилися знатні втікачі з Угорщини – представники династії Арпадів брати Андраш і Левента (ще один брат – майбутній король Бела I залишився в Кракові, де одружився із сестрою князя Казимира I). Про це залишив свідчення угорський історик XIII ст. *Шимон Кезаї*. Але небіж Іштвана Святого – мадярський король **Петер Орсеоло [1038–1041, 1044–1046]** перешкодив укладанню союзу між вигнанцями і Святославом Ярославичем, і брати вирушили до Великого Степу, звідки невдовзі знову повернулися на Русь і дісталися двору Ярослава Мудрого.

На початок володимирського князювання (1060–1064) онука Ярослава Мудрого – Ростислава Володимировича припадає його шлюб з донькою Бели I – Ілоною, від якого народилися **Рюрик (?–1092), Володар (? – 19 березня 1124) і Василько (близько 1066 – 28 лютого 1124)**. Після невдалої спроби захопити в 1084 р. батьківський Володимир, вони з дозволу великого київського князя Всеволода Ярославича задовольнилися прикарпатськими містами Перемишлем (Рюрик), Звенигородом (Володар) і Тереховлею (Василько). Ці землі, право Ростиславичів на які як на "отчину" були визнані Любецьким князівським з'їздом 1097 р., вирізнялися багатими родовищами солі, видобуток і експорт якої став одним із головних джерел поповнення князівської скарбниці.

Найенергійнішим із Ростиславичів був наймолодший Василько, який до свого трагічного осліплення в листопаді 1097 р. встиг відзначитися у війнах з Польщею (1091–1092) й поклав початок освоєнню **Пониззя** – територій у басейні Дністра, Пруту й Нижнього Дунаю. Імовірно, як союзник візантійського імператора Олексія I Комніна він брав участь у вирішальній битві з печенігами 29 квітня 1091 р. на березі р. Маріци біля фортеці Хіріни. Донька імператора **Анна Комнін (1083 – близько 1148)** у числі учасників битви назвала 5 тис. гірських жителів, яких відомий російський візантиніст **Василь Васильєвський (1838–1899)** вважав за дружину тереховельського князя.

Принцеса Анна розповіла, що, оскільки полонених печенігів було набагато більше, ніж візантійських воїнів, ті в страхі, всупереч волі імператора, вночі перебили чимало полонених. Військово-політичний союз між Ростиславичами і Візантією був скріплений 20 липня 1104 р. шлюбом **Ірини Володарівни й Ісака Комніна** – молодшого сина імператора Олексія I. Це був перший випадок прямих дипломатичних контактів Константинополя з руським удільним князівством.

Відстоюючи власну незалежність від Києва, Естергома й Кракова, Ростиславичі, а далі і їхні сини та онуки, неодноразово спиралися на допомогу сусідів-половців з-за Дністра (як це було 9 квітня 1099 р. у переможній битві з союзними великому київському князю Святополку Ізяславичу уграми під Перемишлем), а також розселяли на прикордонних смугах галицької й теребовельської земель кочовиків-федератів. Не дивно, що Ростиславичі ще послідовно не ідентифікували себе з "Руською землею". Коли Василько походи на Польщу розцінював як прагнення *"помститися за Руську землю"*, а рейди у Великий Степ – як лицарський намір *"голову свою скласти за Руську землю"*, то його племінник Володимир Володаревич (Володимирко), відсилаючи посла великого київського князя Ізяслава Мстиславича, що вимагав прийняти своїх намісників у порубіжні галицькі міста, глузував з нього так: *"Поїхав муж руський, схопивши всі волості"*.

Доля не завжди була прихильною до Ростиславичів, яким нерідко доводилося діяти в екстремальних (навіть для тих, далеко не гуманних, часів) обставинах. Розквітавшись із великим київським князем Святополком Ізяславичем у 1099 р. на Рожному полі за його причетність до осліплення Василька, брати-Ростиславичі наступного року проігнорували рішення Витичівського князівського з'їзду щодо позбавлення Василька Теревовельського князівства. Відносини з Києвом були нормалізовані 11 вересня 1114 р. шлюбом дочки Володаря Ростиславича з сином Володимира Мономаха **Романом (? – 6 січня 1119)**, який незабаром посів волинський престол, і вже в 1118 р. Василько з Володарем допомогли Володимирі Мономаху приборкати бунтівливого князя Ярослава Святополковича.

Але в 1122 р., як повідомляють німецькі й польські джерела, під час походу в польські землі Володар Ростиславич став жертвою підступної змови боярина **Петра Властовича (Властовіца)**, одруженого з дочкою Олега "Гориславича" Марією. Боярин дав знати князю Болеславу III Кривоустому про воєнну ситуацію, і Володар потрапив у полон. За викуп перемишльського князя поляки отримали від Василька 2 тис. гривень срібла і багато дорогих речей, значна частина цього багатства перепала зрадникові, що зробив стрімку кар'єру й за правління Владислава II став воєводою в Сілезії.

Але під час міжусобної боротьби між Владиславом II і його молодшими зведеними братами Петро Властович необачно виступив на боці останніх і взимку 1145 р. за наказом верховного краківського князя був осліплений, позбавлений маєтків та змушений шукати притулку в Русі. *"Як ото євангельське слово говорить: "Якою мірою міряєш, такою [і] тобі одміряється"*, – глибокодумно занотував з цього приводу київський літописець.

З часом міжнародні позиції удільних князівств під владою Ростиславичів зміцніли, чому значною мірою сприяв шлюб Володимирка з дочкою угорського короля Кальмана Книжника (її ім'я не збереглося в середньовічних літописах, але завдяки

2. Регіональна і загальнооруська політика Володимирка та Ярослава Осмомисла

"шлюбній дипломатії" попередників обох правителів, малярська принцеса доводилася троюрідною сестрою Володимирку) у 1117 р. Очоливши після смерті батька в 1124 р. Звенигородське князівство, Володимирко вмів користуватися військовою допомогою сина Кальмана Книжника – угорського короля **Іштвана II [1114–1131]** під час боротьби із старшим братом **Ростиславом Володаревичем (?–1128)** за Перемишльське князівство. На **1141 р.**, після смерті двоюрідних братів Ігоря й Ростислава Васильковичів, Володимирко об'єднав усі володіння Ростиславичів і зробив Галич столицею створеного ним Галицького князівства.

Чоловік енергійний і розумний, спритний політик і дипломат, до того ж схильний безоглядно простувати до поставленої мети, син поморської князівни Володимирко заклав підвалини міжнародного, суспільно-економічного і культурного піднесення Галицького князівства. Відомий російський державний діяч і талановитий історик **Василь Татищев (1686–1750)**, що мав у своєму розпорядженні літописи, які не збереглися до сьогодні, стверджував, ніби вже в 1144 р. Володимирко воював з дунайськими болгарами й візантійцями за нижню течію Дунаю.

А дев'ятьма роками раніше він посприяв одруженню своєї племінниці (у джерелах не збереглося її ім'я) з маркграфом Брно **Вратиславом (?–1156)** – представником бічної гілки правлячої династії Пржемысловичів, який під час феодальних міжусобиць на батьківщині в 20-ті рр. XII ст. знайшов притулок у Галичині. Є й певні джерельні дані про те, що молодша дочка Володимирка – Марія стала другою жінкою краківського князя Болеслава IV (після смерті Верхуслави). Тому польські війська не допомагали великому київському князю Ізяславу Мстиславичу в його поході на Галич у 1152 р.

Справа в тому, що коли останній вокняжився в Києві у 1146 р., зберігши за собою й Волинь, Володимирко сміливо втрутився в загальнооруську феодальну війну на боці суздальського князя Юрія Довгорукого, одруживши в 1150 р. свого сина **Ярослава (початок 1030-х – 1 жовтня 1187)** з його донькою **Ольгою**. Попри активну участь Володимирка у бойових діях, у літописах немає й натяків на те, що він особисто прагнув зійти на великокнязівський київський престол. Вірогідно, Володимирко прагнув бути суверенним правителем і не залежати ні від кого – ні від великого київського, ні від суздальського князів. Але після остаточної перемоги у феодальній війні 1146–1151 рр. й утвер-

дження в Києві Ізяслава Мстиславича над самовпевненим галицьким володарем нависли грізні хмари: чи не вперше в житті він опинився між двох вогнів – на сході (Київщина) й півночі (Волинь) були володіння Ізяслава Мстиславича, що прагнув показового покарання свого чотириюрідного брата Володимирка, а на південному заході угорська королівська корона була в руках Гейзи II, одруженого з молодшою сестрою Ізяслава – Євфросинією.

Наприкінці літа 1151 р. Ізяслав Мстиславич відрядив до угорського короля Гейзи II посольство, що мало передати стратегічному союзнику заманливу пропозицію: *"Ось Володимир галицький дружину мою і твою побив (раптовим нападом 13 липня під Дорогобужем. – Авт.). Тож нині, брате, гадай про се, гадай. Нам обом на собі не дай Бог сього облишити, а дай Бог помстити за се і за свою дружину. Тому ти, брате, готуйся у себе, а я – тут. Хай як нам із ним Бог дасть!"*. Владнавши на якийсь час візантійські справи, Гейза II у **березні 1152 р.** з готовністю відгукнувся на лист київського родича: *"Отче! Я кланяюсь тобі. Ти прислав еси до мене про обиду [од] галицького князя, і я ж тут готуюсь. А ти теж готуйся. Ми не облишимо оба сього на собі. Хай як нам із ним Бог дасть"*.

У вирішальній битві біля Перемишля об'єднане київсько-угорське військо вцент розбило Володимирка й облягло його в місті. Але безпринципний і хитрий галицький князь зробив спритний хід: звернувся до Гейзи II, архієпископа та угорських воєвод з приниженням проханням про мир і благав не видавати його, начебто тяжко пораненого в бою, великому київському князеві. Не поскупився князь і на *"многі дари... арцибіскупу і мужам тим золотом, і сріблом, і посудом золотим і срібним, і одежею, аби вони вблагали короля"* й нагадали Гейзі II про те, як Володимирко допомагав його батьку – **Белі II [1131–1141]** в боротьбі з поляками. *"А якщо мене Бог візьме, то сина мого ти прийми до себе"*, – наостанку пропонував союзну угоду угорському королю підступний галицький князь, силкуючись вбити клин між своїми ворогами.

Вірний середньовічному рицарському кодексу честі, Гейза II під час першої ж наради з Ізяславом Мстиславичем визнав за потрібне повідомити київського союзника про лист Володимирка. Але навчений гірким досвідом зрадливої "міжкнязівської дипломатії", Ізяслав не йняв віри зрадливому галицькому князеві, пояснивши королю: *"Сину! Якщо Володимир помре, то [се] Бог убив його, тому що він одступив од хресного цілування нам обом. Бо про що він цілував хреста і що тобі говорив (не втручатися у громадянську війну 1146–1151 рр. – Авт.) – як він додержав? А іще до того соромом нас обох покрив! Тож нині чому ти ймеш йому віри? Адже він тобі не додержав і перший раз, і вдруге. Нині ж дав нам його Бог, то ми самого захопимо, а во-*

лость його візьмімо!". Галицького ж посла, що доставив Ізяславу Мстиславичу слізне каяття Володимирка, великий князь київський не побажав навіть вислухати.

Проте "через королеву принуку і мужів його" Ізяслав Мстиславич змушений був погодитися на мирні переговори з Володимирком, а їхньою передумовою Гейза II назвав визнання галицьким князем васалітету щодо Ізяслава й повернення тому "городів руських". Відразу ж спільне київсько-угорське посольство (від Ізяслава його очолював боярин **Петро Бориславич**, який був одним із авторів Київського літопису XII ст. і залишив докладні відомості про перебіг дипломатичних переговорів, а також, на авторитетну думку академіка Б. Рибаківа, виступив і найімовірнішим автором "**Слова о полку Ігоревім**") представило поверженому Володимирку позицію переможців: "Ось ти прислав еси до нас обох, бо тепер нам дав був тебе Бог і волость твою через твою вину. Але нині ми на тебе гнів облишаємо і волості від тебе не одбираємо. Але на тім тобі цілувати хреста: скільки [ти взяв] волостей Руської землі, то тобі [треба] повернути все, і від Ізяслава тобі не одлучитися, але завше разом із ним бути". Як гарантії виконання зазначених умов, на пропозицію Гейзи II, галицький князь мав поцілувати хреста першого угорського короля Іштвана I Святого, зробленого, за переказом, із уламка хреста, на якому був розіп'ятий Ісус Христос.

В. Пашуто інтерпретував цей ультиматум так: "Володимирко повинен повернути Ізяславу своє "причастя" в Руській землі – міста Бузьк, Шумськ, Тихомль, Вигошів, Гнійницю – і, таким чином, вибути з числа великих князів, які відповідали за долі Києва, перетворившись у крупного, але рядового васала Ізяслава". Російський дослідник виходив з того, що у 30–40-х рр. XII ст. Київська держава перетворилася з відносно централізованої і єдиної монархії у федерацію, а столиця з належним їй **доменом** (від латин. *dominium* – володіння), тобто спадковим земельним володінням великого князя, – у спільну власність найсильніших Ярославичів, що вважали себе колективними володарями цієї Руської землі й вимагали в ній частки земельної власності – "причастя". З Київського літопису ж випливає, що названі в умовах миру з Володимирком "волості Руської землі" галицький князь отримав від Юрія Довгорукого під час недовгого перебування того великим київським князем (вересень 1149 – квітень 1151), а Ізяслав Мстиславич не визнавав законності цього акту.

Проти укладення мирної угоди з Володимирком рішуче виступив старший син Ізяслава Мстиславича – переяславський князь Мстислав, який попередив батька й угорського короля: "Ви по-християнському дієте, що хресту чесному ймете віри і гнів на нього облишаєте. Але я вам перед сим хрестом мовлю чесним: як ото ви його обидва водите до

хреста, так і він од хресного цілування одступить. Але ти, королю, свого слова не забудь, як ти ото сказав еси: якщо Володимир одступить, то тобі коло Галича стояти знову". Гейза II тоді підтвердив вірність зобов'язанню про взаємодопомогу з Ізяславом Мстиславичем, а в остаточному тексті мирного договору з галицьким князем з'явилися констатація ним своєї вини і слова "до кінця життя свого" стосовно визнання васальної залежності від великого князя київського. Загнаний у глухий кут Володимирко, "на всім на тім цілував хреста, але лежав, удаючи, ніби він знемагає од ран, хоча ран на ньому не було".

Але як тільки-но Гейза II повернувся до Естергома, а Ізяслав Мстиславич – до Києва, Володимирко порушив мирний договір і не впустив посадників великого князя київського до вищезгаданих п'яти міст у басейні р. Горинь. Обурений Ізяслав улітку 1152 р. повідомив про це Гейзу II, наголосивши на тому, що галицький князь "уже одступив од хресного цілування", але угорський король не став знову втручатися у конфлікт з огляду на загострення відносин із німецьким імператором **Фрідріхом I Барбаросою [1152–1190]**. Коли ж Ізяслав Мстиславич **у грудні 1152 р.** відрядив до Галича посольство на чолі з боярином Петром Бориславичем, що представив Володимирку "хресні грамоти" й нагадав про повернення міст, галицький князь навіть вдався до неприхованої погрози на адресу великого князя: "Ти, брате, вибрав еси час проти мене і короля на мене привів еси. Але якщо буду я жив, то або голову свою зложу, або за себе одомщу".

Обурений київський посол заявив Володимиркові, що той відступив від хресного цілування. галицький правитель, кивнувши на хрест, зневажливо кинув: "Осей хрестик малий?", вигнав боярина і всупереч дипломатичній традиції не дав йому "ні повоза, ні харчу" на зворотну дорогу до Києва. Літописець повчально зазначив, що тієї ж ночі Володимирко раптово був паралізований і помер: "Одспівавши вечерню, Володимир таки пішов із божниці. І коли був він на тім місці, на сходах, де ото поглузував над Петром, він сказав: "Ой! Се хтось мене вдарив у плече!". І не міг він із того місця ні трохи поступити, і став падати. Але тут підхопили його під руки, і однесли його в горницю, і поклали його в окріп... І настав пізній вечір, і став Володимир знемагати вельми, а коли було спати пора, то тоді Володимир, галицький князь, преставився".

Не встиг київський посол боярин Петро Бориславич від'їхати далеко від Галича, як отримав через гінців запрошення повернутися до міста, де й дізнався про смерть Володимирка. Його син Ярослав, що успадкував княжий престол, відразу ж попрохав посла передати Ізяславу Мстиславичу запевнення у васальній покірності: "Оскільки Бог отця мого взяв, то ти мені будь замість отця. Адже ти із моїм от-

цем сам відався. Що межі вами обома було, то се вже Бог осудив, якщо Бог отця мого взяв... Нині, отче, я кланяюся тобі. Ти прийми мене. Як сина свого Мстислава, так само й мене. Хай їздить Мстислав коло твого стремена по одній стороні тебе, а я по другій стороні коло твого стремена їздитиму з усіма своїми полками".

Але водночас загарбаних Володимирком київських порубіжних з Галичиною міст Ярослав Володимирович так і не повернув, тому вже на початку 1154 р. ображений Ізяслав Мстиславич на чолі київських, чернігівських, переяславських і волинських полків рушив на Галич. У вирішальній битві під Тереховлею **17 лютого 1154 р.** самовпевнені галицькі бояри зазнали поразки, але й військо великого князя київського внаслідок численних втрат виявилось не в змозі переслідувати розгромленого супротивника. Тривалий час після цих драматичних подій Ярослав Володимирович не втручався в загальноруське політичне життя, підтримуючи тестя – Юрія Довгорукого, що нарешті утвердився на київському престолі після смерті Ізяслава Мстиславича, у боротьбі проти волинського князя **Мстислава Ізяславича [1156–1170]** та чернігівського князя **Ізяслава Давидовича [1151–1157, у 1154–1155, 1157–1158, 1161 – великий київський князь]**.

Але, діючи, де з дипломатичною обережністю, де рішуче боронячи галицький суверенітет, Ярослав Володимирович поступово перетворив своє князівство в одне з найсильніших на Русі, не випадково сучасники прозвали його "**Осмомислом**", тобто здатним "мислити" за кількох звичайних людей (згідно з іншою гіпотезою, галицький князь отримав своє прізвисько за знання семи іноземних мов). У листопаді 1173 р. тільки одних чуток про наближення війська галицького князя вистачило, щоби розсіпати другу коаліцію владимири-суздальського князя **Андрія Боголюбського [1156–1174]** проти Києва, хоча вона налічувала, за літописними даними, 50 тис. воїнів під керівництвом 20 князів.

Протягом більшої частини свого правління (аж до середини 80-х рр. XII ст.) Ярослав Осмомисл, на відміну від батька й діда, практично не мав жодного клопоту із західними сусідами – Польщею (дочка галицького князя **Вишеслава** стала дружиною старшого сина Мешка III – познанського і куявського князя **Одона [1141/1149–1194]**), де вирували феодальні міжусобиці, і Угорщиною. Ще за життя Гейзи II, коли в 1158 р. Ярослав Осмомисл вимагав у великого київського князя Ізяслава Давидовича видати свого ворога – двоюрідного брата князя-ізгоя **Івана Ростиславича Берладника (близько 1112–1161)**, його претензії підтримали угорський король і польські князі Болеслав IV та Мешко III, що відрядили до Києва з відповідною дипломатичною місією "мужів".

Цікаво, що Київський літопис зберіг імена руських послів, які разом із мадярами й поляками прибули тоді до великокняжого двору:

Ізбигнів Івачевич (від Ярослава Осмомисла), Жирослав Іванкович (від чернігівського князя **Святослава Ольговича (? – 15 лютого 1164)**), Жирослав Васильович (від смоленського тоді князя **Ростислава Мстиславича [1125–1159]** і його племінника – волинського князя Мстислава Ізяславича), Онофрій (від луцького на той час князя Ярослава Ізяславича (1154–1180)), Гаврило Васильович (від зятя Святослава Ольговича – дорогобузького князя **Володимира Андрійовича [1150–1152, 1156–1170]**) та невідомого "княнина" від новгород-сіверського на той час князя Святослава Всеволодовича, старшого сина Всеволода Ольговича. Але, як повідомляє літопис, красномовний великий київський князь "Ізяслав переспорив усіх і, одвіт їм давши, відпустив їх", а Іван Берладник зумів утекти до половців і завдав ще чимало клопоту Осмомислу.

З наступником Гейзи II на угорському престолі – його сином Іштваном III у Ярослава Осмомисла склалися, фактично, союзницькі стосунки, оскільки юний король потребував підтримки галицького князя в боротьбі з Візантією на Балканах. На цьому ґрунті навіть виник проєкт одруження Іштвана III зі старшою донькою Осмомисла, що вже була відряджена до нареченого, але з часом цей шлюб розладнався, і угорський король у 1167 р. одружився з дочкою австрійського герцога Генріха II. Як свідчить візантійське джерело, до зриву династичного шлюбу доклав зусиль імператор Мануїл I, прагнучи будь-якими засобами зруйнувати *галицько-угорський союз*.

І все ж Ярослав Осмомисл корінним чином переглянув південний вектор багьківської зовнішньої політики, хоча на початку свого правління дотримувався дружніх стосунків із Візантією з огляду на родинні зв'язки з династією Комнінів по лінії тітки Ірини Володарівни. Але після спровокованого візантійським імператором інциденту з одруженням Ярославни з угорським королем Осмомисл підтримав одного з претендентів на візантійський престол – **Андроніка Комніна (близько 1120–1185)**. М. Грушевський вважав, що Андронік був народжений від шлюбу Ірини Володарівни з Ісаком Комніном і, таким чином, доводився двоюрідним братом водночас як імператору Мануїлу I, так і Ярославу Осмомислу.

Майстерний воїн, усіма шанований і гострий на язик намісник Белграда, Андронік у 1154 р. був звинувачений у державній зраді (зв'язок із сербськими повстанцями) й ув'язнений в одній із веж Великого палацу в Константинополі. Через 10 років, після неодноразових невдалих спроб, Андронік утік з-під охорони й дістався Галича. Київський літописець зазначив, що "прийняв його Ярослав з великою приязню", став другом вигнанця й навіть дав йому "декілька городів

для піддержки". Візантійське джерело до того ж повідомляє, що Андронік засідав у княжій раді, жив в одному домі з Ярославом Осмомислом та їздив разом з ним на ловлю зубрів.

Імператору Мануїлу I довелося миритися з родичем і прислати за ним до Галича посольство. *"Ярослав одпустив [Андроника] до нього з великою честю, приставивши до нього, [Андроника], єпископа свого Кузьму і двох мужів своїх найзначніших"*. Відтоді Візантія розглядала Осмомисла як **hypospondos** – за візантійською вселенською термінологією це прирівнювалось до давнього – **"союзний Риму народ"** (socii populi Romani). Дружні відносини між Ярославом і Андроніком Комніном тривали й після того, як останній зробився у вересні 1183 р. візантійським імператором. Недарма, коли в 1185 р. Андронік потрапив під загрозу скинення з престолу, він знову спрямував свій погляд до Ярослава, але втеча зірвалася й Андроніка по-звірячому замордував візантійський натовп. Ці події різко змінили ситуацію в Балканському регіоні й зовнішню політику Ярослава Осмомисла.

Засновник нової візантійської династії імператор Ісак II Ангел уклав союз із угорським королем Белою III, одружившись на його малолітній доньці Маргарет, і зайняв загрозливу позицію проти Галицького князівства. У відповідь Ярослав підтримав чергове антивізантійське повстання в Болгарії, що спалахнуло навесні 1186 р. під проводом тирновських братів-бояр **Петра [1187–1197]** і **Асеня [1187–1196]**. Візантійський історик Нікіта Хоніат серед болгарських союзників 1187 р. назвав "куманів" (половців) і тих, *"що походять з Вордони, які зневажають смерть, гілочка руських, народ приемний Богу війни"*. На думку дослідників, слово "Вордони" було або перекрученим руським словом **"бродники"** (війовниче населення Подунав'я), або **"Берладь"** (територія і місто між Дністром і Дунаєм, де мешкали бродники).

Це є прямим доказом допомоги болгарам з боку галицького князя, що контролював зазначений регіон, *"суд по Дунай рядячи"* (за висловом автора "Слова о полку Ігоревім"), тобто здійснюючи судочинство на землях вздовж Дністра, аж до нижньої течії Дунаю. Крім того, Ярослав загородив своїми військами шлях угорському королю Белі III до повсталі Болгарії, чим значною мірою сприяв поваленню візантійського гніту і створенню нової болгарської держави на землях між Дунаєм, Чорним морем і Балканськими горами, що увійшла в історію під назвою **Другого Болгарського царства (1187–1396)**. З цього приводу у "Слові о полку Ігоревім" сказано:

*Галицький Осмомисле Ярославе !
Високо сидиш ти
На своїм золотокованім престолі,
Підперши гори Угорські*

*Своїми залізними військами,
Заступивши королеві дорогу,
Зачинивши ворота на Дунаї,
Через хмари каміння кидаючи,
Суд по Дунай рядячи* (Пер. М. Рильського).

Це очевидне свідчення блокади галицьким військом гірських проходів у Придунайську Болгарію. Замкнути ворота на Дунаї найкраще було в районі *Залізних воріт* (м. Видін на північному заході сучасної Болгарії), в ущелині, де Дунай затиснутий відрогами Південних Карпат і підступаючими до них з другого боку Балканськими горами. Тоді й фраза з безсмертної поеми "через хмари каміння кидаючи" означала певний реальний факт, спогади про який могли оживити в сучасників автора "Слова" картину переправи катапульта і пороків, які разом з лучниками могли "замкнути" Залізні ворота.

Доречною в цьому випадку була і згадка в поемі про *"стежку Траянову"*, яку *"через поля на гори"* шукав Осмомисл. За болгарським істориком Д. Ангеловим, "Траянів прохід" – це гірський прохід від Пловдива на північ, званий пізніше *Василицею*. Саме ним у XI–XIV ст., як правило, рухалися каральні візантійські війська проти болгар.

Ще один вислів "Слова о полку Ігоревім": *"Стрільяєш із отчого столу золотого На султанів у далеких землях"* дехто пов'язує з участю галицьких воїнів у поході на єгипетського султана **Салах-ад-Діна (Саладина) [1171–1193]**, засновника близькосхідної династії **Айюбідів (1171–1250)**. Побутує й інша думка: галицький загін міг брати участь у *3-му хрестовому поході 1189–1192 рр.* Показово, ще Великопольська хроніка кінця XIII ст. державу Ярослава Осмомисла називає **Галицьким королівством**.

3. Військово-дипломатичні
обставини утворення
Галицько-Волинської держави

Але міцне і престижне міжнародне становище Галицького князівства, що на кінець правління Ярослава Осмомисла, безперечно, перетворилося в регіональний "центр сили" і самодостатню впливову **"середню державу"**, за сучасною політичною

термінологією, відчутно контрастувало з його політичною системою. Саме політичний конфлікт на рівні правлячої еліти між князем і боярами ледве не поховав Галицьке князівство і зрештою призвів до загибелі Галицько-Волинської держави.

Справа в тому, що влада в Галицькій, пізніше Галицько-Волинській державі майже ніколи не була абсолютною в руках єдиного князя-короля. Вона структурувалася, застосовуючи аристотелівську термінологію, у *"владу небагатьох"*, тобто владу **аристократії** – боярства і

князя (короля). Такий розвиток владних процесів був характерний для тогочасної Західної і Центральної Європи, на протигагу азійській формі державності, у якій поміркована одноосібна монархічна влада виродилася у свою протилежність – *деспотичну тиранію*, властиву в подальшому для московських і російських верховних правителів.

Як зазначав сучасний канадський історик українського походження **Орест Субтельний**, винятково велика політична вага галицького боярства значною мірою пояснювалася його особливим походженням. На відміну від боярства інших руських князівств, яке здебільшого вийшло зі старшої княжої дружини, галицька аристократія, очевидно, сформувалася на основі виключно місцевої племінної знаті. Тому свої маєтки вона отримала не від князя, як це було, наприклад, на Київщині чи Чернігівщині, а внаслідок узурпації общинних земель.

Прийшовши на прикарпатські землі, Ростиславичі нашттовхнулися на місцеву еліту, що вже добре вкоренилася й була готова рішуче відстоювати власні політичні й господарські інтереси. Тому позитивні риси аристократичної форми державності могли під впливом внутрішніх (особистість князя) і/чи зовнішніх (вороже іноземне оточення) факторів перетворюватися на негативні. Тоді на місці врівноваженого боярства формувалася *олігархія*, що ставала в опозицію до князя, як це й сталося з Ярославом Осмомислом. Щоправда, у цьому разі приводом до гострого конфлікту між галицьким князем, який впевнено утверджував політичне самовластя, і невдоволеним боярством, стало особисте життя Ярослава Осмомисла.

Як уже зазначалося вище, батько женив Ярослава на дочці Юрія Довгорукого – Ользі з далекоглядних політико-дипломатичних мотивів захисту галицького суверенітету від великокняжого Києва. Не дивно, що близько 1165 р. шлюб фактично розпався, Ярослав спонукав нелюбу Ольгу піти до монастиря (щоправда, безуспішно), а сам закохався і став відверто жити з Настею з боярського роду *Чагрів*, що швидко висунувся на перший план у князівстві. Цей рід був новий і незнатний, до того ж, як вважав український академік **Іван Крип'якевич (1886–1967)**, половецького походження, що спричинило значне невдоволення серед старого галицького боярства. Напружені відносини призвели до втечі в 1171 р. Ольги Юріївни з сином **Володимиром (близько 1151–1199)** та численною групою бояр-фрондерів на чолі з воєводою *Костянтинем Сірославичем* до Польщі.

Це був умовний знак для боярської опозиції в Галичі, що взяла під домашній арешт Ярослава Осмомисла, перебила боярський рід Чагрів, Настю звинуватила в чаклунстві й спалила. Після цього бояри примусили князя погодитися на поновлення подружнього життя з Ольгою. Але вже через рік княгиня з сином знову змушені були втікати з Галича, на цей раз до луцького князя Ярослава Ізяславича і без бояр, задо-

волених усуненням конкурентів – олігархів-Чагрів, що додатково підтверджує далеко не інтимну причину зіткнення. "[А] Ярослав галицький, пославши [послів], привів ляхів на підмогу собі і дав їм три тисячі гривень срібла, спалив два городи і став слати [послів] до Ярослава: "Пусти сина мого до мене, а то піду на тебе раттю". І він, убоявшись, що попалять волость його, одіслав Володимира з матір'ю до Михалка [Юрійовича] в Торчський, бо Михалко був братом Ользі-княгині. А звідти покликав його Святослав Всеволодович, тесть його, у Чернігів".

Володимир Ярославич метався від одного князя до іншого (його мати перебралася до рідного їй Суздаля й жила там до смерті в 1183 р.), якийсь час переховувався в Путивлі під захистом головного героя "Слова о полку Ігоревім" – новгород-сіверського князя **Ігоря Святославича (2 квітня 1151 – 29 грудня 1202)**, що був одружений із сестрою Володимира – Євфросинією. Помираючи, Ярослав Осмомисл заповів Галич сину від Насті Чагрівни – Олегу, а Володимиріу залишив тільки Перемишль, примусивши і синів і бояр скласти присягу, яка була тут же порушена. Свавільні галицькі бояри отруїли Олега й посадили на князівський престол Володимира Ярославича, проте вже наступного 1188 р. змусили того з родиною втекти до угорського короля Бела III, а самі запросили волинського князя Романа Мстиславича.

Бела III уклав союзний договір із Володимиром Ярославичем, спільно з ним вигнав із Галича Романа Мстиславича, що подався за допомогою до польських родичів – дядьків по матері Агнесі – князів Казимира II (до того ж, як зазначалося вище, той був одружений із тіткою Романової першої жінки Предслави – Оленою Ростиславівною) і Мешка III (був одружений із Романовою тіткою Євдокією Ізяславівною), але далі вчинив нечувану річ. "Король же [Бела] в'їхав у Галич, [але] не посадив у нім Володимира, а дав увесь уряд галичанам і посадив у ньому сина свого Андрія. А Володимира він узяв із собою назад в Угри, силоміць, одняв добиток і всадив його в башту з жоною його, – король, отож, великий гріх був учинив: він хреста цілував Володимиріу, але Бог ізбавив його, [Володимира], од такої біди".

Більше того, Бела III оголосив себе королем Галичини (**rex Galaciae**) і вживав цей титул до кінця свого життя й правління (1196), передавши його молодшому сину – **Андрашу II [1205–1235]**, який іменувався вже "**королем Галичини і Володимирії**" від хвилини свого вступу на престол. Очевидно, вирішальним чинником у такій формалізації владних претензій угорських Арпадів на територію Галицького князівства було суттєве послаблення його міжнародних і внутрішньополітичних позицій після смерті Ярослава Осмомисла. Можна, загалом, погодитися з М. Котляром, що Бела III "зовсім не рахувався з Володимиром Ярославичем як із суверенним князем і гідним поваги дипломатичним партнером".

Але з погляду тогочасного міжнародного права першорядне значення для включення Галичини до реєстру "корони Святого Іштвана" мала тісна династична спорідненість Арпадів із Рюриковичами. Досить згадати хоча б той безперечний факт, що матір'ю Бели III була дочка великого київського князя Мстислава Володимировича – владна Євфросинія, що померла незадовго до описуваних подій в одному з єрусалимських монастирів. Батько Бели III – Гейза II був надійним союзником брата Євфросинії – великого київського і волинського князя Ізяслава Мстиславича в боротьбі з галицьким князем Володимирком, та й сам Бела III, фактично перебував у стані війни з Ярославом Осмомислом в останні роки його правління.

Саме цими обставинами й пояснюється, на нашу думку, зневажливе ставлення угорського короля до останнього представника Ростиславичів – Володимира Ярославича, який до того ж, за свідченням В. Татищева, *"охотник був великий до пиття і потім не міг про розпорядок земський радити і творити"*. Не претендуючи на Волинь, де з 1170 р. князував онук Ізяслава Мстиславича – Роман Мстиславич, який доводився Бели III двоюрідним племінником, угорський король категорично заперечував його родові права на Галичину. Таким чином, династичні претензії Арпадів на Галицьке князівство мали забезпечити кардинальне вирішення найважливішого для Угорщини стратегічного зовнішньополітичного завдання на Сході – взяття під контроль карпатських перевалів із Наддністрянщини до Середньодунайської низовини.

Але вже навесні 1189 р. Володимир Ярославич утік з-під угорської варти й подався до німецького імператора Фрідріха I Барбаросси, обіцяючи за допомогу в поверненні до Галича сплачувати 2000 гривень срібла щорічно. Але імператор, заклопотаний підготовкою до третього хрестового походу, доручив своєму васалу – краківському князю Казимиру II Справедливому задовольнити прохання вигнанця. 6 серпня 1189 р. польські війська під командуванням воєводи Миколая повернули Володимира Ярославича на галицький престол, і той відразу ж звернувся до дядька – могутнього владимиро-суздальського князя **Всеволода Юрійовича "Велике Гніздо" [1176–1212]** з проханням прийняти Галицьке князівство під свою зверхність.

Той вирішив оформити васальний статус галицького князя у вигляді багатосторонньої міжнародної угоди. Як зазначено в Київському літописі, *"Всеволод же суздальський прислав [послів] до всіх князів, і до короля [Бели, і] в Ляхи, і водив їх до хреста щодо свого сестрича, – що вони ніколи не старатимуться одібрати од нього Галич. Володимир, отож, утвердився в Галичі, і відтоді не було на нього [походів] анікого"*.

Саме з цими драматичними подіями навколо галицького престолу пов'язане одне з перших використань у літописі топоніму **"Україна"**.

Частина галицьких бояр, невдоволених господарюванням угорців, запросила в 1189 р. на княжий престол сина Івана Берладника – князя-ізгоя **Ростислава**, що знайшов притулок у Смоленську і як представник династії Ростиславичів мав (крім Володимира Ярославича, про долю якого в Галичі нічого не було відомо) найбільш легітимні права на галицьку спадщину. *"І приїхав же він до України Галицької, і взяв два городи галицькі, а звідти пішов до Галича за їх, [галичан], радою. Але мужі галицькі не були всі при одній думці, бо чиї сини і брати були [заложенниками] в короля [Бели], то ті кріпко держалися за королевича [Андрія]"*, – занотував київський літописець. Пораненим Ростислав Іванович потрапив у полон до переважаючих сил угорців при спробі оволодіти Галичем і був отруєний ними.

Двома роками раніше топонім "Україна" був використаний літописцем для позначення географічно протилежного Галичині регіону Руської землі – Переяславщини. 18 квітня (за іншими даними – 18 березня) 1187 р. від тяжкого захворювання, отриманого в поході на половців, помер переяславський князь **Володимир Глібович [1169–1187]** – онук Юрія Довгорукого. *"Він бо любив дружину, і золота не збирав, майна не жалів, а давав дружині; був же він князь доблесний і сильний у бою, і мужністю кріпкою відзначався, і всякими добродіями [був] сповнений. За ним же Україна багато потужила"*, – з гіркотою зазначив тоді літописець.

Під зверхністю великого владимиросуздальського князя Всеволода Юрійовича й за міжнародних дипломатичних гарантій Володимир Ярославич без жодних проблем, але й будь-яких зовнішньополітичних амбіцій правив до своєї природної смерті близько **1199 р.**, не залишивши спадкоємців чоловічої статі від законної дружини Болеслави – дочки відомого чернігівського й київського великого князя Святослава Всеволодовича.

Щоправда, збереглися джерельні свідчення про двох синів галицького князя від нешлюбної жінки – "попаді", які разом з матір'ю залишилися в Угорщині після втечі батька з-під варті в 1189 р., а в одній папській грамоті 1218 р. згадуються *"руські королі з Галичини Василько й Володимир-Іван"* як жертводавці монастиря в Південній Угорщині. М. Грушевський вважав із великим ступенем імовірності, "що се були Володимирові сини; вони могли дістати якісь уряди в слов'янських землях Угорщини", як пізніше сталося з невдалим претендентом на галицький престол **Ростиславом Михайловичем (близько 1219–1264)** – правнуком великого князя київського і чернігівського Святослава Всеволодовича.

Оскільки законних спадкоємців галицького престолу з місцевого відгалуження Рюриковичів по смерті Володимира Ярославича не залишилося, володимирський (волинський) князь Роман Мстиславич, спираю-

чись на прихильне до нього місцеве боярське угруповання, вдруге оволодів Галичем, об'єднавши в єдиний державно-політичний організм Волинь, Забужжя, Наддністрянщину, Прикарпаття і Пониззя.

Угорщина не змогла стати на заваді цьому процесові, оскільки там після смерті Бели III спалахнула кривава міжусобна боротьба за королівський престол між його синами Імре й Андрашем II. Крім того, за свідченням краківського єпископа й хроніста **Вінценти Кадлубека (близько 1150 – 8 березня 1223)**, Роман Мстиславич скористався військовою підтримкою сина Казимира II – краківського князя **Лешка I Білого [1194–1199, 1202–1227]**, що доводився двоюрідним братом волинському князю по його матері й своїй рідній тітці Агнесі.

У руках нової династії – волинської гілки Мономаховичів – Галичина стала підґрунтям ширшої національної держави – Галицько-Волинської, що на відміну від фактично поліетнічної Київської держави розвивалася на єдиній українській основі.

5.2. ОБ'ЄДНАВЧИЙ ПЕРІОД

Син польської княжни Агнеси, доньки Болеслава III Кривоустого і сестри Казимира II Справедливого та Мешка III Старого, Роман Мстиславич у молодості довго жив у Польщі й Німеччині, що йому стало в пригоді для глибокого розуміння центральноевропейських справ.

Коли внаслідок заколоту знаті авторитарний прибічник запровадження державної централізації – польський принцепс Мешко III у 1177 р. втратив краківський престол на користь Казимира II і змушений був податися по допомогу до Німеччини, Роман Мстиславич остаточно визначився на користь союзу з малопольськими правителями в протистоянні з іншими руськими князями.

Союзні стосунки між Володимиром і Краковом зміцніли після того, як у 1181 р., після поневірянь за кордоном, Мешко III знову утвердився у Великопольщі й не полишав сподівань повернутися на краківський престол. Щоб попередити можливе вторгнення військ Фрідріха I Барбаросси, Казимир II у 1184 р. навіть визнав верховну владу Священної Римської імперії німецької нації, а через п'ять років за розпорядженням німецького імператора втягнувся у конфронтацію з Угорщиною, забезпечуючи повернення до Галича Володимира Ярославича. Скориставшись цим, а також непопулярністю зазначеного конф-

1. Міжнародні наслідки
утворення
Галицько-Волинської держави
наприкінці XII –
на початку XIII століття

лікту серед значної частини малопольської знаті, Мешко III у 1191 р. таки повторно захопив Краків.

Тоді Казимир II звернувся за допомогою до Романа Мстиславича і його молодшого брата – белзького князя **Всеволода (? – 4 квітня 1195)**, дружини яких витіснили нападників із Кракова. Після цього малопольські й волинські війська завдали вирішальної поразки племенам ятвягів, що постійно зазіхали на північно-західні руські землі. Пам'ять про це збереглася в *"Хроніці польській, литовській, жмудській і всієї Русі" Мацея Стрийковського (близько 1547 – після 1582)*, де міститься народний переказ про те, що Роман Мстиславич запрягав литовських бранців у плуги (мотив запрягання переможених у плуги є одним із найбільш поширених узагалі у світовому фольклорі).

По смерті в 1194 р. Казимира II краківська знать запровадила регентське правління, що мало тривати до повноліття його старшого 8-річного сина Лешека Білого, на рік молодший від нього **Конрад I (1187–1247)** став князем Мазовії і Куявії. Оскільки активну роль у краківській регентській раді відігравала їхня мати – київська княжна Олена Ростиславівна, що доводилася двоюрідною тіткою Роману Мстиславичу, волинський князь вирішив спертися на Казимировичів у конфлікті зі своїм тестем і молодшим братом Олени – великим київським князем **Рюриком Ростиславичем [1173, 1180–1181, 1194–1201, 1203–1204, 1205–1206, 1207–1210]**.

Суть справи полягала в тому, що *влітку 1195 р.* на вимогу великого князя владимиро-суздальського Всеволода Юрійовича "Велике Гніздо" Рюрик Ростиславич відібрав у зятя п'ять міст у "Руській землі" (Богуслав, Канів, Корсунь, Треполь і Торчеськ) і передав їх Всеволоду Юрійовичу як **"старшому в племені Володимировім"**. Спершу Роман Мстиславич спробував підняти проти Рюрика Ростиславича чернігівських Ольговичів, але великий князь київський зумів перешкодити цьому, звинуватив зятя в порушенні васальної клятви і через послів *"кинув йому хресні грамоти"*. Тоді волинський князь *"поїхав у Ляхи задля підмоги до обох Казимировичів. Але сказали йому Казимировичі: "Ми б тобі радо помогли, та зобиджає нас стрий наш Мешко. Він хоче забрати в нас волость. Тому ти спершу захисти нас, щоби всі ляхи були не нарізно, а щоби усі за одним були щитом із тобою і одомстили б за обиди твої"*.

Після отримання такої відповіді Роман Мстиславич пішов війною на Мешка III, проте великопольський князь, *"приславши [мужів] назустріч йому, не хотів битися з ним, а велів Романові, аби він уладив його із синівцями його. Але Роман, не послухавши їх, ані мужів своїх, дав йому бій"*. Формально у кровопролитній битві **13 вересня 1195 р.** на р. Мозгаві поблизу Кракова волинське військо зазнало поразки, а Роман Мстиславич відступив до Володимира, проте й Мешко III втра-

тив сина Болеслава, був поранений і виявився настільки знесиленим, що відмовився від подальшої боротьби з Лешеком Білим за краківський престол. Аби не допустити поновлення братовбивчої громадянської війни, регентша Олена Ростиславівна пішла на угоду з Мешком III, за якою той у 1199 р. вдруге став краківським князем, визнавши своїм наступником Лешека Білого, що вже через три роки знову зійшов на малопольський престол.

Маючи в тилу дружніх Казимировичів, Роман Мстиславич не лише міцно утвердився в Галичі, а й поновив активну балканську політику своїх попередників – Ярослава Осмомисла і прапрадіда Володимира Мономаха. Ще в 1197/1198 р. половецькі хани в союзі з болгарами спустошили дунайські землі Візантії й наближалися до Константинополя. Але раптом на ворога з тилу вдарив Роман Мстиславич і завдав йому нищівної поразки, столиця Візантійської імперії була врятована. Очевидно, волинський князь відгукнувся на прохання імператора **Олексія III [1195–1203]**, але руські літописці про переможний похід Романа Мстиславича або не знали, або ж не згадали з якихось відомих лише їм причин. Зате візантійський посадовець і письменник Нікіта Хоніат, розповідаючи про ці події, наголосив, що волинський князь "зробив неоціненну послугу імперії".

Безпосереднім наслідком цього стало посольство Романа Мстиславича до Візантії у травні 1200 р. на чолі з **Твердятою Остромиричем** (до складу посольства входили також *Недан, Домажир, Дмитрій і Невгар*), яке зустрів у Константинополі новгородський архієпископ Антоній. На той час галицько-волинський правитель уже фактично розлучився зі своєю першою дружиною – дочкою Рюрика Ростиславича *Предславою*, що доводилася Роману Мстиславичу троюрідною сестрою (на початку лютого 1204 р., повертаючись із Половецького степу, Роман Мстиславич зайняв Київ і навіть силоміць постриг у ченці свого тестя, а в черниці – тещу Анну Юрїївну та Предславу), тому, на думку деяких дослідників (**Микола Баумгартен, Леонтій Войтович** та ін.), посольство Твердяти Остромирича мало вирішити питання про укладення шлюбу Романа Мстиславича із сестрою Олексія III *Анною*. По матері – Маргариті вона доводилася онукою мадярському королю Белі III й троюрідною племінницею самому галицько-волинському правителю.

Щоправда, польський історик **Г. Граля** висунув гіпотезу, ніби за галицько-волинського правителя тоді видали не принцесу, а знатну патриціанку з вельможного роду *Каматеросів* (Євфросинія Каматерос була дружиною Олексія III), а М. Котляр вважає, що Роман Мстиславич із політичних міркувань уклав шлюб із сестрою впливового волинського боярина *Мирослава*, що став опікуном його синів **Данила (1201–1264)** і **Васнаька (1203–1269/1271)**.

До кінця свого короткого правління Роман Мстиславич був непереможним щитом північних кордонів Візантії від половецьких нападів (через територію ворожого Константинополю Другого Болгарського царства). Галицько-Волинський літопис зафіксував ще два вдалі походи Романа Мстиславича в Половецький степ – *узимку 1201/1202 і 1203/1204 рр.* У посмертній похвалі князю галицький книжник, наслідуючи кращі зразки середньовічної літератури, стверджував, що Роман Мстиславич *"одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей Божих... Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревню наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців"*.

Приязні взаємини Романа Мстиславича з візантійською імператорською династією Ангелів були добре відомі не лише на Русі, а й за її межами. З'явилася навіть легенда (Ян Длутош, польські історики XVI ст., український Густинський літопис XVII ст.), що після здобуття в 1204 р. хрестоносцями Константинополя імператор Олексій III утік до Галича, де був прийнятий з великою честю Романом.

Але хоча ця версія підтримувалася такими авторитетними науковцями, як російські академіки Б. Рибаків і Д. Лихачов, візантійські джерела засвідчують, що після втечі Олексія III з обложеного хрестоносцями Константинополя в липні 1203 р. він якийсь час поневірявся материковою Грецією, зрікся імператорського достоїнства, побував у засланні в маркграфстві Монферрат (П'ємонт), а через кілька років, після звільнення, уклав союз із сельджуцьким **Конійським (Румським) султанатом (1077–1308)** проти **Нікейської імперії (1204–1261)**, що сформувалася з колишніх візантійських володінь у Малій Азії. Проте на початку 1211 р. у битві біля Антіохії на Меандрі сельджуцькі війська зазнали поразки, а Олексій потрапив у полон до свого зятя – нікейського імператора **Феодора I Ласкаріса [1205–1222]**, який ізолював тестя в монастирі до самої його смерті. Безперечно, у вищезгаданій легендарній історії чується відлуння справжньої втечі майбутнього імператора Андроніка I Комніна до Ярослава Осмомисла в 1164 р.

За свідченням тогочасних польських джерел, Роман Мстиславич нещадно придушував боярську сваволю, вожді багатьох боярських кланів були репресовані, а вцілілі рятувалися втечею до Пониззя й Угорщини. Не випадково Галицько-Волинський літопис величав всликого князя Романа Мстиславича *"державцем всеї Руської землі", "вікопомним самодержцем всеї Русі"*, а в одній із польських хронік наголошувалося, що князь Роман *"за короткий час так піднявся, що правив майже усіма землями і князями Русі"*.

У цьому випадку термін "самодержець" був дослівним перекладом грецького слова "автократор", що вживалося стосовно імператорів Ві-

занті й виражало рівень особистої влади князя. Подібні централізаторські процеси, що супроводжувалися кривавим підпорядкуванням непокірних феодалів владі монархів, були властиві тоді й іншим європейським державам – Англії **Іоанна Безземельного [1199–1216]**, Франції **Філіпа II Августа [1180–1223]**, Кастилії **Альфонса VIII [1158–1214]** та ін.

Після третього переможного походу на половців і вищезгаданого насильного постригу в ченці в лютому 1204 р. великого київського князя Рюрика Ростиславича, Роман Мстиславич тимчасово перебрав на себе великокняже правління й висунув на загальнодинастичний розгляд проект **"доброго порядку"** на Русі, що мав припинити міжкнязівські чвари й забезпечити централізацію влади у федеративній монархії Рюриковичів. Документ зберігся лише в "Історії Російській" В. Татищева, на підставі чого М. Грушевський і сучасний український медієвіст Олексій Толочко заперечують автентичність конституційного проекту Романа Мстиславича, але водночас Б. Рибаків і М. Котляр вважають, що він міг міститися в початковій частині Галицько-Волинського літопису за перші п'ять років XIII ст. чи в іншому літописі, які не дійшли до нас, проте були доступні історикам й державному діячу першої половини XVIII ст.

Натхнений західноєвропейським досвідом державного будівництва, Роман Мстиславич пропонував запровадити на Русі **майорат**, тобто обов'язкову передачу княжого столу старшому сину замість тогочасної практики поділу землі між усіма нащадками, *"щоб місцеві князі не підупадали силами"*. Для "кормління" ж молодших синів передбачалося виділяти "по місту чи волості", але вони мали перебувати під владою старшого брата; в разі ж відсутності в нього спадкоємця чоловічої статі, княжіння успадковувалося наступним за віком братом.

А головною умовою "доброго порядку" мало стати обрання великого київського князя, подібно до німецького імператора, правителями найбільших руських князівств – Володимиро-Суздальського, Чернігівського, Галицько-Волинського, Смоленського, Полоцького і Рязанського (саме в такій послідовності вони зазначені у В. Татищева). Великий князь київський *"повинен старшого сина свого залишити на уділі своєму, а молодших наділити від оного ж чи в Руській землі від Горині й за Дніпро"*.

"Якщо ж хто з князів почне війну й напад вчинить на область другого, – писав своїм родичам-Рюриковичам Роман Мстиславич, – то великий князь хай судить його з місцевими князями і приборкує. Якщо ж на когось прийдуть війною половці, угорці, поляки чи інший народ, і сам той князь оборонитися не зможе, тоді великому князеві, в погодженні з місцевими князями, належить відрядити допомогу від усієї держави, скільки потрібно". Звертає увагу перелік князівств для участі в обранні великого київського князя: вони попарно представляють тогочасну територію етногенезу українців (Галицько-Волинське

і Чернігівське), білорусів (Полоцьке і Смоленське) та росіян (Владимиро-Суздальське і Рязанське).

На жаль, більшість Рюриковичів не виявила державницького підходу до проекту "доброго порядку" й не прибули на його обговорення до Києва, "вибачаючись різними неможливістями". А великий князь владимиро-суздальський Всеволод Юрійович "Велике Гніздо", "побоюючись старійшинство іншому дати й самому бажаючи в Києві бути, відмовив Роману, сказавши, що *"того здавна не бувало і я не хочу переступати звичаю древнього, але має бути так, як було за батьків і дідів наших"*. Крім того, на вимогу Всеволода Юрійовича, Роман Мстиславич змушений був передати Київ його зятю – старшому сину Рюрика Ростиславича – вишгородському князю **Ростиславу (5 квітня 1172 – 1218)**.

Натомість невдовзі після взяття хрестоносцями Константинополя в квітні 1204 р. до Романа Мстиславича прибули послы ініціатора 4-го хрестового походу папи Римського **Інокентія III (1198–1216)**, відомого своїм прагненням до встановлення верховенства церковної влади над світською (за часи його понтифікату королі Сицилії, Англії, Арагону й Португалії, цар Болгарії, малопольський князь Лешек Білий визнали себе васалами папи). Від імені Інокентія III, що був вражений перемогами Романа Мстиславича над зовнішніми ворогами та його успіхами в об'єднанні руських земель, послы запропонували галицько-волинському правителю королівську корону і допомогу **"меча Св. Петра"** в подальших завоюваннях, за умови що той визнає зверхність Апостольського престолу. Але Роман вступив із послами в теологічний диспут, а потім вийняв із піхов свій меч і запитав: *"Чи такий меч має папа, що береться йому допомагати у завоюваннях?"*. Відповідаючи на власне ж питання, Роман пояснив, що має свій меч і не хоче купувати володіння іншою ціною, як тільки кров'ю, – *"як батьки й діди наші розмножили землю Руську"*.

Самовпевнений і амбітний галицько-волинський правитель водночас добре усвідомлював той факт, що створене ним велике князівство трималося виключно на авторитеті та воєнній силі засновника. Як засвідчив подальший розвиток подій, галицьке боярство виявилось надто політично й економічно сильним, щоб можна було остаточно викоринити його сепаратизм. Нерідко найбагатші бояри вважали за вигіднішу для себе іноземну зверхність, оскільки правителям-чужинцям було важче, ніж вітчизняним, домогтися підтримки населення, що спонукало "варягів" давати щораз більше привілеїв боярам як своїй головній опорі.

До того ж галицьким боярам надзвичайно імпонувало законодавче обмеження королівської влади й гарантії дворянських привілеїв, оформлені в 1222 р. **"Золотою буллою"** угорського короля Андраша II. Вона була видана під тиском групи феодалів (т. зв. *королівсь-*

ких слуг) і передбачала звільнення дворян від податків, надання їм права судочинства в *комітатах* (від латин. *comitatus* – графство), обмеження військової служби кордонами Угорщини, а головне – забезпечувала вищому і середньому дворянству право на повстання проти короля в разі порушення ним булли. Останнє було скасоване рішенням угорського сейму лише в 1687 р., коли після розгрому турків-османів австрійськими військами під Вакценом, Будюю і Мохачем уся країна опинилася під владою Габсбургів.

Нарешті, не слід забувати, що Роман Мстиславич сполучив, на перший погляд, географічно й економічно близькі, але насправді політично й соціально різноманітні землі – централізовану Волинь і неконсолідовану Галичину. Тому незадовго до загибелі галицько-волинський князь уклав **довірчу родинну угоду** зі своїм троюрідним братом (по лінії баби Євфросинії Мстиславівни) – угорським королем Андрашем II: якщо хто з них помре швидше, то інший має опікуватися його дітьми. На думку М. Котляра, домовленість підкріплювалася перспективою одруження старшого сина Романа Мстиславича – Данила з однією з дочок Андраша II (цей династичний проект втратив актуальність після народження в угорського короля у 1206 спадкоємця – сина Бели), а до союзної угоди приєднався ще й двоюрідний брат галицько-волинського правителя – краківський князь Лешек I Білий.

Проте взаємини з останнім швидко набули конфліктного характеру. Сталося це через інтриги великопольського князя **Владислава III Тонкононого (1161/1167–1231)**, сина Мешка III Старого, який боровся зі своїм двоюрідним братом Лешеком Білим за краківський стіл. Тому, оскільки Роман Мстиславич випадково загинув **19 червня 1205 р.**, нащтовхнувшись на польський роз'їзд під час проведення військової розвідки біля містечка Завихоста на Віслі в Сандомирській землі, ще в Яна Длугоша з'явилася думка про те, ніби галицько-волинський правитель прагнув захопити Люблінську землю, яка належала до володінь краківського князя.

Але цей збройний конфлікт, швидше за все, був непорозумінням і випадковістю, хоча б уже тому, що після смерті Романа Мстиславича його малолітні сини Данило й Василько виховувалися при дворі того ж Лешека Білого, а пізніше спиралися на допомогу різних польських князівств у боротьбі за збирання батьківської спадщини. Тому більшість дослідників (С. Томашівський, В. Пашуто, М. Котляр та ін.) на сьогодні схиляються до версії, запропонованої в середині XIII ст. французьким хроністом *Альберікам з Труа*, про те, що 1205 р. **"Rex Russie Romanus"** (тобто "король Русі Роман") проходив через Польщу на допомогу німецькому королю **Філіпу IV Гогенштауфену [1197–1208]**, який був одружений з Іриною, дочкою Ісака II Ангела, тобто рідною сестрою Анни – жінки галицько-волинського правителя.

Схоже, що вони зустрічалися особисто, бо не випадково ж князь Роман Мстиславич пожертвував на честь Св. Петра монастирю бенедиктинців у німецькому Ерфурті 20 гривень срібла, за що був зарахований до його фундаторів. Можливо, спілкування з оточенням Філіпа Гогенштауфена, що боровся із папським союзником і представником баварсько-саксонської династії *Вельфів* імператором **Оттоном IV Саксонським [1197–1215]**, та тими колами німецької знаті, які відстоювали принципи виборності кайзера, підштовхнули Романа до ідеї "доброго порядку" – зміни практики успадкування та виборності великого київського князя.

**2. Дипломатія Романовичів
у боротьбі за возз'єднання
Галичини і Волині**

Смертю Романа Мстиславича скористалися галицькі боярські угруповання, які не допустили до влади його вдови Анни та малолітніх синів Данила і Василька. Для Галицько-Волинської держави почався тридцятичотирирічний період

руйнівних феодальних міжусобиць, що значною мірою демонтували створену довголітніми зусиллями Володимирка, Ярослава Осмомисла і Романа Мстиславича зовнішньополітичну систему. Анні довелося втікати до Володимира, а потім до Кракова, звідки Лешек Білий *"послав Данила в Угри і з ним послав посла свого Вячеслава Лисого, кажучи королеві [Андрієві]: "Я не спом'янує звади Романової, бо тобі він другом був і ви клялись були оба мати приязнь до племені його, що лишилося в живих. А тепер прийшло на них вигнання. Тому нині підім і, взявши, передаймо удвох їм отчину їх". Король же, ці слова прийнявши, пожалкував про те, що сталося, і залишив Данила у себе, а Лестько княгиню [Анну] й Василька – у себе"*.

Коли ж улітку 1205 р. давній ворог покійного Романа Мстиславича, його колишній тесть Рюрик Ростиславич, що після загибелі галицько-волинського князя покинув монастир і повернувся до політичної діяльності, посівши вп'яте київський престол, у спілці з чернігівськими Ольговичами рушив на Галицьку землю, у ситуацію втрутилися Андраш II і Лешек I Білий. Дотримуючись формально старої союзної угоди з Романом, угорський король у 1206 р. уклав із краківським князем *договір про розподіл сфер впливу*, за яким Волинь опинилася під протекцією Малопольщі, а Галичина – Угорщини (у Галиччі розташувався мадярський гарнізон). Данило Романович як своєрідний заручник реалізації угоди був відправлений із польським посольством до столиці Угорщини.

У подальшому краківський князь неодноразово порушував умови угоди з Романом Мстиславичем, протегуючи його племіннику – белзькому князю **Олександру Всеволодовичу [1195–1208, 1215–1233]** й

іншим удільним волинським князям, але перешкоджаючи Анні та її підрослим синам у справі відновлення Галицько-Волинської держави. Галицькі ж бояри восени 1206 р. запросили на удільні княжі престоли синів героя "Слова о полку Ігоревім", новгород-сіверського і чернігівського князя Ігоря Святославича – путивльського князя **Володимира Ігоревича (8 жовтня 1171 – після 1212)**, а також **Святослава (1177–1211)**, **Романа (?–1211)** і **Ростислава (?–1211) Ігоревичів**. Останні двоє були синами Ігоря Святославича від його другого (1183) шлюбу з дочкою Ярослава Осмомисла Євфросинією, що нібито давало всім Ігоревичам законні підстави претендувати на галицьку спадщину.

Насправді ж галицькі бояри сподівалися, що князі з далекої Чернігово-Сіверщини стануть слухняним знаряддям у їхніх руках, але жорстоко прораховувалися. Ігоревичі, утвердившись у Володимирі, Галичі, Звенигороді, Перемишлі й Тереховлі, стали домагатися реальної влади й улаштували криваву розправу над місцевою знаттю: *"Був ото вбитий Юрій Вітанович, Ілля Щепанович [та] інші великі бояри; убито ж було їх числом п'ятсот, а інші розбіглися. При цім Володислав Кормильчич утік в Угри, і Судислав [Бернатович], і Філіпп. Знайшли вони Данила в Угорській землі, що був дитиною, і просили в короля угорського: "Дай нам отчича Данила в Галич, хай ми з ним одберемо його од Ігоревичів". Король тоді з великою охотою послав воїв, многе-множество, [Данила] і великого двірського (палатина. – Авт.) Пота, поручивши йому воеводство над усіма військами"*.

У **вересні 1211 р.** бояри-втікачі за допомогою угорського війська опанували галицькі міста й упрохали "великими дарами" мадярське командування віддати їм полонених Святослава, Романа і Ростислава Ігоревичів, щоб *"повісити задля помсти"*. Формально ж на галицький престол угорські воєводи звели 10-річного Данила, *"оскільки король Андрій не забув своєї ранішої приязні, що її він мав до брата свого, великого князя Романа, а послав воїв своїх і посадив сина свого [Данила] в Галичі"*. Та вже невдовзі бояри вигнали з міста матір Данила Романовича, що як справжня візантійська принцеса *"хотіла княжити сама"*, а на початку 1212 р. змушений був повернутися до Угорщини і сам галицький княжич.

Скориставшись державно-політичною анархією, восени 1213 р. один із наймогутніших галицьких бояр **Володислав Кормильчич** (тобто представник боярського роду, що походив від "кормильця" – вихователя княжича) *"в'їхав у Галич, і вокняжився, і сів на столі"*. Данила тоді за згодою угорського короля відвезли до матері в містечко Кам'янець на Берестейщині. Але ж князем на Русі міг бути лише син князя – Рюриковича, тому цей прецедент (подія, що не мала аналогій в історії країн Центрально-Східної Європи) став прологом до подаль-

шого загострення громадянської війни. Наступного року Лешек I Білий "послав посла свого Лясотича Пакослава, воєводу, кажучи (королеві): "Не гоже є боярину княжити в Галичі. Візьми но ти дочку мою за сина свого Коломана і посади його в Галичі".

У виконання цієї домовленості в **1214 р.** у м. Спіші (тепер на території Словаччини) Андраш II і Лешек I Білий підписали угоду, за якою 3-річну доньку Лешека від шлюбу з луцькою князівною **Гримиславою Ингварівною (?–1258) – Саломею (1211–1268)**, що доводилася по батькові троюрідною сестрою, а по матері – племінницею Данилу Романовичу, було заручено з 6-річним угорським принцом **Коломаном (Кальманом) (1208–1241)**, який був увінчаний наступного року галицькою короною.

Це відбулося на відповідне прохання угорського короля до папи Римського Інокентія III в контексті розрахунків Андраша II зміцнити владний статус Кальмана серед сусідів наведенням галицької православної церкви до Апостольського престолу. Опорою малолітнього галицького короля мали стати проугорськи налаштовані бояри на чолі з одним із найбагатших людей краю *Судиславом Бернатовичем*. Самозванця ж Володислава Кормильчича з приходом угорських військ схопили й кинули до в'язниці, де він незабаром помер.

Таким чином, якщо раніше угорський король і малопольський князь вважали себе ніби опікунами неповнолітніх Романовичів і неодноразово виступали, хоча й непослідовно, на захист їхніх спадкових прав (водночас Андраш II вважав Галицьку державу за васальну, а Лешек Білий анексував забузькі землі Волині), з укладенням Спішської угоди обидва монархи вирішили використати міжнародну ситуацію, що склалася, на свою безпосередню користь. Але досить швидко подальший розвиток подій виявився небажаним для краківського князя, польсько-угорські стосунки особливо загострилися після окупації в *1216 р.* Андрашем II Перемишля у відповідь на небажання Лешека Білого допомогти "королю Галичини" Кальману проти повсталых, у відповідь на латинізацію церкви, галичан.

Романовичі вдало скористалися польсько-угорськими суперечками. внаслідок чого Лешек Білий змусив белзького князя Олександра Всеволодовича повернути Данилу й Васильку Романовичам батьківський стіл у Володимирі, що став для них плацдармом для "збирання" батькової спадщини. Намагаючись послабити занадто міцні воєнно-політичні позиції Угорщини в регіоні, Лешек Білий звернувся до свого двоюрідного брата (по матері Олені Ростиславівні) – новгородського князя **Мстислава Мстиславича Удатного (близько 1176–1228)** із закликом: "Ти брат мені еси. Піди і сядь у Галич!". Матір'ю новгородського князя була старша дочка Ярослава Осмомисла, що після вище-

згаданих невдалих заручин у 1167 р. із угорським принцом Белою одружилася з торопецьким князем **Мстиславом Ростиславичем Хоробрим [1164–1180]**, а це давало Мстиславу Удатному право претендувати на галицький престол.

Скориставшись перебуванням Андраша II у **5-му хрестовому поході (1217–1221)** і спираючись на союзну угоду з краківським князем, Мстислав Удатний у 1219 р. вибив угорців із Галича, а в 1221 р. остаточно закріпився там за допомогою половців (князь був одружений з дочкою половецького хана Котяна). Данило Романович спробував увійти у союз із своїм троюрідним дядьком Мстиславом Удатним, одружившись у 1219 р. на його старшій доньці Анні. Проте очікуваної користі цей шлюб для Романовичів не приніс, коли волинський князь закликав тестя відвоювати у Польщі загарбану нею Західну Волинь, Мстислав Удатний відмовився, пославшись на союзний договір із Лешеком Білим.

До того ж галицький князь за порадою боярина Судислава Бернатовича в 1221 р. уклав із угорським королем договір, за яким молодша дочка Мстислава Удатного Олена-Марія мала одружитися з молодшим сином Андраша II – принцом **Андрашем (?–1234)**, що після смерті тестя повинен був успадкувати Галицьке князівство. Але Андрашу не довелося навіть чекати смерті Мстислава Удатного: маючи заслужену репутацію першого воїна на Русі, підтверджену в 1220–1221 рр. вмілою обороною Галичини спільно з Данилом Романовичем від угорських і польських військ, він виявився маріонеткою в руках боярської олігархії.

Згідно з Галицько-Волинським літописом, автору якого, очевидно, не була відома таємна угода 1221 р., у **1226 р.** *"Судислав, обманюючи Мстислава, сказав йому: "Княже! Оддай дочку свою заручену за королевича і дай йому Галич. Ти ж не можеш [його] держати сам, а бояри не хочуть тебе". Але він не хотів дати [Галич] королевичу, найпаче він хотів дати Данилові. Гліб же Зеремійович і Судислав [Бернатович] здержували його, щоб він не дав Данилові. Вони бо сказали йому: "Якщо ти даси королевичу, – коли захочеш, зможеш забрати од нього. А як даси Данилові, – ввіки не буде твоїм Галич". А тому, що галичани хотіли Данила, і звідти, [з Галича], послали [до Данила послів] для переговорів, [то] Мстислав дав Галич королевичу Андрієві, а сам узяв Пониззя. Звідти пішов він до [города] Торчеського" у Пороссі, де невдовзі й помер. Андраш же у 1227–1230 і 1232–1234 рр. займав галицький престол у ранзі герцога.*

Не розраховуючи, таким чином, на підтримку тестя – Мстислава Удатного і не претендуючи, за середньовічним рицарським кодексом честі, на галицький княжий стіл, Данило Романович сконцентрувався на завершенні об'єднання волинської спадщини батька. Переконав-

шись, що Лешек I Білий не збирається виконувати патронажних зобов'язань перед Романовичами, вятих під час переговорів у 1206 р. з Анною, а натомість зазіхає на волинські землі на схід від Західного Бугу, Данило вдався до випробуваного й основного засобу середньовічної дипломатії – воєнного.

Після відмови Мстислава Удатного в 1219 р. допомогти йому в поверненні захопленого краківським князем Забужжя, Данило "поїхав з братом [Васильком] і забрав Берестій, і Угровеськ, і Верецин, і Стовп'я, і Комов, і всю **Україну**. Лестько ж великий гнів мав на Данила. І коли настала весна, поїхали ляхи воювати і пустошили по [ріці] Бугу. І послав услід за ними Данило [воєвод] Гаврила Душиловича, і Семена Олуйовича, [і] Василька Гавриловича, і вони били їх до [річки] Сухої Дорогви, і колодників захопили, і вернулися у Володимир з великою славою... А ляхів вони багатьох побили і гнали вслід за ними до ріки Вепра", тобто українсько-польської етнічної межі, – з гордістю занотував літописець.

Гучна слава про перемоги Романовичів докотилася аж до східної заніманської **Литви – Аукштайтії**, що на той час стала центром державотворення литовських племен. За руськими літописами і німецькими хроніками первісно їх було шість: *пруси* (між Віслою і Німаном), *жмудь* (на правобережжі нижнього Німану), *земгали* (на лівобережжі Західної Двіни), *курші* (на півострові між Балтійським морем і Ризькою затокою), *латгали* (на правобережжі Західної Двіни) та *ятвяги* поміж Західним Бугом і верхнім Німаном. Але всередині кожного племені литовці жили окремими родами, досить слабо політично пов'язаними між собою, і лише в XII ст. виникли елементи державності у вигляді невеликих князівств на чолі з *кунігасами* (князями).

Та зі створенням за сприяння папи Римського Інокентія III в 1202 р. у щойно заснованій Ризі **Ордену мечоносців** ("Брати Христа воїнства" – *Fratres militiae Christi*) і підкоренням ним протягом наступного десятиліття фіномовних *лівів* (звідси – назва нім. володінь-колоній у Східній Прибалтиці – **Лівонія**, латин. *Livonia*, нім. *Livland*) на узбережжі Ризької затоки, литовські племена стали об'єктом хрестових походів з півночі. Ситуація ускладнилася в 1219 р., коли данський король **Вальдемар II Переможець [1202–1241]**, що, до речі, доводився троюрідним дядьком Данилу Романовичу по лініях матері Софії Володимирівни й батька Вальдемара I Великого – онука Мстислава-Гаральда Володимировича, рушив у великий похід на Північну Естонію й захопив давню фортецю естів Лінданіс (літописний Коливань), на місці якої був закладений *Ревель (Таллінн)*.

Поява німецько-данської загрози на півночі вимагала заснування єдиної загальної влади для литовців, причому з огляду на роздробленість князівств-племен вона мала спиратися на зовнішню підтримку.

Тому вповні логічною видається звістка Галицько-Волинського літопису про прибуття в 1219 р. до Романовичів і Анни у Володимир литовського посольства в складі "**старших князів**" Аукштайтії **Живинбуда, Дов'яга**, його молодшого брата **Вілікаїла**, князя Делтуви **Довспрунка** з братом **Міндовгом (?–1263**, литов. – *Mindaugas* (*Mindaugas*)), жмудських князів-братів **Єрдвіла-Скірмонта** і **Викннта**, "а [з] Рушковичів – *Кинтибут, Вонибут, Бутовит, Вижійк* і син його *Вишлій, Китеній, Пликосова*; а це – *Булевичі: Вишимут*, – що ото його вбив *Міндовг*, а жону його забрав і братів його побив – *Єдивила [і] Спрудійка*; а це князі із *Дявалтви* (історико-етнографічна литовська земля **Делтува**. – Авт.): *Юдьки, Пукийк, Бикши, Ликийк*. Ці ж усі мир дали князю *Данилові* і *Васильку*, і була земля [їхня] *спокійна*".

У свою чергу литовці, очевидно, посилили тиск на Мазовію й Малопольщу, що разом з успіхами Романовичів в об'єднанні Волинської землі змусило Лешека I Білого у 1221/1222 р. укласти з ними мирну угоду. Літопис зберіг імена її розробників: з польського боку – послі *Держислав Абрамович* і *Творіян Войцехович*, а з волинського – тисяцький *Дем'ян*. З того часу й до своєї загибелі в 1227 р. краківський князь виступає воєнно-політичним союзником Романовичів. Так, коли в 1224 р. на вмовляння белзького князя Олександра Всеволодовича Мстислав Удатний пішов війною на Данила Романовича, той "поїхав у *Ляхи*, і привів князя *Лестька*, і пішов проти нього. Мстиславу ж послав підмогу *Олександр*, але їх устріла [Данилова] *рать*, увігнали їх у *город Белз* і замалим *города* не взяли. *Назавтра* пішли вони *супроти* них, [воїв *Мстислава*], і *Мстислав* не *видержав* і *вернувся* в *Галич*. А *Данило-князь* *пустошив* із *ляхами* *землю Галицьку*".

А незадовго до смерті Лешек I Білий врятував Данила Романовича від неминучої поразки перед лицем могутньої коаліції у складі великого князя київського **Володимира Рюрикovichа [1223–1235, 1236]**, що палав жагою помсти за постриг його батька в монахи Романом Мстиславичем у 1204 р., великого князя чернігівського **Михайла Всеволодовича [1223–1246]**, що був одружений із Оленою – дочкою Романа Мстиславича від першого шлюбу, і, таким чином, мав формальні підстави претендувати на галицько-волинську спадщину, пінського князя **Ростислава Святополковича [1227–1232]**, що був родичем Ігоревичів і зазіхав на волинські землі, і навіть половецького хана Котяна. Разом із допоміжними загонами з Курська, Новгорода-Сіверського і Турова вони обложили Романовичів у Кременці.

У цій, здавалося б, безвихідній ситуації Данило Романович виявив себе досвідченим і вправним дипломатом. Як записав не без задоволення літописець, "Данило ж, обманюючи їх, удавав, що хоче мир із ними вчинити, і поїхав у *Ляхи* по підмогу, а *Павла*, [посла] свого, по-

слав до Котяна, кажучи: "Отче! Одверни війну сю, помирись зо мною". І він, [Котян], поїхавши, пограбував землю Галицьку і пішов у землю Половецьку, а до них не вернувся". Таким чином, тесть Мстислава Удатного половецький хан Котян, що з того часу став надійним спільником Данила Романовича, забезпечив його від удару з тилу угорського гарнізону Галича, внаслідок чого київсько-чернігівські війська зняли облогу Кременця, "не досягнувши нічого, вернулися". Тоді Романовичі, "зібравши ляхів многих, пішли до Києва з Пакославом [Войцеховичем], воєводою [лядським], і Олександр (Всеволодович) з ними обома [пішов]. Але [їх] зустріли послы од Володимира й Михайла, [бояри] Воротислав Петрович і Юрій Толігнівч, пропонуючи мир. і вони замирилися, а ляхи вернулися назад".

Однак на піку волинсько-краківського партнерства сталися трагічні події, що зумовили переорієнтацію Данила Романовича в польських справах. Оскільки в умовах феодальної роздробленості Польської держави сюзеренітет верховного краківського князя над Східним (Гданським) Помор'ям швидко став фіктивним, Лешек I Білий разом із своїм молодшим братом – мазовецьким і куявським князем Конрадом I прибули під Гонсаву у Великопольщі на зустріч із її правителем Владиславом III Тонконогим і сілезьким князем **Генриком I Борода-тєм [1202–1238]** для обговорення ситуації в Помор'ї. Несподівано східнопоморський князь і намісник **Святопук (?–1266)**, одружений, між іншим, із сестрою Данила Романовича – **Садомеєю-Євфросинією**, і давній ворог Владислава III – його племінник **Владислав Одоніц (1190–1239)**, що переховувався у Святопука після вигнання з Познані, напали на князівський з'їзд і вбили Лешека Білого.

У Польщі стався черговий спалах кривавої міжусобної боротьби за краківський престол, у якій Романовичі зробили ставку на Конрада I Мазовецького, одруженого в 1207 р. з **Агафією** – донькою волинського тоді князя Святослава Ігоревича. Будучи рідним братом покійного Лешека Білого, Конрад І вважав свої права на краківський престол вищими від прав і двоюрідного брата Владислава III, і двоюрідних племінників Генріка I та Владислава Одоніца. Тому коли в 1228 р. краківська знать, усунувши від влади півторарічного сина Лешека Білого – **Болеслава V Сороманового [1243–1279]**, запросила на трон Владислава III Тонкононого, а той невдовзі був переможений Владиславом Одоніцем і втік до Сілезії, Конрад I пішов на укладення **повномасштабного воєнно-політичного договору з Романовичами**.

А його прологом став похід волинсько-мазовецького війська на Велику Польщу і здобуття ним **Каліша в 1230 р.** Як з гордістю зазначив літописець, "руси ж узяли були в полон багато челяді і бояринь. І поклялися межі собою руси і ляхи: якщо після цього буде коли межі

ними усобиця, [то] не брати ляхам руської челяді, ні русам – лядської. Потім же вернулися вони обидва од Кондрата до себе додому з честю, тому що Бог їм поміг. Учинили вони удвох йому, [Кондрату], поміч велику і ввійшли зі славою у землю свою. Ніякий же князь [руський] не входив був у землю Лядську так глибоко, окрім Володимира Великого, що охрестив землю [Руську]”.

Зміцнивши стратегічні тили на півночі з Литвою та північному заході з Мазовією й зосередивши під своєю владою Белзьку, Берестейську, Луцьку та Пересопницьку землі, Данило Романович розгорнув боротьбу за повернення галицького княжого столу. До того ж смерть у 1228 р. у Торчеську на південній околиці "Руської землі" тестя Мстислава Удатного остаточно розв'язала руки Данилу з морально-етичного погляду, та й суспільно-політична атмосфера в Галичині складалася на користь Романовичів. По поверненні з польського походу, "коли Данило перебував у [городі] Угровську, прислали [до нього] галичани [послів], кажучи: "Судислав пішов у Пониззя, а королевич у Галичі зостався. Піді но боржій!"

Після тривалих боїв, у яких союзниками волинян виступали мазовецькі загони Конрада I і половці Котяна, угорський гарнізон Галича капітулював. Данило Романович, згідно з тогочасним рицарським кодексом, "узявши город, спом'янув приязнь короля Андрія і пустив сина його [Андрія]. І провів він його до ріки Дністра, і вийшов із ним один Судислав [Бернатович], а на нього кидали каміння, кажучи: "Іди геть з города, баламуте землі!". Проте до завершення боротьби було ще далеко, зрадливе галицьке боярство продовжувало спротив Данилу Романовичу, закликаючи на допомогу угорців (1231, 1232), а коли в 1234 р. королевич і "герцог Галичини" Андрій помер під час облоги Даниловим військом Галича, знайшло союзника в чернігівському князі Михайлі Всеволодовичі.

Тому після поразки в київсько-чернігівському поході під Торчеськом від половців, найнятих Михайлом Всеволодовичем, Данило Романович восени 1235 р. подався до Угорщини, де мав надію порозумітися з новим королем – **Белою IV [1235–1270]**, що не виявляв такого зацікавлення галицькими справами як його батько Андраш II і брати – "король Галичини" Кальман та "герцог Галичини" Андраш. Як свідчать Пештські аннали кінця XIII ст., у листопаді 1235 р. Данило Романович узяв участь в *інтронізації Бели* у Феєрварі, ведучи в процесії коня, на якому сидів монарх, у той час як Кальман ніс королівський меч. За нормами феодального права це свідчило про визнання Данилом певної вищості (якщо не зверхності) угорського правителя, але справжньою метою Романовича було припинити втручання Арпадів у галицькі справи.

Проте, обіцяючи на словах допомогу Данилу Романовичу, на ділі Бела IV визнав за краще підтримати Михайла Всеволодовича і його сина **Ростислава (близько 1219 – після 1264)**, за яким він визнавав титул "**князя Галичини**" (dux Galiciae) і навіть пообіцяв видати за нього свою дочку. До того ж, коли ворожі Данилу галицькі бояри в 1236 р. проголосили князем Михайла Всеволодовича, той залучив на свій бік Конрада I Мазовецького і половців. А в березні наступного року Конрад I своєю грамотою дарував "**Добжинським братам**" (пол. Dobrzyńscy bracia) захоплене ним м. Дорогичин на Західному Бузі з округою, що належали до Волинського князівства.

Католицький рицарський Добжинський орден виник ще в 1228 р., коли в розпал боротьби за краківський престол Конрад I залучив рицарів-хрестоносців для захисту Мазовії від нападів пруссів і надав їм замок Добжин у Куявії. Булою від 19 квітня 1235 р. папа Римський **Григорій IX (1227–1241)** об'єднав добжинців із хрестоносцями Тевтонського ордену (про нього докладніше йтиметься нижче), але частина "братів" не підкорилася папі й зберегла власну воєнно-релігійну організацію.

Проте й у цій, на перший погляд, безвихідній ситуації Данило Романович виявив мужність, витримку та безперечний дипломатичний талант. Щоб нейтралізувати вороже ставлення Бели IV, Данило вступив у союзницькі відносини із запеклим ворогом угорського короля – австрійським герцогом **Фрідріхом II Войовничим [1230–1246]** і навіть збирався разом з братом Васильком підтримати останнього у війні 1236–1237 рр. з німецьким імператором **Фрідріхом II Гогенштауфеном [1215–1250]**.

Неважко здогадатися, що при цьому галицьке військо неминуче опинилося б в угорському тилу. Бела змушений був запросити обох Романовичів до себе "на честь" і уклав з ними дружню угоду, пообіцявши дотримуватися неутручання в галицькі й волинські справи. У виконання цих домовленостей "*король же [угорський Бела] не оддав дівки своєї [Анни] Ростиславу [Михайловичу], а погнав його від себе*", проте водночас він не побажав тоді видати дочку й за старшого сина Данила Романовича – **Лева (близько 1228–1301)**.

Коли ж восени 1236 р. проти Романовичів збройно виступила коаліція за участю Михайла Всеволодовича, його васала – вишгородського (1232–1235, 1236–1239) і київського (1235–1236) князя **Ізяслава Володимировича**, Конрада I Мазовецького і половців, останні, не без допомоги волинських дипломатів, виявилися найслабшою ланкою нападників і "*не хотіли йти на Данила. Пограбувавши всю землю Галицьку, вони вернулися*". Далі літописець лаконічно зазначив, що наступного року "*Данило таки навів на Кондрата литву – [князя] Міндовга*", тобто згідно вище згаданої союзної угоди 1219 р. литовці за-

вдали удару по Мазовії, і Конраду I довелося відмовитися від намірів з'єднати свої сили з Михайлом Всеволодовичем.

Незадовго до цих подій – у 1236 р. поблизу м. Савле (сучасний Шауляй) об'єднаним силам литовських племен вдалося завдати нищівної поразки мечоносцям, після чого прямо на полі битви "старший князь" Аукштайтії Міндовг був проголошений верховним правителем литовців. З перших років свого княжіння він потребував підтримки Романовичів у боротьбі проти численних племінних вождів, а також з огляду на загрозу з боку **Лівонського ордену** (латин. *Domus Sancte Marie Theutonicorum in Lyvonia*; нім. *Dutscher orden to Lyffland*), що оформився в 1237 р. з решток Ордену мечоносців як регіональна структура **Тевтонського ордену** (латин. *Ordo Domus Sanctae Mariae Teutonicorum*) чи Ордену хрестоносців (нім. *Kreuzritterorden*).

Останній був заснований у Палестині ще під час 3-го хрестового походу, а в 1198 р. затверджений папою Інокентієм III. У 1228 р., згідно з договором великого магістра Ордену *Германа фон Зальца* з Конрадом I, хрестоносці отримали Хелмінську землю, розташовану на схід від Вісли в північно-західній частині Мазовії. За задумом польського князя, Орден мав допомогти йому підкорити землі язичників-пруссів (до 1283 р. це литовське плем'я було повністю знищене) і християнізувати їх, але вже в 1234 р. імператор Фрідріх II надав керівництву Тевтонського ордену такі ж прерогативи, які мали імперські князі-правителі. Таким чином, Фрідріх II і папа Римський Григорій IX, що перед тим видав буллу про передачу всіх завойованих земель як "**власності Св. Петра**" у вічне володіння Ордену, стали протекторами нового державного організму. Це неминуче мало спричинити гострий конфлікт Тевтонського ордену з Польською і Литовською державами.

Тому, коли в березні 1238 р. Данило Романович раптовим ударом вибив "Добжинських братів" із Дорогичина, полонивши їхнього магістра Бруно і чимало хрестоносців (літописець зазначив, що князь тоді сказав дружинникам: *"Не гоже є держати отчину нашу крижевникам-темпличам, тобто соломоничам"*), Конрад I Мазовецький не лише не пішов на подальше загострення конфронтації з волинським князем, але, навпаки, погодився на підписання нової союзної угоди.

Про це можна зробити висновок із зауваження галицького літописця, що з наближенням монгольських військ хана **Батия (1208–1255)** на початок 1241 р. до карпатських перевалів Данило Романович, який зупинився в Сандомирі, *"сказав: "Недобре нам зоставатися тут, близ іноплемянників, що воюють нас". [І] пішов він у землю Мазовецьку до Болеслава до Кондратового сина. І дав йому князь Болеслав город Вишгород, і пробував він тут, допоки вість [не] дістав, що вишли вже із землі Руської безбожні, і вернувся він у землю свою"*.

Конрад I тоді захопив Краків, скориставшись загибеллю в битві з монголами малопольського князя **Генріка II Побожного [1238–1241]**, а у Мазовії урядував син Конрада I – майбутній князь **Болеслав I [1208–1248]**, вдруге одружений у 1245/1247 рр. з дочкою колишнього белзького князя **Олександра Всеволодовича [1215–1234] Анастасією**. Так, як Болеслав прийняв Данила Романовича з родиною, за середньовічними правовими нормами приймали лише союзників, що втратили власне володіння. Коли ж у 1247 р. Конрад I помер, Данило взяв діяльну участь у врегулюванні суперечок за владу між його синами, а після швидкої смерті в 1248 р. старшого з них – Болеслава I – забезпечив передачу влади в Мазовії найменшому – **Земовиту I [1248–1262]**, одруживши його того ж року зі своєю старшою дочкою **Переяславою (? – 12 квітня 1283)**.

Забезпечивши, як і в 1230 р., рішучими воєнно-дипломатичними заходами сприятливу ситуацію на північних, північно-західних і південно-західних кордонах, Данило Романович **восени 1238 р.** за три дні маршем-кидком зі своєї щойно збудованої нової столиці – Холма досягнув Галича (Михайло Всеволодович тоді захопив київський престол, а його сина Ростислава не було в місті) й після нетривалої облоги взяв центр Прикарпаття. Літописець розповів, що коли князь *"підїхав під город і сказав їм: "О мужі-городяни! Допоки ви будете терпіти іноплемянних князів владу?"*, – то вони, вигукнувши, сказали: *"Се єсть державець наш, Богом даний!"* І пустилися вони [до нього], яко діти до отця, як ті бджали до матки, як [олени], спрагли води, до джерела".

Громадянська війна 1236–1238 рр. за участю Волині, Галичини, Чернігівщини, Київщини і Смоленщини та із залученням різною мірою Мазовії, Литви, Угорщини й половців точилася в умовах стрімко зростаючої агресії **монголів** (сусіди-тюрки з VIII ст. називали одне з їхніх племянних об'єднань, що мешкало на південний схід від Байкалу, **татарами**, у IX ст. цей етнонім перейшов на сторінки китайських літописів, а пізніше став відомий і слов'янам) на північно-східні й східні руські землі, що опинилися, таким чином, наодинці з нападниками.

Великий князь київський і чернігівський Михайло Всеволодович з наближенням орди двоюрідного брата Батия **Менгу (Мунке)-хана (?–1260)** у серпні 1239 р. *"побіг услід за сином своїм [Ростиславом] перед татарами в Угри"*, а в Києві тимчасово закріпився смоленський князь **Ростислав Мстиславич [1230–1232, 1239]**. *"Данило тим часом поїхав на нього, і схопив його, і зоставив у нім, [Києві, тисяцького] Дмитра. І оддав він Київ у руки Дмитрові, [щоб] удержати [город] проти іноплемянних народів, безбожних татар"*.

Коли ж Бела IV відмовився надати політичний притулок чернігівським князям-невдахам, і ті змушені були податися до Конрада I Ма-

зовецького, Михайло Васильович визнав свою поразку і відрядив "послів до Данила й Василька, кажучи: "Многочрат провинилися ми оба перед вами, і многочрат я шкоду робив тобі. Що тобі я обіцяв, – то того не сповнив. Якщо коли хотів я приязнь мати з тобою, – невірні галичани не давали мені. Нині ж клятвою клянусь я тобі, що ніколи ото ворожнечі з тобою не буду мати".

Данило Романович учинив по-рицарськи: повернув колишньому ворогу його жінку – зведену сестру Олену Романівну, дозволив утікачам прибути до себе й навіть "пообіцяв Київ йому, Михайлові, а синові його Ростиславу дав Луцьк. Але Михайло через страх перед татарами не одважився йти до Києва, тому Данило й Василько дозволили йому перебувати в землі своїй, і дали йому пшениці багато, і меду, і худоби, і овець доволі".

Таким чином, після двадцятирічної напруженої боротьби Данило Романович Галицький фактично відновив державну єдність на більшій частині тогочасних етнічних українських земель, прообразом якої було політичне об'єднання його батька – Романа Мстиславича початку XIII ст. Як зазначав свого часу М. Брайчевський, у змаганні волинської і чернігівської гілок Рюриковичів за об'єднання південноруських (українських) земель у єдину державу, конкуруючі центри сили в **другій чверті XIII ст.** тричі були близькі до успіху.

Уперше в 1234–1235 рр., коли Данило Романович у союзі з Володимиром Рюриковичем ("зав'язав із ним, [Володимиром], братство і приязнь велику") тримали у своїх руках Київ і облягали Чернігів; вдруге в 1236 р., коли Михайло Всеволодович, залишивши в Києві свого ставленика Ізяслава Володимировича, увійшов на запрошення бояр у Галич і зібрав під своєю рукою майже всі південноруські землі (за винятком Волині); утретє така можливість з'явилася *взимку 1239/1240 рр.*, коли Данило Романович Галицький – правитель відновленої Галицько-Волинської держави, наслідуючи державотворчі традиції свого батька, укріпився в Києві.

Зазначені політичні процеси **формування станової централізованої національної державності** на теренах власне "Руської землі", Волині, Наддністрянщини й Чернігово-Сіверщини цілком співвідносяться з посиленням королівської влади та подоланням феодальної роздробленості, наприклад, у Франції за правління **Людвіка IX Святого [1226–1270]**, зміцненням монархії й територіальною експансією Норвегії за **Гакона IV Старого [1217–1263]**, об'єднанням Кастилії і Леону та успіхами реконквісти за **Фердинанда III Святого [1217–1252]**. Але у природний розвиток вітчизняного державотворення втрутився руйнівний зовнішній фактор – монгольське нашествя, що стало чи не останньою хвилею Великого переселення народів із глибин Центральної Азії на Захід.

3. Монгольське завоювання
"Великого степу"
і південних руських князівств

Очевидно, що напад монголів на Північно-Східну Русь у грудні 1237 р., не говорячи вже про їхній похід на Волинь і Галичину взимку 1240–1241 рр., не були якоюсь несподіванкою для Данила Галицького. Ще в молодості йому дове-

лося взяти участь у трагічній для русів битві **31 травня 1223 р.** на р. Калці (тепер Кальчик, права притока Кальміусу) з 25-тисячним монгольським корпусом найдосвідченіших полководців **Чингісхана** (від тюрк. тенгіз – океан, море) (**1162–1227**) – *Джебе* і *Субудая*. Незадовго до цього, деморалізовані поразками від монгольської кінноти на Дону, "прибігло половців багато в Руську землю, і говорили вони руським князям: "Якщо ви не допоможете нам, – [то] ми нині порубані були, а ви завтра порубані будете". І була рада всіх князів у городі Києві".

Ворожнеча, що швидко переросла у криваву тотальну війну, спалахнула між монголами і половцями-кипчаками в 1216 р., коли останні не обачно надали притулок кривим ворогам Чингісхана – *меркітам*, які свого часу викрали й збезчестили його жінку. Джебе і Субудай аж ніяк не прагнули до війни з Руссю, їхні послі запропонували учасникам Київського князівського з'їзду розірвати союз із половцями й укласти мир. Але найсильніші князі – великий київський **Мстислав Романович [1212–1223]**; правнук Олега "Гориславича" – чернігівський князь **Мстислав Святославич [1216–1233]**, який був до того ж одружений із аланською княжною, що не могла не ненавидіти гнобителів її співвітчизників, та галицький князь і тесть половецького хана Котяна Мстислав Удатний відкинули монгольські мирні пропозиції ("Лучче б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй") і наказали вбити послів.

Зрадницьке вбивство посла вважалося в кочовиків-монголів найтяжчим гріхом, на відміну від осілих землеробських народів, де зарізати посла в XIII ст. не було ганебним. За **Великою Ясою** (від монгол. джасак – закон) – складеним Чингісханом у 1198 р. і затвердженим при обранні його каганом усіх монголів на *курултаї* 1206 р. кодексом звичаєвого права для орди, за обман того, хто довірився, як і за зраду та вбивство, передбачалася смерть. До того ж шанувальники "чорної віри" (мітраїзму) монголи вважали, що піддані, які не виступали проти гріховного володаря, мають нести таку ж відповідальність за скоєний монархом гріх, – у цій морально-етичній настанові полягала таємниця масштабних монгольських звірств у багатьох країнах, що стали об'єктом їхньої агресії.

Слід зазначити, що завойовницька політика Чингісхана мала своє ідеологічне обґрунтування в Ясі, а її виправданням служила ідея про обраність Вічним Небом Чингісхана як хана всіх народів. "Невпорядковані й безрозсудні народи, – писав іранський історик і державний

діяч доби монгольського завоювання **Рашид ад-Дін (1247–1318)**, – підлягали підкоренню силою зброї й управлінню ними за допомогою Яси". Рід хана мав отримати "витканий золотом одяг" та "смачну і жирну їжу", а воїни, окрім смачної їжі й багатой одежі, – хороші трав'янисті пасовиська. Вищою насолодою людини проголошувалась "перемога: перемогти своїх ворогів, переслідувати їх, позбавити їх майна, примусити тих, хто любить їх, плакати, скакати на їхніх конях, обіймати їхніх дочок і дружин".

Чималу роль в апології агресії у монголів відіграло почуття помсти: поза межами етнічної Монголії – до правлячої чжурчженської династії **держави Цзінь (1115–1234)** за образи, завдані предкам Чингісхана, до тангутів – за те, що вони відмовились взяти участь у поході на Хорезм 1219–1221 рр., до половців-кипчаків – за притулок, наданий решткам монгольського племені меркітів – "кревників" Чингісхана і його батька *Єсугея* та ін.

Прикрий для руських князів, що мали майже вчетверо більше війська, ніж *Джебе* і *Субудай*, перебіг битви з монголами на *Калці* дав яскравий приклад відмінного розуміння осілими й кочовими народами норм міжнародного права та поняття чесності в дипломатії. Коли внаслідок повної відсутності організації серед керівників походу, "через зависть, бо велика незгода була mezi ними", кияни виявилися блокованими на великому пагорбові, і монголи не могли взяти штурмом їхній укріплений табір, великий князь *Мстислав Романович* піддався на умовляння *Плоскіні* – вождя придніпровських бродників, що були союзниками кочовиків. Той переконав князя, ніби монголи пощадять його воїнів і не проллють крові.

Монголи, згідно зі своїм звичаєм, даного слова дотримали: вони поклали зв'язаних військовополонених на землю, накрили настилом із дощок і сіли бенкетувати на їхніх тілах. Але жодної краплі руської крові дійсно пролито не було, що, за монгольськими звичаями, вважалось украй важливим. Після погрому на *Калці* руси вважали, що монголи, вбивши великого князя *Мстислава Романовича* та інших полонених, порушили клятву. Але, з погляду монголів, клятву вони дотримали, а страта була крайньою необхідністю й вищою справедливістю, оскільки руські князі вчинили страшний гріх вбивства тих, хто довірився, – послів.

У цьому контексті сучасникам були добре зрозумілі причини жорстокої розправи монголів навесні 1238 р. з невеликим містом Чернігівського князівства **Козельськом**, де сидів малолітній онук учасника битви на *Калці* *Мстислава Святославича* – *Василько Іванович*. Керуючись поняттям колективної відповідальності, монголи штурмували "лихе місто" протягом семи тижнів, щоб помститися його захисникам за проступок діда їхнього князя, який вже п'ять років як був мертвий.

Не маючи жодних ілюзій щодо мети **Великого західного походу монголів** на "вечірні країни" (на Русі було відомо про рішення курултаю 1235 р. в імперській столиці *Каракорум* (тут тюрк. – чорний трон) добити половців та покарати Волзьку Болгарію й Русь), зять клятвoporушника Мстислава Удатного та активний учасник Київського князівського з'їзду 1223 р. і походу на Калку Данило Галицький ще до облоги Батием Києва *восени 1240 р.* виїхав до Угорщини.

З літописного повідомлення можна зробити висновок, що галицько-волинський правитель вів переговори з Белою IV про спільні дії проти орди та скріплення союзу шлюбом угорської принцеси з Львом Даниловичем. Проте Бела IV відмовив Данилу Галицькому, і коли наприкінці грудня 1240 р. до Угорщини дійшли вісті про падіння Києва, Колодязина, Володимира та інших міст, а також масово почали прибувати втікачі з-за Карпат, Данило Галицький, залишивши Лева в Буді, подався до Сандомира й далі до союзної Мазовії, де перечекав монгольську навалу.

Як і руські Рюриковичі, правителі країн Центральної Європи не спромоглися об'єднатися перед лицем могутнього ворога, а для папи Римського Григорія IX, якому минав сотий рік, та німецького імператора Фрідріха II головним був конфлікт через багаті ломбардські міста, у *квітні 1239 р.* папа навіть вдруге відлучив імператора від церкви, прокляв його і звільнив підданих від присяги. Більше того, є дані, що Григорій IX намірявся вступити з монголами в тісну взаємодію проти своїх імперських ворогів, однак швидка смерть понтифіка перешкодила реалізації цих планів.

Малопольським і сілезьким рицарям, яким допомагали невеликі загони тамплієрів, іоаннітів і тевтонців (у зв'язку з нападом монголів на Польщу вони навіть тимчасово відмовилися від наступу на Псков), на підтримку рушив лише чеський король **Вацлав I [1230–1253]**, але запізнився. *9 квітня 1241 р.* під Легницею в Сілезії монголи доценту розбили польське військо, у битві загинув краківський князь Генрик II Побожний, а монгольські загони спустошили всю Малу Польщу й Серадзьку землю.

"Усьому християнському світові загрожує знищення", – заявив тоді німецький імператор Фрідріх II у своєму зверненні до монархів Західної Європи, де закликав їх об'єднатися й дати відсіч монголам. Згадав він у цьому зверненні й про трагічну долю Русі та її столиці Києва: *"Від раптової навали й під натиском цього варварського народу, який звалюється, ніби гнів Божий і блискавка, впало найбільше місто цього королівства Клева (Київ. – Авт.), і все це уславлене королівство після того, як жителі його були знищені, було вщент зруйноване".* Очевидно, звідси в німецькій мові слово *Tatarenbericht* (жахлива вість, страхіття), яке нині вживається іронічно, а раніше мало серйозний зміст.

Проте Угорщина, незважаючи на всі заклики Бели IV, взагалі не отримала будь-якої іноземної допомоги, і коли головні сили Батия прорвалися через карпатські перевали, 60-тисячне мадярське військо зазнало нищівної поразки при Шайо 11 квітня 1241 р., столиця королівства була спалена, а більша частина його території – сплюндрована.

Хоча важкоозброєним чеським і німецьким рицарям вдалося зупинити монголів під *Оломоуцем* у Моравії, паніка охопила всю Західну Європу: папа Римський Георгій IX, попри край похилий вік, утік до бургундського Ліона, імператор Фрідріх II сховався на Сицилії, королем якої він був проголошений чи не з дня народження 26 грудня 1194 р., а богобоязливий французький король Людовик IX своєрідно втішив своїх підданих: *"Якщо ті люди, яких ми називаємо татарами (латинізована транскрипція етноніму **Tartari** сумістилася з поняттям **Tartarus** – міфічне підземне царство, пекло. – Авт.), повинні прийти до нас, то або ми заженемо їх назад у район Тартара, звідки вони прийшли, або ж вони всіх нас відправлять на небо, а тому побємо ми татар, чи самі будемо побиті ними, ми все одно підемо до Бога, або як віруючі, або як мученики"*.

Проте величезні людські втрати і смерть у *зрудні* 1241 р. великого кагана **Угедея [1229–1241]** (третього сина Чингісхана) змусили Батия з берегів Адріатики повернути в березні наступного року через Сербію й Болгарію на Схід, де на нього чекав курултай і кривава боротьба за престол у Каракорумі. Нова еліта Монгольської імперії, що складалася з учорашніх офіцерів з кара-киданів, найманів і кераїтів та симпатизувала християнству-несторіанству (згідно з ним, діва Марія народила людину, яка згодом, подолавши людську слабкість, піднеслася до сина Божого – месії), шукала підтримки у християнських князів Русі й посадила на курултай 1246 р. на каганський престол сина Угедея – **Гуюка [1246–1248]**. Батий, вважаючи свій рід – старшого сина Чингісхана **Джучі (?–1227)** скривдженим у виборах, не присягнув новому кагану й фактично заснував власну державу зі столицею в м. **Сарай** (тепер – с. Селітряне Харабалинського р-ну Астраханської обл.) на Нижній Волзі.

У 1251 р. як *"старший у роду Чингізидів"* Батий активно підтримав державний переворот у Каракорумі, що увінчався проголошенням каганом його приятеля і двоюрідного брата Менгу (Мунке), за правління якого *"Улус Батия"* охопив степові й лісостепові простори на захід від річок Іртиш і Об через Приаралля, Південний Урал і Північний Кавказ та Причорномор'я аж до нижньої течії Дунаю. Коли ж після загибелі Мунке й чергового спалаху міжособної боротьби монгольська армія, що воювала в Китаї, проголосила каганом брата Мунке – **Хубілая [1260–1294]**, молодший брат Батия, що очолив улус після його

го смерті, – честолюбний прибічник ісламу **Берке [1257–1266]** остаточно порвав із Каракорумом.

З того часу історія західного улусу Монгольської імперії стала історією самостійної держави **1259–1502 рр.**, яку монголи називали "**Білою ордою**" (Ак-Ордою), оскільки вона знаходилася на захід від Каракорума, а білий колір у традиційній монгольській космогонії був символом цієї сторони світу. Проте за звичку сарайських ханів прикрашати свій трон і юрту золотом європейські й арабські дипломати прозвали їхню ставку "**золотим наметом**" (фр. Pavillon d'or), звідки пішов термін "**Золота Орда**", що вперше з'явився в московських літописах другої половини XVI ст. за царювання Івана Грозного.

Що ж до широко вживаного з першої чверті XIX ст. російськими істориками терміна "**монголо-татари**" чи "татаро-монголи", то він є непорозумінням і породжений безпідставним ототожненням із татарами (насправді монгольським плем'ям, яке йшло в авангарді Орди) представників тих тюркських етносів, що брали участь у завойовницьких походах Чингісхана.

В європейській, у тому числі руській, термінології XIII–XIV ст. під "татарами" мали на увазі власне монголів, а новітнього значення цей термін почав набувати лише після того, як етнічно "чисті" монголи протягом XIV–XV ст. зникли з європейських теренів, асимілювавшись мовно й антропологічно із чисельно переважаючим тюркським болгаро-половецьким середовищем. З усіх етносів пострадянського простору, що мають у своїй назві термін "татари", прямими нащадками монголів є **степові кримські татари, казанські ж татари**, наприклад, за походженням є волзькими болгарами.

За своїми внутрішніми порядками Золота Орда виглядала досить "ліберально" порівняно з іншими тогочасними *східними деспотіями*. За безперечного політичного панування монгольської аристократії та поступової **ісламізації** держави протягом другої половини XIII – першої третини XIV ст. відносно комфортно почували себе в її межах тюркомовні етноси (половці-кипчаки, башкири, волзькі болгари, балкарці, кумики, ногаї та ін.), а також католицькі італійські й православні грецькі купецькі факторії Криму, про які докладніше йтиметься нижче. Якісно нижчим залишався статус православних східних слов'ян, а також іраномовних ясів-аланів і носіїв фінно-угорських мов – мордви, черемисів, чувашів та ін., проте і їм за умови сплати податків гарантувалася особиста безпека, право на власну мову й віросповідання, судові й побутові традиції. Усі історико-етнографічні регіони Золотої Орди мали досить широку внутрішню автономію, а загальне число ханських підданих сягало 10 млн осіб.

Міжнародно-політичні наслідки монгольської навали також були відмінними для різних країн, що в першій половині XIII ст. стали її об'єктом. У безпосередні кордони Золотої Орди були включені лише землі степових народів, передусім *Куманія* ("Половецьке поле"), степовий і гірський *Крим*. Таким чином, золотоординські кордони підступили на Правобережжі до Росі й верхів'їв Південного Бугу, а на Лівобережжі – до Псла і Ворскли. Натомість мешканці периферійних лісових, лісостепових і гірських ландшафтних зон, зокрема Північно-Східної і Південної Русі, зберігаючи територіальну відособленість, не увійшли до адміністративно-територіального складу монгольської держави, а були обернені на данників чи політичних васалів хана.

На думку американського медієвіста-орієнтолога **Чарльза Гальперіна**, це пояснювалося не тим, що монголи не вміли управляти землеробськими суспільствами, або ж опором загарбникам з боку населення Русі, а тією обставиною, що витрати на пряме адміністрування руських земель монголами не окупалися прибутками від їхнього оподаткування. Та й для міжусобних воєн із "спорідненими" монгольськими державами **Чагатаїдів** (Східний Казахстан і Центральна Азія) та **Хулагуїдів** (Закаспій, Закавказзя і Середній Схід) Сараю потрібні були міцні тили, тому золотоординська влада завбачливо не робила спроб ісламізувати Русь і намагалася не допускати антимонгольських заколотів мирними засобами.

При цьому вже в *другій половині XIII ст.* окреслилася різниця в становищі окремих руських князівств, що визначить їхні політичні долі в майбутньому. Так, майже не зачеплені монгольським завоюванням *Новгородська, Полоцька, Турівська і Смоленська землі* почали все виразніше схилитися до зближення з сусідньою Литвою. У *Владимиро-Суздальській і Муромо-Рязанській землях* унаслідок їхньої територіальної близькості до власне Золотої Орди склалися особливо принизливі форми васальної залежності (система **баскаків** (тюрк. пригноблювач) – монгольських урядовців, що відали збиранням подушної данини й обліком чоловічого населення в завойованих землях і для придушення народних виступів мали регулярні військові загони), а саме ординське панування виявилось найбільш тривалим (до 1480 р.).

В історичній перспективі, як це не парадоксально на перший погляд, зазначені обставини відіграли й певну позитивну роль, оскільки підштовхнули до консолідації внутрішні сили опору, що відновили незалежність і заклали підвалини майбутньої Російської держави, але на монархічних засадах східної деспотії.

Міжнародно-політичне становище князівств на території сучасної України значною мірою зумовлювалося ще передмонгольськими поді-

ями, зокрема запеклою громадянською феодалною війною 1236–1238 рр., яка вкрай виснажила сили суперників якраз незадовго до Батиєвого нашествия. І хоча емоційно забарвлені літописні картини апокаліптичних руйнувань, заподіяних його походами 1239–1241 рр., як і сумнозвісна теорія російського академіка М. Погодіна про масову еміграцію нібито великоросійського населення Наддніпрянщини на північ до Волзько-Окського межиріччя й переселення на спустілі території вихідців із Волині й Галичини – предків сучасних українців, давно спростовані археологічними й лінгвістичними джерелами, встановлення монгольської зверхності над "Руською землею" (з тогочасних писемних джерел відомо, що в 40-х рр. XIII ст. Переяславщиною безпосередньо управляв монгольський намісник) і Чернігово-Сіверщиною стало, без перебільшення, катастрофою.

Паралізовані монгольським втручанням у внутрішнє життя й знекровлені економічно, найстаріші руські князівства остаточно втратили однаковий із країнами Західної й Центральної Європи темп суспільної еволюції. Доки в Німеччині, Польщі, Угорщині й Чехії упродовж XIII–XIV ст. вдосконалювалися владні інститути, виникали перші університети, утверджувалися самоврядні корпоративні форми організації населення, підносилися політична роль міста та супутньої йому міської культури, Києву, Чернігову й Переяславу понад сторіччя не вдавалося просунутися ані на крок уперед.

Навпаки, – княжа еліта морально деградувала, тероризована монголами, міське культурне й економічне життя занепало, зате інтенсифікувалося безупинне дроблення земель-князівств (зокрема, на Чернігово-Сіверщині на початку XIV ст. їх було вже не менше десяти), а в Києві за монгольськими *ярликами* (від тюрк. ярлек – повеління, наказ) "володарювали" князі, що й ногою сюди не ступали (як-то великий князь владимиристо-суздальський **Ярослав Всеволодович (8 лютого 1191 – 30 вересня 1246)** у 1243–1246 рр. чи його син – новгородський князь **Олександр Ярославич Невський (30 травня 1220 – 14 листопада 1263)** у 1249–1263 рр.).

На противагу цьому, галицько-волинській гілці Рюриковичів – Романовичам, які вийшли переможцями з **війни за "галицьку спадщину" 1205–1238 рр.**, вдалося закласти підвалини власної потужної держави на національній основі, що зберегла безперервність вітчизняної традиції державотворення й відіграла помітну роль у міжнародному житті Центрально-Східної Європи другої половини XIII – першої половини XIV ст.

5.3. ПОСТМОНГОЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД

Монгольська навала, безумовно, спричинила величезне послаблення Галицько-Волинської держави, велике боярство, причому не лише галицьке, а й частина волинського, спробувало скористатись із тимчасової відсутності Романовичів та загибелі в боях із ворогом цвіту вітчизняного рицарства. Літописець з обуренням розповів, що коли Данило Галицький *улітку* 1241 р. повертався з Мазовії на батьківщину, підійшов до Дорогичина "і захотів увійти в город, та було сповіщено йому: "Ти не ввійдеш у город". [І] він сказав: "Сей город був наш і отців наших, а ви не дозволили увійти в нього. І відійшов він, думаючи собі, що Бог кались же вчинить одплату державцеві города того. І оддав його, [город, Бог] у руки Данилу, і він, обновивши його, спорудив [тут] церкву прекрасну на честь святої Богородиці, і сказав: "Се город мій, бо я раніш здобув його списом". Та тільки-но Данило відновив свою владу в Дорогичині й узагалі на Волині, як галицькі бояри закликали з Угорщини у князі Ростислава Михайловича.

1. Південно-Західна Русь і Золота Орда

Змовників підтримали князі **Болохівської землі** у верхів'ях Південного Бугу, що перебували під патронатом монгольських воєначальників і постачали їм продовольство. Вони були онуками луцького князя **Інгвара Ярославича [близько 1180–1220]**, доводилися троюрідними племінниками Данилу Галицькому і вважали, що їхні права на Луцьк та Східну Волинь вагоміші від прав Романовичів. Спільники напали на адміністративний центр Пониззя – *Бакоту*, але зазнали поразки, а пізньої осені 1241 р. Данило Галицький знищив союзні монголам міста-фортеці Болохівщини – Божський, Городець, Деревич та ін.

Проте остаточному викоріненню боярської опозиції в Галичі завадило повільне повернення в 1242–1243 рр. через причорноморські степи основних сил Батієвої орди. Літопис повідомляє, що коли Данило Галицький перебував у своїй новозбудованій столиці – Холмі, "прибіг до нього половчин його на ім'я Актан, кажучи: "Батий уже вернувся з Угрів і одрядив на тебе двох богатирів, Манмана і Балая, щоб знайти тебе". Князь тоді вирішив ухилитися від контактів із монгольською верхівкою, після чого кочовики розорили волинські землі між Холмом та Берестям.

Доки в Каракорумі йшла кривава боротьба між "старою" й "новою" монгольською гвардією за каганський престол, і ситуація напередодні скликання курултаю складалася не на користь Батия, Данило Галиць-

кий мав час для остаточного усунення зовнішньої загрози з боку Угорщини і "вічного" претендента на галицький престол Ростислава Михайловича. Перекоаний у тому, що Романовичам не вдасться стати на ноги після Батиєвого нашествия, Бела IV у 1244 р. видав-таки свою доньку Анну за "князя Галичини" Ростислава Михайловича й у липні 1245 р. відрядив йому на допомогу велике військо на чолі з досвідченим воєводою **Фільнієм**. До нього приєдналися боярські загони і польські союзні підрозділи краківського князя Болеслава V Соромливого, який був одружений ще з однією угорською принцесою – **Кунігундою (1234–1292)** і напередодні ледве відстояв Люблін під час його облоги військом Романовичів.

Романовичі ж відрядили послів з проханням про допомогу до Конрада I Мазовецького і великого князя литовського Міндовга, але їхні війська не встигли до вирішальної битви, що сталася **17 серпня 1245 р.** під м. **Ярославом** на Сяні. Блискуче виграна Романовичами (Фільній загинув, а Ростислав Михайлович з рештками війська назавжди втік до Угорщини) битва не лише підсумувала сорокарічну боротьбу за "галицьку спадщину" й на десятиліття-півтора перетворила Данила Галицького в наймогутнішого володаря Центрально-Східної Європи, а й стала ніби стартовою відміткою, з якої почалося фінальне століття в дипломатичній історії княжої Русі – вже не Київської, а Галицько-Волинської.

Та перш ніж розглянемо його головні віхи, варто, бодай коротко, згадати нащадків утікача Ростислава Михайловича, якому не виповнилося ще й 30 років і якого примхлива доля, здається, сповна винагородила за всі попередні невдачі й поневіряння, причому як в особистому, так і в "кар'єрному" плані. З 1247 р. він був баном (у півд. і зах. слов'ян рап – начальник, господар) Мачви – підвладної Угорщині сербської області (головне місто – *Белград*) між горою Церою та річками Дриною, Савою й Дунаєм на кордоні з Болгарією.

З угорських, чеських і польських середньовічних джерел відомо, що в Ростислава Михайловича й Анни народилося два сини, названі на честь обох дідів, – **Михайло (близько 1245–1269)** і **Бела (1250–1272)**, а також чотири дочки – невідома на ім'я (1245/1246–?), **Кунігунда (? – 9 вересня 1285)**, **Агрипина (?–1301/1309)** і **Маргарита (1250 – після 1290)**. Усі діти Ростислава Михайловича, за винятком померлого в молодому віці бана Мачви – Бели і черниці-абатиси Маргарити, стали активними учасниками регіональної "шлюбної дипломатії" батька й діда – Бели IV.

Уже в 7-річному віці старша дочка Ростислава Михайловича була видана за болгарського царя **Михайла Асеня I [1246–1256]** – онука засновника Другого Болгарського царства і союзника Ярослава Осмомисла – боярина Асеня, що правив у 1187–1196 рр. під іменем **Івана Асеня I**. Про визначну роль Галицького князівства у віднов-

ленні болгарської національної державності в ході антивізантійського повстання вже згадувалося, очевидно, саме пам'ять про це привела сина Івана Асеня I, названого також Іваном, після вбивства боярами його дядька – царя **Калояна [1197–1207]** до Галича. За допомогою руської дружини в 1218 р. він усунув з трону узурпатора – двоюрідного брата *Борила* і коронувався царем **Іваном Асенем II [1218–1241]**.

У союзі з Угорщиною Іван Асень II добився тимчасової гегемонії Другого Болгарського царства на Балканах і відновлення *Болгарського патріархату*, але, подібно до галицьких князів, не зміг подолати боярську опозицію. Тому його син – Михайло Асень I у 1256 р. став жертвою боярського перевороту, така ж доля спіткала наступного року і його племінника *Калімана II*, що встиг одружитися з 12-річною "вдовою" – дочкою Ростислава Михайловича. Колишній "князь Галичини", що почувався серед боярських інтриг, як риба у воді, на цей раз спробував захопити спорожнілий болгарський престол. Окреслилася перспектива створення потужної слов'янської держави з болгарських і частини сербських земель, але зарозумілі тирновські бояри відмовилися мати за царя чужоземного князя й васала Угорщини.

На болгарський престол під іменем **Костянтина Асеня Тиха [1257–1277]** зійшов син сербського короля **Стефана Владислава [1234–1243]**, що одружився з онукою Івана Асеня II – Іриною. Але Ростислав Михайлович не полишав династичних планів щодо Болгарського царства, одруживши в 1259 р. свого старшого сина Михайла з дочкою Івана Асеня II – Марією. Тим часом болгарська знать, дезорганізована внутрішніми міжусобицями, виявилася нездатною дати відсіч монгольським набігам і втручанню у внутрішні справи царства візантійського імператора **Михайла VIII Палеолога [1259–1282]**, племінниця якого Марія стала другою жінкою царя Костянтина. У 1277 р. у Південній Добруджі спалахнуло селянське повстання, яке очолив пастух **Івайло**.

Під його проводом повсталі двічі завдали поразки монгольським військам золотоординського *темника* (від давньорус. тьма – 10 тис.) чингізида **Ногай (?–1300)**, рушили на Тирново й розгромили царську армію, Костянтин Асень Тих загинув. Івайло увійшов у столицю, одружився з вдовою попередника і сам проголосив себе в 1278 р. царем. Але бояри відразу ж порозумілися з Візантією й проголосили наступного року царем під іменем **Івана Асеня III** сина Михайла Ростиславича і Марії Іванівни, одруженого з дочкою візантійського імператора *Іриною*. Війська Івайла наступного року потіснили візантійців, але, небезпідставно побоюючись зрадництва з боку бояр, "селянський цар" змушений був втікати до монголів, де невдовзі в результаті дипломатичних маневрів Константинополя був убитий. Однак і 20-річному Івану Асеню III не вдалося утримати владу, з його втечею в 1280 р. до Візантії болгарсько-руська династія Асенів припинилася.

Кунігунда Ростиславівна 25 жовтня 1261 р. стала другою жінкою наймогутнішого чеського короля **Пржемисла II Оттокара [1253–1278]**, що суперничав з **Рудольфом I Габсбургом [1273–1291]** у боротьбі за престол Священної Римської імперії й поширив кордони королівства до Адріатики. Від цього шлюбу народилося дві доньки – **Кунігунда (1265–1321)**, що стала жінкою мазовецького (плоцького) князя **Болеслава II [1262–1313]** – сина Земовита I, і **Агнеса (1268–1296)**, яка в 1278 р. була одружена з австрійським герцогом **Рудольфом II Габсбургом [1282–1290]** – сином імператора Рудольфа I. Син Пржемисла II Оттокара та Кунігунди Ростиславівни – **Вацлав II (1271–1305)** у 1283 р. став королем Чехії й водночас у 1291 р. – краківським князем, а в серпні 1300 р. був коронований у Гнезно польським королем. Після закінчення регентства над Вацлавом Кунігунда в 1284 р. вийшла заміж за чеського магната Завішу з Рожмберка. Агрипина Ростиславівна в 1265 р. була видана за тогочасного серадзького й майбутнього краківського князя **Лешка II Чорного (1240/1242–1288)** – онука Конрада I Мазовецького.

Таким чином, після поразки польсько-угорського війська бана Фільнія під Ярославом Бела IV облишив плани посадити в Галичі свого васала Ростислава Михайловича, хоча й надалі за згодою з Данилом Романовичем носив титул **короля "Galiciae et Lodomeriae"**. Та на зміну одній зовнішній небезпеці прийшла інша й набагато страшніша: відразу ж після битви монгольський темник *"Могучій прислав посла свого до Данила й Василька, коли вони обидва були в [городі] Дороговську: "Дай Галич!" [І Данило] був у печалі великій, тому що не укріпив він був землі своєї городами. І, порадившись з братом своїм, поїхав він до Батия, кажучи: "Не дам я півотчини своєї, а їду до Батия сам"*.

М. Котляр вважає, що під впливом звісток про розгром Данилом Галицьким угорських інтервентів і боярської опозиції в Сараї стривожилися зміцненням позицій князя й вирішили відібрати в нього Галичину та віддати її якомусь іншому Рюриковичеві, можливо, владими́ро-суздальському Ярославу Всеволодовичу, що "за сумісництвом" формально вважався й великим князем київським. Але з контексту Галицько-Волинського літопису випливає, що намісник Батия в Дністровсько-Прутському Пониззі темник **Могучій (Мауцій)**, імовірно, навіть без узгодження із Сараєм, здійснив свій демарш стосовно Романовичів, які вирішили захищати свої владні права, вступивши безпосередньо в переговори з Батием.

Францисканський ченець і папський дипломат **Джованні да Пано Карпіні (близько 1182 – 1 серпня 1252)**, що в 1245–1247 рр. очолював одну з трьох дипломатичних місій папи **Інокентія IV [1243–1254]** до Каракорума, згадував, що Романовичі ретельно підготувалися до подорожі в Сарай, домовившись із Батием про надання Данилу Галицькому охоронної грамоти. Це було вкрай важливо, оскільки невдовзі

після дипломатичної місії Данила Галицького – 20 вересня 1246 р. у ставці Батия було замордовано чернігівського князя Михайла Всеволодовича, а через 10 днів у Каракорумі отруєно великого князя владимиро-суздальського й київського Ярослава Всеволодовича. Можливо, загибель цих князів була наслідком суперечностей між щойно обраним каганом Гуюком, який підтримував Михайла Всеволодовича, і Батием, що "симпатизував" Ярославу Всеволодовичу. Але не варто скидати з рахунку й той прикрий факт, що саме за наказом Михайла Всеволодовича влітку 1239 р. вдруге в історії русько-монгольських відносин було вбито ординських послів, які прибули для переговорів до Києва.

Данило Галицький виїхав до Сарая 26 жовтня 1245 р., а вже в середині березня наступного року на зворотному шляху на Дону він зустрівся з папським посольством П'єтро Карпіні до Каракорума. Хоча 25-денне спілкування з Батием, судячи з літопису, мало вкрай принизливий для князя характер ("О, лихіша лиха честь татарська! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає! А вони данини хочуть, і погрози ідуть, [і] він життя не надіється! О, лиха ти, честь татарська!"), проте Данило Галицький добився в Орді значної дипломатичної перемоги й отримав ярлик на управління Галицько-Волинською державою.

На думку І. Крип'якевича, Данило Галицький мусив визнати себе "**мирником**" – молодшим союзником, васалом хана Золотої Орди й виділяти на вимогу ханської ставки допоміжне військо під час монгольських походів на Литву, Польщу й Угорщину, а інколи платити символічну данину. Проте ступінь залежності держави Романовичів від Золотої Орди не варто перебільшувати, вона й віддалено не схожа на політичний статус Північно-Східної Русі, де монголи запровадили систему баскаків з обов'язковими щорічними приїздами князів до Сарая для демонстрації своєї васальної підлеглості, переписали населення, організували жорстку систему збирання подушного податку й проводили рекрутські набори.

Щоправда, частина сучасних російських істориків-міжнародників і політологів, зокрема професор Дипломатичної академії МЗС Російської Федерації **Ігор Панарін** (Інформаційна війна і дипломатія, 2004), переконані, ніби з ініціативи новгородського князя **Олександра Невського [1233, 1236–1240, 1241–1251]** в 1247 р. Північно-Східною Руссю "для захисту від зовнішньої військової й духовної агресії" було "укладено стратегічний воєнно-політичний союз із Золотою Ордою". Батий, що став прийомним батьком Олександра Невського, таким чином, "допоміг руським відбити агресію католицизму. ПРАВОСЛАВ'Я І РУСЬ БУЛИ ВРЯТОВАНІ".

**2. Дипломатія
Апостольського престолу
і Галицько-Волинська держава
в середині XIII століття**

Успішне повернення Данила Галицького з Орди вразило сусідніх монархів і піднесло в їхніх очах міжнародний престиж Галицько-Волинської держави. Угорський король Бела IV, що напередодні монгольської навали відмовив у до-

помозі Романовичам, тепер запобігав перед ними. *"Прислав король угорський [Бела] вісника, кажучи [Данилові]: "Візьми дочку мою за сина свого Льва", – боявся бо він його, тому що той був уже в Татарах [і] побідою подолав Ростислава [Михайловича] і угрів його. Але [Данило], порадившись з братом своїм, слову його не поймав віри, бо колись він змінив був його, пообіцявши оддати дочку свою [Констанцію]"*.

Окрім цілком зрозумілого запобігання зміцнілому "молодшому братові" Батия, про що відверто йшлося в листі Бели IV папі Інокентію IV з поясненнями причин шлюбу Констанції з некатоликом Левом Даниловичем, угорський король саме тоді розпочав боротьбу за **австрійську спадщину** й розраховував у ній опертися на Галицько-Волинську державу. Справа в тому, що австрійський і штірійський герцог Фрідріх II Войовничий з роду Бабенбергів загинув 15 червня 1246 р. в битві з мадярами на р. Лейті (за середньовічною легендою – від руки **"руського короля"**, можливо, зятя Бели IV – Ростислава Михайловича), і оскільки він не залишив нащадків, країна як виморочний лен перейшла до німецького імператора Фрідріха II Гогенштауфена, чий син – німецький король **Генріх (1211–1242)** до того ж свого часу був одружений із старшою сестрою загиблого герцога – **Маргарет (?–1267)**.

Але Данило Галицький не поспішав із виробленням союзної угоди і погодився лише після переговорів з Белою IV київського митрополита **Кирила** (колишнього княжого канцлера – "печатника", висунутого на митрополиту кафедру самим Данилом узимку 1246/1247 р.), що прямував через Угорщину до Константинополя для патріаршого затвердження. У Галицько-Волинському літописі наголошується, ніби митрополит заявив під час переговорів королеві: *"Клятвою клянися мені, що не переміниш ти слова свого. Я, пішовши, приведу його". І, прийшовши, митрополит сказав йому, [Данилу]: "Чого ти хотів – те в тебе єсть. Візьми дочку його синові своєму за жону". Василько [братові] сказав: "Йди до нього, адже він християнин є"*.

Лише після цього Данило Галицький прибув до Бели IV й уклав союзний договір, скріплений одруженням Лева Даниловича з принцесою Констанцією *влітку 1247 р.* На знак приязні галицько-волинський правитель повернув свату угорських рицарів, узятих у полон двома роками раніше під Ярославом. Тоді ж Данило Галицький нормалізував стосунки з малопольським князем Болеславом V Сором-

ливим, організувавши спільно з ним і за участю свого зятя – мазовецького князя Земовита I низку походів проти ятвягів.

Але для ідеологічної та організаційної довершеності антимонгольській, у перспективі, коаліції за участю Угорщини, Малої Польщі, Мазовії та інших католицьких держав Європи потрібен був провід Апостольського престолу. Знаючи непримиримість Риму в конфесійному питанні, Данило Галицький не відкидав вірогідність переговорів щодо можливого єднання (*унії*) церков, але за умови надання Заходом реальної допомоги Русі в боротьбі з Ордою. Папська ж курія у стосунках із Монгольською імперією вбачала два альтернативні сценарії розвитку подій: 1) установа пріязних відносин із монголами задля поширення впливу католицької церкви як на кочовиків, так і на ті країни й народи, що потрапили в залежність від Каракорума, у тому числі руські князівства; 2) використання антиординської боротьби народів Східної Європи, передусім Русі, проти загарбників.

У кількох тогочасних західних літописах і найповніше – у *"Великій хроніці"* монаха англійського монастиря Сен-Олбанс **Матвія Паризького (?–1259)** була зафіксована розповідь про монголів і розгром Русі *"руського архієпископа"* Петра, який виступив на 13-му Вселенському соборі в Ліоні в 1245 р. Як довів С. Томашівський, це був неодноразово згадуваний у літописах ігумен монастиря Спаса на Берестові в Києві **Петро Ажерович**, поставлений на київську митрополію за сприяння чернігівського князя-мученика Михайла Всеволодовича. Прогнаний монголами зі своєї столиці, він у порозумінні з чернігівським князем виїхав на Захід шукати в папи Римського поради й оборони та розповів на Ліонському соборі про Батиеве нашестя і попередив західноєвропейську громадськість про ймовірний похід монголів наступного року. Саме під впливом виступу Петра Інокентій IV відважився відрядити у *квітні 1245 р.* до Каракорума свого легата Джованні да Пано Карпіні, що мав встановити дружні стосунки з великим ханом і схилити його до християнства. Водночас легату було доручено зав'язати переговори з урядом Галицько-Волинської держави й навести *"руських схизматиків"* у католицтво.

У грудні 1245 р. Пано Карпіні прибув до двору Конрада I Мазовецького в Ленчиці й зустрівся з братом Данила Галицького – Васильком Романовичем, від якого одержав запрошення відвідати Галич. Там легат пробув кілька днів на *початку січня 1246 р.* і виступив перед руськими єпископами, оголосивши їм папську буллу про **злуку церков**. Але Василько з єпископами ухилялись від прямої відповіді, пославшись на те, що глава Галицько-Волинського князівства перебував тоді в Батия в Орді. Вдруге, як свідчить Карпіні у своєму звіті про місію (*"Книзі про татар"*), про церковну унію і встановлення

безпосередніх зносин із Апостольським престолом йшлося під час його зустрічі з Данилом Галицьким на Дону в березні 1246 р.

Повернувшись до Холма, галицько-волинський князь відрядив свого представника ігумена монастиря Св. Данила в Угровеську Григорія до Ліона, де залишався Інокентій IV. За результатами двосторонніх галицько-папських переговорів, реляцій Карпіні й під впливом звісток про неминуче друге нашествя монголів, що призведе до кінця світу, **3 травня 1246 р.** Інокентій IV відправив різним адресатам сім (!) листів у східноєвропейських справах. Зокрема, понтифік просив Данила Галицького допомогти особам, яким папа доручив збирати інформацію про монголів, і заявив "**руському королеві**", що приймає його самого та його державу під протекцію Св. Петра й усякому, хто хотів би його скривдити, грозить гнівом Божим. Одному з прибалтійських єпископів – *Альберту* було надіслано листа з наданням права призначати єпископів та священників на Русь.

Однак у справі організації **хрестового походу проти монголів** Інокентій IV обмежився загальними обіцянками, пропонуючи обговорити деталі з легатом, який одержав чіткі інструкції щодо викоріювання грецьких "звичаїв і обрядів" та реформування руської церкви. Тому в дипломатичному листуванні між Холмом і Ліоном настала перерва, що тривала до повернення в червні 1247 р. з Каракорума місії Карпіні. На переговорах із Данилом Галицьким папський легат наголосив на потребі спільної боротьби європейських держав проти монголів і спонукав галицько-волинського правителя до відрядження разом з ним до Рима своїх послів і грамоти до папи.

На друге посольство Данила Галицького Інокентій IV протягом *серпня 1247 – лютого 1248 р.* відповів шістьма буллами, що містили суттєві дипломатичні поступки Апостольського престолу в справі перспективної церковної унії. Папа підтвердив прийняття під опіку Св. Петра Романовичів та їхньої держави, заборонив іншим королям і хрестоносцям претендувати на володіння в землях Данила і Василька, дозволяв їм здобувати втрачені землі й навіть визнавав недоторканність православного церковного обряду. А в буллі від 5 грудня 1247 р. Інокентій IV узаконив (заднім числом) другий шлюб Василька Романовича з дочкою Конрада I Мазовецького, що доводилася волинському князю троюрідною сестрою (папська курія негативно ставилася до шлюбів між родичами аж до п'ятого коліна включно).

Проте щодо головного питання про організацію колективної відсічі монголам Інокентій IV у листі до Данила Галицького від 23 січня 1248 р. обмежився проханням у разі появи звісток про наміри кочовиків "*напасти на християн, передати про це улюбленим синам, братам Тевтонського ордену, які мешкають у землях руських. Це по-*

відомлення через братів дійде до нас, що дозволить нам продумати, як з Божою допомогою організувати опір означеним татарам". Після цього дипломатичне листування між Романовичами і Апостольським престолом вдруге на певний час припинилося.

Аналогічного розчарування бездіяльністю курії зазнав тоді ж і угорський король Бела IV, що також не дочекався реальної підтримки від папи Римського. А Олександр Невський на зустрічі в травні 1248 р. з папськими послами – кардиналами Гольдою й Гементою, що пропонували йому прийняти католицтво і королівський титул задля порятунку від монголів, з погордою відповів: "Це все добре знаємо (історію Старого й Нового завіту. – Авт.), але від вас вчення не приймаємо".

Не дотримав свого слова перед угорським королем Інокентій IV і у справі австрійської спадщини, хоча на початку 1247 р. пообіцяв всіляко підтримувати плани Бели IV приєднати герцогство до своєї країни. Оскільки після монгольського погрому в угорського короля не було достатніх військових сил для боротьби з імператором Фрідріхом II, папа Римський змінив свій вибір на племінницю покійного герцога – **Гертруду (1228–1299)**, що в 1248 р. одружилася вдруге з баденським маркграфом **Германом V [1243–1250]**. Коли ж завдяки підтримці Інокентія IV й династичній прихильності населення до Гертруди в Австрії позиції Германа V суттєво зміцнилися, Бела IV звернувся з проханням про допомогу до Данила Галицького.

Улітку 1249 р. галицько-волинський князь із дружиною прибув до Братислави (літописного Пожга), де була ставка Бели IV, але там уже перебували послы німецького імператора з мирними пропозиціями: імперський полководець герцог Оттон, зальцбурзький єпископ Філіп, моравський маркграф Генріх і Отто Гардек Петтауський. Разом з Белою IV вони виїхали назустріч Данилу й були вражені спорядженням та вбранням князя та його дружинників: "Німці тим часом дивувалися оружжю татарському: бо коні були в личинах (налобниках. – Авт.) і в пополах шкіряних, а люди – в латах, і велике було сяйво полків його од оружжя, що виблискувало. Сам же [Данило] їхав обіч короля, за звичаєм руським, а кінь під ним був диву подобен і сідло позолочене, і стріли і шабля золотом [були] оздоблені та іншими прикрасами, що аж дивно, а жупан із золототканого едвабу грецького і широким золотим мереживом обшитий, і чоботи зелені козлові, обшиті золотом. І коли німці дивилися і багато дивувалися, сказав йому король: "Я не взяв би тисячі сребра замість сього, що ти прийшов еси згідно з обичаєм руським предків своїх".

Справу про австрійську спадщину на певний час було залагоджено на умовах статус-кво, і Данило Галицький дістав можливість сконцентруватися на підготовці до боротьби із Золотою Ордою, користую-

чись суперечностями між Сараєм і Каракорумом після загадкової смерті кагана Гуюка в 1248 р. Не сподіваючись на швидку допомогу папи Римського й угорського короля, галицько-волинський правитель вступив у переговори з молодшим братом Олександра Невського – великим князем владимирським (1249–1252) і суздальським (1246–1252, 1256–1264) **Андрієм Ярославичем**. У **1250 р.** митрополит Кирило здійснив поїздку до Рязані й Володимира-на-Клязьмі, де обговорив деталі союзної угоди й скріпив її урочистим вінчанням Андрія Ярославича та неназваної в літописі дочки Данила Галицького.

Але Андрій Ярославич виявився занадто емоційною й відкритою, як для державного діяча, людиною, щоб приховати від баскаків свій намір скинути ординське ярмо. До того ж на початку 1251 р. каганом Монгольської імперії став прихильний до Батия його двоюрідний брат Мунке, за правління якого монголи продовжили завойовницькі походи у Східній Азії й на Близькому та Середньому Сході, а також активізувалася золотоординська політика щодо Русі. Уже в **1252 р.** володіння Андрія Ярославича були спустошені монгольським військом темника **Неврюя**, а сам великий князь змушений був емігрувати до Швеції.

Того ж року племінник Батия – золотоординський баскак на Правобережжі темник **Куремса**, згідно з розробленим у Сараї стратегічним планом, з причорноморських степів удерся в галицьке Пониззя й за сприяння болохівського воєводи *Мілея* прорвав Данилову оборону на Дністрі, а союзник Куремси – племінник страчених галицькими боярами Ігоревичів, новгород-сіверський князь **Ізяслав Володимирович (1187–?)** навіть увірвався на короткий час у Галич. Після цього передбачалася окупація Київщини та концентрований наступ на Волинь із півдня і сходу. Але Куремса не зміг захопити ключову волинську фортецю Кременець (як не вдалося це зробити самому Батию взимку 1241/1242 р.), а старший син Данила Галицького Лев швидко відкинув монголів за Дністер.

Ситуація вкрай ускладнювалася тим, що Данилу Галицькому доводилося водночас оперативно вирішувати кілька дипломатичних завдань на західному й північному напрямках, адже на початок 50-х рр. XIII ст. припав zenit могутності очолюваної ним держави, а міжнародна політика Романовичів сягнула європейських масштабів. У поле їхньої уваги передусім потрапили серйозні події, що сталися в Австрії: у *жовтні 1250 р.* помер герцог Герман V Баденський, і частина австрійських баронів та духовенство підтримали кандидатуру чеського королевича, згодом короля, Пржемисла II Оттокара, який восени 1251 р. вступив до Австрії і проголосив себе герцогом. А в лютому наступного року, попри чималу різницю у віці, він одружився зі старшою сестрою останнього Бабенберга – Маргарет, що вже 10 років як була вдовою.

Династичні претензії Пржемисловичів на Австрію посилювалися й тим, що першим чоловіком племінниці Фрідріха II Войовничого і Маргарет – Гертруди був моравський маркграф **Владислав (1227–1247)** – старший брат Пржемисла II Оттокара.

Але з погляду середньовічного імперського права жінка з правлячої династії, вийшовши заміж, вибувала з числа претендентів на престол, тому права двічі вдови Гертруди на герцогство в Австрії були безсумнівними, на відміну від Маргарет. Гертруда перебралася до Угорщини, де, за велінням папи Інокентія IV, опинилася під опікою Бели IV. Як зазначив літописець, угорський король *"шукав підмоги, бо хотів узяти землю Німецьку (Австрію. – Авт.), і послав до Данила [посла], кажучи: "Пошли мені сина Романа, щоби я оддав за нього сестру герцогову і оддав йому землю Німецьку". І поїхав [Данило] в Німці з Романом, і оддав [Бела] сестру герцогову [Гертруду] за Романа, і вчинив обітницю, що її через величину ми всю не списали"*.

М. Грушевський вважав, що шлюб **Романа Даниловича (близько 1230–1259/1260)** з Гертрудою відбувся навесні 1252 р. у замку Гімберг під Віднем, після чого й було укладено союзну угоду про військову допомогу Бели IV, у разі потреби, Роману Даниловичу: *"Він (угорський король. – Авт.) бо клявся був перед Богом клятвою великою Романові і княгині його [Гертруді], що коли він добуде землю Німецьку, то оддасть він її всю Романові. І княгиня, що знала норів його, заприсягла його хрестом"*. Як і галицький літописець, сучасні дослідники переконані, що, пропонуючи Данилу Галицькому зробити його сина австрійським герцогом, Бела IV розраховував руками галицько-волинського князя завоювати Австрію для самого себе. Значно важче з'ясувати справжнє підґрунтя згоди Данила Галицького на австрійську авантюру, адже як талановитий полководець і досвідчений дипломат він не міг не усвідомлювати того факту, що втримати Австрію, яка не мала кордонів із його країною, буде важко, якщо взагалі можливо.

Щоправда, у літописі міститься тонка і влучна психологічна характеристика Данила Галицького, яка, на нашу думку, дає ключ до розуміння його центральноєвропейської політики. Коли чеські війська заблокували Романа Даниловича і Гертруду в Гімберзі, Бела IV запропонував масштабну союзню кампанію проти Праги на 1253 р.: угорці мали напасти на Моравію, Данило Галицький спільно з краківським князем Болеславом V Соромливим, що був зятем угорського короля, – на Сілезію, а із заходу на Австрію мав наступати баварський герцог **Отто II**. Літописець не без задоволення зазначив: *"Данило-князь хотів [іти на Чехію] і заради короля, і слави бажаючи: не було ж у землі Руській раніше [нікого], хто воював би землю Чеську, – ні Святослав*

[Ігоревич] Хоробрий [не ходив сюди], ні Володимир [Святославич] Святий. І сповнив Бог його бажання, бо прагнув він і поривався на війну”.

Але в перебігу воєнних дій між галицько-польсько-угорською коаліцією та Оттокаром II Пржемислом перевагу здобув останній, угорський король зрадив своєму слову і не допоміг належним чином Роману Даниловичу, а Данило Галицький обмежився взяттям Опави в Сілезії. Літописець із обуренням занотував, що Бела IV *“учинив... обітницю велику Романові, – і не сповнив її. Зоставив же він [його] в городі Гімберзі, а [сам] пішов звідти. Пообіцявши йому [підмогу] – він не помагав йому, бо мав він облуду [в серці своїм], хочачи городів його”.*

Проте чеським військам тривалий час не вдавалося заволодіти обложеною Гімбергом, і Оттокар II Пржемисл вдався до дипломатичних хитрощів, запропонувавши Роману Даниловичу розірвати угоду з угорським королем і натомість поділити Австрію навпіл з Чехією. Наголошуючи на зрадливості Бели IV, Оттокар обіцяв виставити як свідків серйозності своєї пропозиції папу Римського і 12 єпископів, але Роман Данилович по-рицарському відповів чеському правителю: *“Я по правді обіцявся отцю своєму, королеві угорському. Не можу я послухати тебе, бо буде мені сором і гріх не сповнити обітницю”.*

Більш того, прямодушний і шляхетний Роман Данилович відрядив до Бели IV посла з текстом чеської пропозиції і проханням негайної допомоги. Однак угорський король не оцінив щирого вчинку союзника й родича, *“не послав йому помочи, а городів [німецьких] домагався. Йому ж, [Романові], він окремо обіцяв дати інші городи в землі Угорській”.* На думку М. Котляра, ішлося про відмову Романа Даниловича від тієї частини Австрії, на яку ще поширювалася влада Гертруди Бабенберг, а сина Данила Галицького чекала доля звичайного намісника-бана однієї з прикордонних угорських провінцій, як це сталося з Ростиславом Михайловичем.

На прохання жінки Роман Данилович змушений був за сприяння австрійського воєводи *Бернарда Прейселя* наприкінці 1253 р. пробиватися на батьківщину. Старший син великого князя литовського Міндовга **Войшелк (?–1267**, литов. – *Вайшялга (Vaiselga)*) від імені батька надав Роману Даниловичу у володіння **Чорну Русь** із *Новгородком* (сучасний Новогрудок Гродненської обл. Білорусі) і *Вослонімом* (тепер Слонім тієї ж обл.), що вже були завойовані галицькими військами, а Австрія дісталася Оттокару II Пржемислу. Уже після розлучення з Романом Гертруда Бабенберг народила дочку *Марію*, що згодом вийшла заміж за *Іоахіма Гуткеленда* – підкоморія угорського короля **Ласло IV [1272–1290]**. Бела IV, зазнавши невдачі в боротьбі з німецьким імператором Рудольфом I Габсбургом, змушений був у 1276 р. відмовитися від Австрії, що дісталася, таким чином, Габсбургам.

Але прикра невдача з утвердженням династії Романовичів в Австрії не применшила її дипломатичний авторитет у тогочасному європейському світі, тим більше, що спільний похід Данила Галицького і Болеслава V Соромливого на чеську Сілезію влітку 1253 р. виявився цілком вдалим з військового погляду. Опосередкованим наслідком зближення Данила Галицького, Бели IV і Болеслава V в боротьбі за австрійську спадщину стало поновлення дипломатичних контактів між Галицько-Волинською державою й Апостольським престолом. Після довгих зволікань Інокентій IV нарешті **14 травня 1253 р.** оголосив **хрестовий похід проти монголів** (на чому наполягав Данило Галицький попереднього року в переговорах із єпископом веронським і кременським *Вільгельмом*), проте закликав до участі в ньому не західноєвропейських рицарів, а польські й поморські князівства, Чехію, Моравію та Сербію.

Однак послаблені Батисвою навалою, феодалними міжусобицями й суперництвом за спадщину австрійських Бабенбергів, зазначені країни об'єктивно в той час не були здатні до боротьби із Золотою Ордою. Як небезпідставно стверджується у фаховій літературі, головним бажанням Інокентія IV у зносинах із Данилом Галицьким було проведення його коронації й поширення католицизму на території його держави. Повертаючись із сілезького походу *наприкінці серпня 1253 р.*, Данило Галицький у Кракові зустрівся із папськими послами. Як зазначив літописець, вони *"принесли [Данилові] благословення од папи [Інокентія], і вінець, і сан королівський. Вони хотіли бачити князя Данила, але він сказав їм: "Не подобає мені бачитися з вами в чужій землі, нехай потім"*.

Після цього папська курія підключила до справи абата бенедиктинського монастиря з сицилійського міста Мессіни **Опізо**, що був нунцієм (послом) Апостольського престолу в Пруссії та Лівонії. "Великопольська хроніка" повідомляє, що саме під патронатом Опізо в 1253 р. відбулася за клопотанням польської церковної верхівки канонізація краківського єпископа **Станіслава**, четвертованого ще в 1079 р. за розпорядженням короля Болеслава II Сміливого і Щедрого (звинувачення єпископа у зраді насправді було спричинене протиставленням Станіслава волі короля). Страта другої за рангом особи в польській духовній ієрархії коштувала Болеславу II вигнання до Угорщини, а католицька церква з того часу стверджувала, що єдина Польська держава загинула через покарання її Богом за мученицьку смерть єпископа.

У першій половині XIII ст., коли феодална роздробленість у Польщі сягнула піку й загрожувала суверенітету країни, польська церква оголосила, що необхідно канонізувати єпископа Станіслава, аби випросити в Бога прощення за вчинену стосовно нього несправедливість.

Показово, що у визначений папою Римським день цього святого – 8 травня 1254 р. у Кракові відбулося вшанування його останків, у якому взяли участь гнєзненський архієпископ, єпископи, польські князі на чолі з Болеславом V Соромливим, а також Опізо. Після канонізації церква запевняла, що внаслідок цього акту частини тіла Станіслава "зрослися" і що це має символізувати возз'єднання в одне ціле роздробленої Польщі. З того моменту культ Св. Станіслава став ідейною зброєю борців за відродження цілісності Польської держави.

Після канонізації єпископа Станіслава Опізо у вересні 1253 р. прибув до Холма з обіцянками папської допомоги проти монголів, але Данило Галицький спочатку знову відмовився від коронації. Літописець розповідає, що переконали галицько-волинського володаря його мати Анна, союзники – краківський князь Болеслав V Соромливий і зять – мазовецький князь Земовит I, а також *"бояри лядські, кажучи: Прийняв би ти вінець, а ми [готові] есмо на підмогу проти поганих"*. Але місцем коронації Данило Галицький визначив прикордонний Дорогичин, де він зупинився в грудні 1253 р. під час спільного із Земовитом I походу проти ятвягів.

У ході переговорів Опізо пообіцяв від імені папи Інокентія IV зберігати православні обряди в обмін на підпорядкування київської митрополії Апостольському престолу. Як зазначив галицький книжник, Данило Галицький *"прийняв вінець од Бога, од церкви Святих апостолів, від престолу святого Петра, і від отця свого, папи [Ін]нокентія, і від усіх єпископів своїх. [І]нокентій же проклинав тих, що хулили віру грецьку православну, і збирався він собор учинити про істинну віру [і] про возз'єднання церкви"*.

Таким чином, у Дорогичині нарешті відбулося формальне визнання західноєвропейським світом прав Данила Галицького (який де-факто вже давно сприймався королем Русі) на всю київську давньоруську спадщину. Як слушно наголошує Я. Дашкевич, коронування Данила Романовича в 1253 р. відрізнялося від попередніх (Арпадовичів Бели III та його онуків Коломана і Андраша) не стільки тим, що королем став представник руської династії, а насамперед тим, що проголошений він був **"королем Русі"**, тобто щаблем вище в територіальному відношенні та з погляду визнання могутності володаря, порівняно з титулом **"короля Галіччини і Володимирії"**.

Але коронація Данила Галицького, попри її суттєву політичну й пропагандистську значущість, не призвела до організації якоїсь реальної підтримки Романовичам з боку католицького світу. Щоправда, 17 травня 1254 р. Інокентій IV звернувся до пруського архієпископа **Альберта**, призначеного попередньо спеціальним папським легатом на Русі, з вимогою організувати з Пруссії виступ хрестоносців проти монго-

лів. Але цей заклик понтифікат виявився таким же безрезультатним, як і в 1253 р. Новий папа Римський – **Олександр IV [1254–1261]** взагалі вдався до більш жорсткої тактики в руських справах: у 1255 р. він висловив Данилу Галицькому докір у зв'язку з недостатньою активністю останнього щодо укладення церковної унії (руський король не впустив до своєї держави римських місіонерів), а у *квітні 1257 р.* курія розпорядилася почати пропаганду **хрестового походу проти Русі**, обіцяючи його учасникам відпущення гріхів. Роком пізніше папа навіть заборонив католицьким місіонерам вести агітацію на користь хрестового походу проти монголів.

Така карколомна зміна у східній політиці Апостольського престолу пояснювалася безвихідним становищем **Єрусалимського королівства (1099–1291)**, заснованого учасниками Першого хрестового походу. У 1244 р. війська єгипетських Айюбідів нарешті взяли Єрусалим, а після повалення останніх і захоплення в 1250 р. влади в Каїрі війовничими командирами їхньої гвардії – **мамлюків** (араб. – білі раби, невольники) врятувати решту володінь хрестоносців на Близькому Сході могло хіба що диво.

Папська дипломатія, наслідуючи візантійські зразки, вирішила використати в цій ситуації оприлюднені на курултаї 1251 р. плани Монгольської імперії завоювати *Миср* (мамлюкський Єгипет), відновлений його правителями *Багдадський халіфат*, *Сирію* й *сельджуцький Румський султанат*. Уже в лютому 1258 р. монгольські війська під командуванням брата великого кагана Мунке – **Хулагу (1217–1265)**, якому допомагали загони золотоординського хана Берке, взяли Багдад. Таким чином, держава халіфів – **Аббасидів (750–1258)**, що походила від дядька пророка Мухаммеда і протягом багатьох століть уособлювали ортодоксальний іслам, припинила своє існування, останній халіф *аль-Мустасім* був страчений Хулагу. Сельджуцькі султани Малої Азії фактично визнали владу монголів.

Але Апостольському престолу не вдалося використати монгольський наступ проти мусульман на Близькому Сході для порятунку володінь хрестоносців. До того ж у битві біля Айн-Джалута в Сирії 3 вересня 1260 р. армія мамлюків розгромила монголів, зупинивши їхній наступ на захід, і невдовзі витіснила хрестоносців із Палестини. Тому на межі 50–60-х рр. XIII ст. сталася чергова метаморфоза у східній політиці курії: **25 січня 1260 р.** Олександр VI закликав рицарів Тевтонського ордену до хрестового походу проти монголів і пообіцяв їм передати всі руські землі, що будуть завойовані під час нього. 21 березня і 8 квітня того ж року цей заклик був про дубльований у листах папи до магістра Ордену *Гартмуда фон Грюнбаха*.

Однак Тевтонський орден вважав за краще не псувати нейтралітету з могутнім галицько-волинським правителем, зосередившись на боротьбі з литовським королем Міндовгом, який у битві біля оз. Дурбе 13 серпня 1260 р. завдав відчутної поразки хрестоносцям, після чого зрікся католицизму. А центральноєвропейське рицарство було поглинене новою фазою війни за австрійську "спадщину Бабенбергів" і не могло ані зашкодити Данилу Галицькому, ані дієво допомогти йому в продовженні боротьби з монголами. Зате вже з початку 50-х рр. XIII ст. у дипломатичній історії Галицько-Волинської держави першорядного значення поступово набуває **Литва**, з державно-політичним розвитком якої на цілі три століття буде тісно переплетеною доля українських земель.

3. Домінування
Галицько-Волинського королівства
у відносинах
із Литвою й Польщею

У "Повісті минулих літ" литовські племена згадуються як північні народи, які дають данину Русі, збереглися й поодинокі літописні відомості про воєнні походи руських князів проти литовців, на ті часи вони не мали будь-якої політичної

організації. Разючі зміни відбулись у XIII ст., коли в Понім'янні склалося нове державне утворення – Литовське князівство на чолі з Міндовгом, названим у Галицько-Волинському літописі *"самодержцем у всій землі Литовській"*. З Батієвою навалою назавжди пішли в минуле часи, коли, за висловом автора **"Слова про загибель Руської землі"** (I половина XIII ст.), *"Литва з болота на світ не показувалася"*.

Вище вже йшлося про налагодження й договірне оформлення союзницьких зносин між Міндовгом і Романовичами, якому чималою мірою сприяв той факт, що виникнення власне Литовської держави було результатом компромісу між литовською знаттю й західно-руським (білоруським) боярством за підтримки міщан, а новопостале князівство з моменту своєї появи на сторінках літописів та хронік у 40-х рр. XIII ст. було **балто-слов'янською державою**. Ще в 1985 р. в Ризі, а в 1989 р. в Мінську побачили світ праці *"Про місцезнаходження Древньої Литви"* та *"Слідами одного міфу"* колишнього вчителя історії з Молодечно **Миколи Єрмоловича**, що по виходу на пенсію інваліда зору близько 20 років самотужки й попри неприхований інтерес з боку "компетентних органів" досліджував проблему утворення Великого князівства Литовського. Не всі його висновки (у подальших наукових дискусіях знайшли розуміння серед фахівців і джерельне підтвердження, але принципові положення дають ключ до розуміння багатьох суперечливих питань вітчизняної дипломатичної історії).

По-перше, білоруські науковці вже за горбачовської "перебудови" дійшли висновку про міфічність однієї з головних доктрин офіційних російської імперської і радянської історіографій про так зване *литовське завоювання Білорусі й, можемо продовжити, України*. Вона сягає своїм корінням "**Сказання про князів Владимирських**" (близько 1500) й мала обґрунтувати законність московських претензій на київську спадщину, а також довести історичну виправданість існування імперії. Насправді ж саме літописна Литва у верхньому Поніманні (тобто Аукштайтія і Новгородокське князівство – "Чорна Русь"), що уникла монгольського нашестя, об'єктивно перетворювалася в середині XIII ст. (поряд із Галицько-Волинським королівством та, у перспективі, Великим князівством Владимирським – згодом Московським) в один із центрів "**збирання руських земель**" і боротьби проти золотоординської залежності.

По-друге, прискіпливо проаналізувавши всі літописні відомості про події середини XIII ст., М. Єрмолович і його наступники (у т. ч. російський геральдик *Сергій Думін*), дійшли висновку, що повідомлення Густинського літопису 20–30-х рр. XVII ст. стосовно обставин вокняжіння Міндовга в 1246 р. в Новгородку (після вигнання суперниками з Аукштайтії) свідчать про добровільне запрошення литовського князя боярством міста (як це неодноразово мало місце в Новгороді Великому, Пскові, Вітебську й Полоцьку). Воно було спричинене згасанням полоцької гілки Рюриковичів після 1218 р. зі смертю **Василья Борисовича** – правнука в п'ятому поколінні Володимира Великого, коли династична криза загрожувала залежністю від Золотої Орди, яка контролювала практику призначення князів у руські землі. З того часу рицарський герб Новгородка "**Погоня**" ("**Колюмна**") став історичним гербом як Литви, так і Білорусі.

Не всі дослідники сьогодні погоджуються з літописним повідомленням про прийняття у **вересні 1246 р.** Міндовгом "із багатьма своїми боярами", водночас із мирним отриманням влади в Новгородку, християнства, оскільки хрещення за православним обрядом було обов'язковою умовою вокняжіння в політичних центрах Південної і Західної Русі. Але безсумнівним є факт хрещення у православ'я його старшого сина і спадкоємця **Войшелка (?–1267)**, що став справжнім неофітом. Тим часом, спираючись на людський і економічний потенціал Чорної Русі, Міндовг у 1248–1251 рр. жорсткою рукою відновив свою владу в Аукштайтії, поширив її на Жмудь (Жемайтію) і перейшов у католицизм та **6 липня 1253 р.** разом із жінкою Міленою (Мартою) прийняв від папи Інокентія IV королівську корону, сподіваючись зупинити тиск Тевтонського ордену на Жмудь.

Старший із жмудських князів і учасник мирних переговорів 1219 р. з Романовичами у Володимирі – Викинт знайшов собі притулок у Данила Галицького разом із вигнаними синами Довспрунка – **Товтивілом (?–1263)** і **Едивілом**. За допомогою своїх васалів Викинт підняв у Жмуді повстання проти влади Міндовга, яке охопило половину краю, на допомогу повсталим виступили волинські війська. А Данило Галицький по смерті першої жінки – Анни Мстиславівни одружився із сестрою Товтивіла й Едивіла. Міндовг у відповідь у 1252 р. відважився на превентивну війну проти Данила Галицького, але вона закінчилася поразкою Литви від галицьких військ і їхніх союзників – тевтонських рицарів-хрестоносців.

Як зазначив у **1254 р.** літописець Данила Галицького, "Войшелк, [син Міндовга], учинив мир з Данилом, і видав дочку Міндовгову, сестру свою, за **Шварна**, (близько **1232–1269**, син Данила Галицького. – Авт.), і прибув у Холм до Данила, залишивши княжіння своє і прийнявши чернечий чин. І дав він Романові, синові королевому, Новгородок од Міндовга, а од себе і Слонім і Волковийськ, і всі городи. Сам же він просився [в Данила] піти на Святу гору (Афон. – Авт.), і добув йому король [Данило] дозвіл у короля угорського [Бели] пройти [через Угри]. Та не зміг він дійти до Святої гори і вернувся у Болгарах". Войшелк зупинився в Холмі, де зблизився з ігуменом Полонинського монастиря Григорієм, прийняв від нього постриг і згодом заснував у Новгородку православний монастир, де був ченцем.

Військово-політичний союз із Міндовгом дозволив Данилу Галицькому в 1254–1256 рр. перейти в контрнаступ проти Куремси у Східній Волині й на Північному Поділлі: "Після крем'янецької ж війни [хана] Куремси Данило здійняв війну проти татар. Порадившись з братом [Васильком] і з сином [Львом], послав він [воеводу] Діонісія Павловича [і] взяв [город] Межибоже. А потім Данилові-таки люди і Василькові пустошили Болохів, а Львові – Побожжя і людей татарських. Коли ж настала есна, послав [Данило] сина свого Шварна на Городок, і на Сімоць, і на всі [тамтешні] городи. І взяв він Городок, і Сімоць, і всі городи, що піддались татарам, Городеськ і [город] по [ріці] Тетереву до Жедечева... А вслід за ним прийшли білобережці, і чернятинці, і всі болохівці [з покорю] до Данила".

Тим часом період міжцарювання (1255–1257) у Сараї закінчився, наступний золотоординський правитель – молодший брат Батия Берке в 1258 р. передав улус на Правобережжі одному з найдосвідченіших монгольських полководців темнику **Бурундаю**. Діючи за принципом "розділяй та владарюй" і застосовуючи тактику "**вимушеного союзництва**", монгольський темник організував похід на Литву, залучивши до участі в ньому Василька Романовича (Данило Галицький,

як і в 1240 р., вважав за краще від'їхати на Захід – до польських і угорських союзників). Літописець змушений був із гіркотою зазначити: *"Коли ж минув час, то прийшов [воєвода] Бурундай, безбожний, лютий, з безліччю полків татарських, з великою силою, і став на місцях Куремсиних [татар]. Данило ж воював із Куремсою і ніколи-таки не боявся Куремси: Куремса бо не міг йому був ніколи вчинити лиха, допоки [не] прийшов Бурундай із силою великою"*.

Похід Бурундая й Василька Романовича на Литву в 1258 р. призвів до ув'язнення Войшелком у Новгородку його колишнього протеже – Романа Даниловича і, як тривалий час вважалося дослідниками, можливого згодом його вбивства литовськими князями. Але М. Котляр звернув увагу на те, що за даними Яна Длутоша, який використовував чимало польських хронік XIII ст., які не дійшли до нашого часу, у 1259 р. мазовецький князь Земовит I скористався з допомоги холмського князя Романа Даниловича в суперництві зі своїм старшим братом – куявським князем **Казимиром I [1233–1267]**. Це сталося влітку, а восени того ж 1259 р. Роман Данилович, за свідченням "Великопольської хроніки", брав участь у поході Бурундая на Малу Польщу. Загинув він, за непрямыми відомостями іноземних джерел, у 1260 р.

Отже, Чорна Русь була назавжди втрачена Галицько-Волинським королівством. У Новгородку покняжився Войшелк, а наступного – 1259 р. Василько Романович змушений був знову виконувати роль союзника ("мирника") Бурундая в його поході на Малу Польщу, унаслідок якого було повністю знищено польський Сандомир, а також на вимогу золотоординського темника – укріплення волинських фортець Шумська, Данилова, Стожеська, Кременця, Луцька й Володимира.

На підставі таких невтішних для Південно-Західної Русі результатів походів Бурундая й перебування його військ у 1260 р. на території Галицько-Волинської держави (монголи спостерігали за руйнуванням фортечних укріплень згаданих міст і Львова) московські дослідники В. Пашуто і **В. Єгоров** зробили висновок про повну втрату державного суверенітету Данилом Галицьким.

Але така позиція видається нам занадто категоричною, хоча, безперечно, "король Русі" не зміг вчинити опір Бурундаю і зрештою змирився з необхідністю поновити залежність від Золотої Орди. Але все ж таки економічний та військовий потенціал і незалежна зовнішня політика Галицько-Волинської держави були збережені, монголам не вдалося знищити найкраще укріплений Холм і завдати достатньо потужного удару головному союзнику Данила Галицького – краківському князю Болеславу V Соромливому. Нарешті, на Галицько-Волинську державу так і не була поширена система баскачества, яку Сарай наприкінці 50-х рр. XIII ст. остаточно запровадив у Північно-Східній Русі.

Про збереження за Галицько-Волинським королівством статусу регіонального "центру сили" й після походів Бурундая свідчить хоча б проведення в **1262 р.** у прикордонній волинській Тернаві "з'їзду руських князів із лядським князем, з Болеславом [Соромливим]. І збиралися у [городі] Тернаві Данило-князь із обома синами своїми, зі Львом і з Шварном, а Василько-князь зі своїм сином Володимиром, і урядилися вони межі собою про землю Руську і Лядську, запрягнувши хрестом чесним. І тоді роз'їхалися вони до себе".

Очевидно, цей князівський з'їзд був спричинений захопленням Міндовгом у полон мазовецького князя Земовита I і його старшого сина Конрада за їхні успішні походи на ятвягів. Литовський король наказав стратити Земовита I, але Конрада, не без посередництва Романовичів, відпустив з полону. Мазовія, таким чином, розпалася на два князівства: **Плоцьке**, що дісталася молодшому сину Земовита I – Болеславу II, і **Черське**, правителем якого за підтримки Романовичів і став **Конрад II [1262–1294]**.

Не менш переконливим свідченням зростання міжнародної ваги і престижу Галицько-Волинського королівства стало утвердження його правлячої династії при владі в Литві, хоча й короткотривале. У вересні 1263 р., коли головні сили литовських рицарів перебували в поході на прикордонне місто Дорогичинської землі – Брянськ, жмудський князь **Тройнат** (син Єрдивіла-Скірмонта і сестри Міндовга, литов. – *Тренета* (Treniota)) і нальщанський князь **Довмонт** організували вбивство Міндовга та його синів-немовлят Репека і Рупеля. Останній змовник задовольнився тим, що розквитався з королем, який, овдовівши, відняв у нього жінку – рідну сестру померлої королеви Марти, а Тройнат став правителем Жмуді й Литви. Проте на престол Міндовга претендував і його племінник – полоцький на той час князь Товтивіл, але Тройнат викликав двоюрідного брата нібито для поділу дядькової спадщини і вбив його. До Полоцька вперше було призначено литовського намісника, а Войшелк утік до Пінська.

Однак князеві-вбивці Тройнату недовго довелося насолоджуватися владою: його в **1264 р.** зарізали конюхи Міндовга, після чого Войшелк за допомогою Шварна Даниловича (Данило Галицький у той час був смертельно хворий) і пінських мешканців укріпився в Новгородку й поширив свою владу на Аукштайтю. Легкість, із якою Войшелку вдалося стати великим князем литовським, позбавивши влади жмудську династію, переконливо свідчила на користь того, що вже на середину 60-х рр. XIII ст. існування Литовської держави відповідало інтересам не лише етнічних литовців, а й східнослов'янського населення територій, що увійшли до її складу.

Волинський літопис повідомляє про укладення Войшелком військово-політичного союзу з Галицько-Волинською державою й навіть визнання ним **сюзеренітету Романовичів**: *"Коли ж Войшелк княжив у Литві, то став йому помагати Шварно-князь і Василько, бо він назвав був Василька отцем собі і володарем. А король [Данило] впав тоді був у недугу велику, і в ній він і скончав життя своє... І прийшов ото Шварно з підмогою у Литву до Войшелка, і Войшелк, побачивши поміч Шварнову і Василькову, отця свого, радий був вельми. І почав він готуватися [в похід], і рушив з великою силою, і став городи брати в Дяволтві і в Нальщанах. А взявши городи і ворогів своїх побивши, прийшли вони тоді до себе".* М. Грушевський на підставі цієї інформації обережно назвав Шварна Даниловича "помічником" Войшелка у Литві, але, швидше за все, у даному разі мало місце **співправління князів**. Сучасний литовський дослідник **Артурас Дубоніс** також вважає, що *"формально Литва стала васалом князівства Романовичів"*.

На той час, по смерті Данила Галицького, формально главою правлячої династії став Василько Романович, який іменувався **"отцем і господином"**. Насправді ж Галицько-Волинська держава аж до початку XIV ст. фактично розпалася, оскільки розумний і тверезий політик Василько Романович, усвідомивши, що не зможе змінити старшого брата в неймовірно важкій та відповідальній ролі правителя регіональної держави, не перебрався до її столиці – Холма, задовольнившись невеликою частиною Волині з м. Володимиром. З-під його влади вийшли міста Західної Волині (Забужжя), які успадкував Шварн Данилович, Луцьк зі Східною Волинню відійшов до середнього сина Данила Галицького – **Мстислава Даниловича (? – після 1292)**, а більша частина Галицької землі з Перемишлем дісталися Левові Даниловичу.

Відмінні від Данила Галицького особистісні риси Василька Романовича і братів Лева, Мстислава та Шварна Даниловичів наклали визначальний відбиток на дипломатичну історію Галицько-Волинської держави в останній період її існування. Відомий український історик, етнограф і письменник **Микола Костомаров (1817–1885)**, на наш погляд, найкраще вловив сутність постаті Данила Галицького як політика і дипломата: *"У далі цього князя було щось трагічне. Багато добився він, чого не досягав жоден південноруський князь, і з такими зусиллями, котрих не зніс би інший... Але, не встигнувши звільнитися від монгольського ярма й дати своїй державі самостійного значення, Данило тим самим не залишив і міцних запорук самостійності для майбутніх часів. Щодо своїх західних сусідів, які взагалі у всій своїй діяльності, Данило, завжди відважний, безстрашний, але разом із тим великодушний і добросердечний до наївності, був менш за все політик. В усіх його діях ми не бачимо й сліду хитрості, котра не допускає людей потрапляти в обман. Цей князь представляє повну протилежність до обере-*

жних і обачних князів Східної Русі, котрі, за всього різноманіття особистісних характерів, засвоювали від батьків і дідів шлях хитрості й насилля та звикли не розбирати засобів для досягнення цілі”.

На відміну від батька, запальний і корисливий князь галицький, белзький і перемишльський Лев Данилович звик вирішувати всі питання зовнішньої і внутрішньої політики лише збройним шляхом, а тому охоче ходив разом із монголами в походи на Захід та використовував їхню допомогу в конфліктах із братами й претензіях на краківський престол. Василько ж по смерті в 1265 р. своєї третьої дружини – дочки Лешека I Білого й сестри Болеслава V Соромливого – **Олени** решту років свого життя провів у спокої, намагаючись міжнародні справи уладнувати миром. Щоправда, у **1267 р.** він, як старший у династії, виявився втягненим у збройний конфлікт між Литвою й Малою Польщею.

Як розповідається у Волинському літописі, слуги співправителя великого князя литовського Войшелка – Шварна Даниловича взяли участь у литовському набігу на Малопольщу. Болеслав V Соромливий відрядив до Шварна Даниловича в тогочасну литовську столицю Новгородок посла з вимогою пояснень, *“але Шварно одперся перед ним, так кажучи: “Не я розоряв тебе, а литва тебе розоряла”. Посол тоді сказав Шварнові: “Так тобі мовить князь Болеслав: “Я на литву не жаліюсь. Якщо мене розоряв немирник мій (Войшелк. – Авт.), то розоряв він мене так, як і належить йому. Але на тебе я жаліюсь. Тож нехай Бог буде за правим і той розсудить межі нами”. І відтоді зняли вони війну, і стали ляхи пустошити довкола Холма”.*

Тоді Шварн Данилович здійснив марш-кидок до Любліна, а волинські війська під командуванням **Володимира Васильковича (після 1247 – 10 грудня 1288)** почали оперувати навколо прикордонного підляського м. Біла, де захопили багато здобичі. Болеслав V змушений був прислати до Василька Романовича свого посла – люблінського священика Григорія, *“так кажучи: “Свояче! Зберімося удвох!” і Василько сказав: “Хай, я рад”. І призначили вони оба собі з’їзд у [городі] Тернаві. І після цього Василько рушив на з’їзд до Тернави. Але коли був він у [городі] Грабовці, то прийшла йому вість, що ляхи обман учинили, – на з’їзд не пішли, а, обійшовши [Василька] стороною, [рушили] на Ворота. А тоді пішли вони до Белза і стали пустошити і села палити”.* Бойові дії ще якийсь час тривали з перемінним успіхом, але зрештою *“замирилися ляхи з руссю, Болеслав із Васильком і з Шварном, і стали вони жити у приязні великій”.*

Того ж 1267 р. літопис зафіксував подію надзвичайної політичної ваги, що могла корінним чином змінити хід дипломатичної історії всієї Східної Європи: *“Войшелк дав княжіння своє зятю своєму Шварнові, а сам ізнову захотів прийняти монаший чин. Шварно тим часом сильно благав його, аби він іще княжив із ним у Литві. Але Войшелк*

не хотів, так кажучи: "Согрішив я багато перед Богом і людьми. Ти княжи, а земля [ся] тобі безпечна". Тому ж що Шварно не зміг ублагати його, то став він тоді княжити в Литві, а Войшелк пішов до [города] Угровська в монастир Святого Даниїла [Стовпника]. І взяв він на себе чернече одіяння, і став жити в монастирі, так мовлячи: "Тут осе близько коло мене син мій Шварно, і другий – господин мій, отець, князь Василько. І тими обома я буду втішатися".

Таким чином, бездітний великий князь литовський добровільно, та ще й за власною ініціативою, віддавав престол своєму родичу – холмському князю Шварну Даниловичу, перед яким відкривалася блискача перспектива створення об'єднаної Русько-Литовської держави, що могла б стати єдиною спадкоємицею Київської держави Володимира Великого і Ярослава Мудрого. І це – за більше ніж століття перед оприлюдненням аналогічної програми великим князем литовським **Ольгердом [1345–1377]**, але з тією принциповою різницею, що правила б у ній не литовська, а русько-українська династія.

Однак, якщо у Шварна Даниловича й були подібні далекоглядні плани, вони досить швидко були зруйновані його амбітним старшим братом Левом. Ображений тим, що Войшелк передав Литовське княжіння не йому, а його молодшому братові, Лев Данилович підступно вбив (отруїв?) у Володимирі колишнього литовського князя-ченця, що прибув туди на запрошення галицького правителя. Історія навіть на ті похмурі часи виглядала надто непристойно, оскільки Василько Романович поручився за безпеку литовського экс-правителя: "Василько тоді страсної неділі послав [посла] по Войшелка, так кажучи: "Прислав до мене Лев, аби ми зустрілися. А ти не бійся нічого", – бо Войшелк боявся Льва і не хотів їхати".

Не дивно, що після цього будь-яке довір'я між правлячими елітами Литви і Галицько-Волинської держави було назавжди втрачене. Волинський літопис лаконічно сповіщає, що "княжив по Войшелкові Шварно в Литовській землі. Але, княживши літ небагато, і він же преставився", а на литовському престолі після кривавої боротьби з Васильком Романовичем у 1270 р. утвердився представник жмудської династії **Тройден (?–1282; литов. – Трайдяніс (Traidenis))**, чії троє братів склали голову в боях із волинськими військами.

Не виключено, що вбивство Левом Даниловичем Войшелка було результатом попередньої змови галицького князя з Тройденом, тому, вирвавшись із політичної ізоляції з боку решти Романовичів, Лев I остаточно відмовився від експансіоністського курсу щодо Литви. Натомість, "коли ж Тройден іще княжив у Литовській землі, [то] жив він зі Львом у великій приязні [і] слали вони дари многі один одному". Та невдовзі, зміцнивши свої владні позиції, Тройден розірвав союзницькі відносини з Левом Даниловичем і в 1274 р. захопив Дорогичин.

Тоді Лев I звернувся з проханням про допомогу до онука Батия – хана Золотої Орди **Менгу-Тимура [1266–1282]**. У 1275 р. відбувся спільний похід на Новгородок монголів, Романовичів і загонів залежних від Золотої Орди брянського, смоленського, пінського, турівського та інших князів. Унаслідок відсутності злагодженості в діях союзників він не мав серйозних наслідків, тому взимку 1277–1278 рр. вже з ініціативи темника Ногая був організований монгольський рейд на Новгородок, а галицько-волинські війська Володимира Васильковича, Мстислава Даниловича і белзького князя Юрія Львовича відбили Дорогичин, Турійськ і взяли Гродно.

Стабілізувавши північні кордони з Великим князівством Литовським, де після зникнення зі сторінок літописів Тройдена влада повернулася до представників власне литовської лінії – братів-князів **Будивида (Пукувера) [близько 1282–1295]** і **Будикида** (можливо, вони доводилися племінниками Войшелку, тому не дивно, що передали волинському тоді князю Мстиславу Даниловичу м. Волковийськ у Чорній Русі – *“щоби з ними він мир держав”*), Романовичі своєю силовою політикою водночас добилися вирішального перелому в стосунках із войовничими ятвягами. Коли взимку 1273–1274 рр. галицько-волинські війська під командуванням воєвод Андрія Путивлича, Желислава і Володислава Ломоносого заглибилися у ворожі землі, *“хоча ятвяги зібралися, але не осмілились вони битися з ними, і, отож, прийшли вони з побідою і честю великою до своїх князів. А після цього приїхали до Льва, і Володимира, і Мстислава князі ятвязькі – Минтеля, Шюрпа, Мудійко, Пестило, миру собі прохаючи. Але вони ледве дали їм мир, і раді були ятвяги мирові, і тоді поїхали у землю свою”*.

Про якісно новий характер зносин Галицько-Волинської держави з ятвягами, що вигідно вирізнявся своїм гуманізмом на жорстокому загальнополітичному тлі розвинутого середньовіччя у Східній Європі, свідчить повідомлення волинського літописця про реакцію Володимира Васильковича на прибуття ятвязьких послів з проханням продовольчої допомоги в **1279 р.** *“Голод був по всій землі – і в Русі, і в Ляхах, і в Литві, і в Ятвягах. І через це прислали ятвяги послів своїх до Володимира, так кажучи: “Господине княже Володимире! Приїхали ми ємо до тебе одо всіх ятвяг, надіючись на Бога і на твоє благополуччя. Господине, не помори нас, а прокорми нас собі. Пошли, господине, до нас хліб свій продавать, а ми радо купимо. Чого ти захочеш – чи воску, чи білі (горностаїв. – Авт.), чи бобрів, чи чорних куніць, чи сребра, – ми радо дамо”. Отож Володимир послав із Берестія до них хліб у човнах по Бугу з людьми з добрими, кому він довіряв”*.

Коли ж човни з житом увійшли у р. Нарев і зупинилися на ночівлю під м. Полтовеськом, що належав мазовецькому (черському) князю Конраду II, обслуга суден була вбита, вантаж пограбований, а човни

втоплені. Конрад II заявив волинським послам, що він не причетний до інциденту й не знає, хто вчинив розбій, але його двоюрідний дядько – краківський князь Болеслав V Соромливий повідомив Володимира Васильковича, що *"недоладно ото він запирається, бо сам же він побив твоїх людей... Ти розправся з ним, бо великий сором наклав він на тебе. Скиньно із себе сором свій"*. Попри свою розважливість і прихильність до мирних засобів вирішення конфліктних міжнародних питань, Володимир Василькович організував каральну експедицію на правобережжя Вісли, після чого Конрад II *"прислав [посла] до брата свого Володимира, миру хотячи з ним. І Володимир замирився, і стали вони оба жити у великій приязні. Володимир же й челядь йому вернув, що рать була захопила"*.

М. Котляр вважає, що причини конфлікту навколо жита для голодуючих ятвягів лежали глибше й випливали з прагнення Конрада II віддалитися від володимирського князя, щоб заручитися підтримкою західного сусіда і двоюрідного племінника – серадзького князя Лешека Чорного в боротьбі за краківський престол по близькій смерті бездітного Болеслава V Соромливого. Але, на наше переконання, така дипломатична комбінація видається дещо штучною, оскільки краківський князь своїм наступником того ж 1279 р. заповів саме Лешека Чорного, а Конрад II (до речі, також бездітний) у той час мав чимало клопоту зі своїм молодшим братом Болеславом II, який прагнув возз'єднати Мазовію. Тому, швидше за все, напад на гуманітарну місію Володимира Васильковича й викрадення продовольчого вантажу були спричинені голодом, який охопив, за свідченням волинського літописця, увесь регіон.

Постійні ж зазіхання Болеслава II на князівство Конрада II змушували останнього періодично звертатися по допомогу до Володимира Васильковича. Так було й у 1281 р., коли Болеслав II і його двоюрідний брат та зведений брат Лешека Чорного – бжесьцько-куявський князь **Владислав IV (I) Локеток (1260–1333)** пограбували сім'ю Конрада II в його відсутність. *"Після цього ж Кондрат послав посла свого до брата свого Володимира, жаліючись йому про свою соромоту. І Володимир, пожалкувавши і розплакавшись, сказав послу брата свого: "Брате, – скажи, – Бог нехай буде месником за твою соромоту. А я тут готов тобі на поміч"*.

Призначивши місцем збору війська Берестій, володимирський князь відрядив для координації дій до Конрада II свого посла, та оскільки в оточенні останнього могли бути ворожі агенти, волинський посол вдався до дипломатичних хитрощів. Як змальована ця сцена в літописі, *"посол Володимирів, приїхавши до Кондрата, став йому говорити при всіх його боярах: "Так тобі мовить брат твій Володимир: "Радо б я поміг тобі за твою соромоту, та не можна мені, вчинили між нас замішання татари". А після цього посол, узявши князя за ру-*

ку, стиснув йому руку. І князь, зрозумівши, вийшов із ним звідти, і той став йому повідати: "Брат тобі так мовить: "Споряджайся сам і човни споряди, щоб перевезтися через Віслу. Рать буде в тебе завтра". Похід союзних військ був вдалим: волинські ратники "вернулися до себе з перемогою і честю великою", а Конрад II "скинув з себе соромоту свою [з] поміччю брата свого Володимира".

З розповіді волинського літописця випливає, що, імовірно, у 1283 р. чи трохи пізніше Конрад II визнав себе васалом Володимира Васильковича, а влітку 1288 р. звернувся до помираючого володимирського князя з проханням передати його під заступництво іншого сюзерена – спадкоємця Володимира Васильковича (бездітного), яким той попереднього року обрав двоюрідного брата луцького князя Мстислава Даниловича. Посол Конрада II тоді передав таку промовисту заяву свого князя: "Господине, брате мій! Ти ж мені був замість отця! Як держав ти мене еси під своєю рукою своєю милістю! Завдяки тобі, господине, я княжив есмь, і городи свої держав, і од братів своїх одділився есмь, і грозен був. А нині, господине, почув есмь я, що дав ти еси землю свою всю і городи брату своєму Мстиславу. Тож надіюсь я на Бога і на тебе, аби ти, господин мій, послав свого посла з моїм послом до брата свого Мстислава, щоб мене, господине, за твоєю милістю прийняв брат твій під свою руку і стояв би за мене у моїй обиді [так], як ти, господин мій, стояв за мною у моїй обиді".

Прохання Конрада II було задоволене, і вже того самого **1289 р.**, коли Мстислав Данилович урочисто вокняжився у Володимирі, мазовецький (черський) князь звернувся до нового сюзерена з проханням допомогти йому заволодіти Сандомирською землею (краківський князь Лешек Чорний, якому вона належала, попереднього року помер, і в Малій Польщі спалахнула чергова феодальна усобиця). Мстислав Данилович відрядив на Сандомир воєводу Чюдина, внаслідок чого на певний час у місті запанував Конрад II.

Якщо провінційна Мазовія після монгольського нашестя не лише фактично, а й формально опинилася у васальній залежності від Галицько-Волинської держави, то щодо провідної серед історичних польських земель – Малої Польщі – існували плани безпосереднього владного утвердження у Кракові Романовичів. Уперше властолюбний і енергійний Лев Данилович запропонував свою кандидатуру краківській знаті відразу ж по смерті Болеслава V Соромливого в 1279 р., коли припинилася старша (краківська) лінія нащадків Казимира II Справедливого.

Але, як влучно зауважив волинський літописець, "бояри [в Ляхах] були сильні, і не дали вони йому [сеї] землі". Влада перейшла до старшого представника молодшої – мазовецької лінії династії П'ястів – Лешека II Чорного, і тоді Лев Данилович звернувся по допомогу до фактичного правителя Золотої Орди всесильного чингізида Ногая.

Той не лише виділив для походу на Малу Польщу монгольські війська, а й змусив до участі в ньому інших Романовичів: *"І коли приспіла зима, вони тоді й рушили: Лев радо пішов із татарами і з сином своїм Юрієм, а Мстислав [Данилович], і Володимир [Василькович], і син Мстиславів Данило пішли через неволю татарську"*.

Однак похід узимку 1279–1280 рр. на Сандомир і Краків виявився не зовсім вдалим, нападники захопилися грабунком, і поляки завдали їм відчутних втрат. Прикордонна ж галицько-малопольська війна за участю монгольських загонів, що спустошували Краківську й Сандомирську землі, затягнулася з перемінним успіхом майже до кінця правління Лева I. В її розпал єдиний син і спадкоємець Лева I – хоробрий белзький князь Юрій Львович (у **1288 р.** він на чолі невеликої дружини вчинив вдалий рейд на Люблін, забезпечивши на короткий час приєднання Люблінщини до Галицько-Волинської держави) одружився в 1287 р. з дочкою куявського князя **Казимира I [1233–1267] – Євфимією (?–1308)**.

Цей династичний шлюб мав далекосяжний розрахунок і позитивні наслідки для Романовичів, оскільки рідний брат Євфимії – Владислав Локеток у 1306 р. виборов краківський престол, приєднав до нього Великопольщу й добився від папи **Івана XXII [1316–1334]** згоди на коронацію *"королем всієї Польщі"* в краківському кафедральному соборі 20 січня 1320 р. А молодша сестра Юрія Львовича – **Анастасія (? – 12 березня 1335)** перед 1301 р. була видана Левом I за ще одного брата Євфимії і Владислава Локетка – добжинського князя **Земовита (1262/1267–1306)**. Після його передчасної смерті Анастасія Львівна була регентшею при своїх синах – **Лешеку (1302–1316)**, **Владиславу Горбатому (1303–1352/1357)**, **Казмиру (1304–1316)** і **Болеславу (1305–1326/1329)**.

Таким чином, Лев I був складною й суперечливою особистістю, діяльність якої неможливо оцінити переважно позитивно (М. Грушевський) чи цілком негативно (М. Котляр). Коли шанси Лева I в боротьбі за краківський престол виявилися примарними, він підтримав кандидата малопольської шляхти – мазовецького (плоцького) князя Болеслава II на противагу висуванцю німецьких міщан – вроцлавському князю **Генріку IV Пробусу ("Чесному") [1266–1290]**. В інтересах Болеслава II в 1289 р. Лев I здійснив похід на Краків (на думку М. Грушевського, це був останній факт переваги княжої Русі над п'ястівською Польщею). Волинський літописець не без задоволення занотував, що прибуттю Лева I до Кракова *"рад був йому Болеслав, і Кондрат, і Локетко, яко отцю своєму, тому що Лев був князь мудрий, і хоробрий, і сильний у бою, – немало бо показав він мужності своєї у многих ратях"*.

Коли ж облога добре укріпленого замка затяглася, галицькі війська здійснили рейд на Сілезію й, пограбувавши володіння Генріха IV на-

вколо міст Гроткова і Ниси, з величезною здобиччю повернулися на батьківщину. Під час цього далекого походу Лев I мав офіційну зустріч ще з одним претендентом на малопольський престол – чеським королем Вацлавом II. За празьким переказом, вдова по Лешеку II Чорному – Агрипина Ростиславівна (дочка "політемігранта" і невдалого кандидата на галицький стіл Ростислава Михайловича), рідна тітка Вацлава II по його матері Кунігунді, начебто записала йому в спадок Краківську й Сandomирську землю. Якщо такий запис і мав місце, то у світлі середньовічного (й польського зокрема) династичного права він не мав жодної юридичної сили, оскільки за домінуючою в тогочасній Європі **салічною системою** жінки не могли успадковувати й передавати у спадщину престол.

І все ж Вацлав II вирішив здобути Малопольщу, оскільки для краківського єпископа, знаті й німецького партиціату Кракова Чехія могла бути економічно привабливою державою. На переконання відомого американського історика-міжнародника й славіста чеського походження **Франтішека Дворніка (1893–1975)**, *"це справді була остання слушна нагода для чехів і поляків скласти єдину націю"*, що суттєво змінило б історію Центрально-Східної Європи й призвело б до створення *"нової слов'янської імперії"*. Можливо, Лев I був посвячений у плани чеського короля і прибув у 1289 р. з-під Кракова до нього в Опаву, *"тому що мав він із ним приязнь велику, dokonчавши з ним мир до [скону] свого життя. Король же, обдарувавши Льва дарами всякими дорогими, одпустив тоді його з великою честю"*.

На цьому Волинський літопис обривається, але з повідомлення латинського джерела про зустріч **"rex Russiae"** з Вацлавом II у Брно в **1299 р.** можна зробити висновок про прихильне ставлення Лева I до утвердження влади чеського короля в Малопольщі (бжесьцько-куявський і ленчицько-серадзький князь Владислав Локеток залишив Сandomирську землю, відмовився від претензій на Краків і присягнув на вірність Вацлаву II) та його намірів коронуватися в Гнезно. Можливою платою за підтримку династичної чесько-польської унії з боку Галицько-Волинської держави і був перехід у 1289–1302 рр. Люблінщини під владу останньої.

За правління Лева I посилювався вплив Галицько-Волинської держави і в Угорщині. Ще коли в 1271 р. син Бели IV – мадярський король **Іштван V [1270–1272]** підписував угоду про взаємодопомогу з чеським королем Пржемислом II Оттокар, серед своїх союзників він вказав на тогочасних галицько-волинських правителів: *"Зятя нашого Льва руського князя, брата його Мстислава, і Володимира, сина Василька, князів руських"*. Щоправда, у 1281 й 1285 р. галицькі війська змушені були на вимогу монголів взяти участь у їхніх походах на Угорщину, але вже за правління останнього Арпадовича – **Андраша III**

[1290–1301] Лев I був його союзником у війні з тогочасним австрійським герцогом **Альбрехтом I [1282–1298]**. Не виключено, що, як і у випадку з Люблінською землею, Леву I вдалося отримати в обмін за надання допомоги Арпадовичам частину Угорської Русі з *Береговим* (до 1307 р.) і *Мукачевом* (до 1320-х рр.).

Із завершенням волинської частини Галицько-Волинського літопису, що охоплює події 1258–1290 рр., за образним висловом М. Грушевського, *"кіммерійська пітьма"* спадає на історію Галицько-волинських земель, бо якої-небудь української літописи з цих часів не маємо, а північні літописи давно перестали подавати які-небудь звістки про українські справи: політичне й суспільне життя колишніх складових частин Руської держави розійшлося зовсім далеко". Політичні обставини завершального півстоліття існування Галицько-Волинської держави реконструюються виключно на підставі скупих звісток іноземних джерел і восьми грамот останніх Романовичів за 1316–1339 рр.

4. Міжнародне становище
Галицько-Волинського
королівства
в першій чверті XIV століття

Як і його дід – Данило Романович Галицький, **Юрій I Львович [1301–1308]** прийняв королівський титул, про що свідчить його печатка з надписами латиною *"Domini Georgi regis Russie"* ("Господар Георгій король Русі") і *"Domini Georgi principis Lodomerie"* ("Господар Георгій князь Володимирії"). У Яна Длутоша збереглася звістка про переговори щодо церковної унії за правління Юрія I, коли папа **Климент V [1305–1314]** нагадував своєю булаюю *rex Ruthenorum* його обцянку, передану курії у листах і через послів щодо прийняття унії з Римом та визнання влади Апостольського престолу.

Але нагадування Климента V не справили помітного враження на "руського короля", що залишився у православ'ї й домігся в 1302/1303 р. від візантійського імператора **Андроніка II Палеолога [1282–1328]** грамоти на заснування **Галицької митрополії**. Добре відомо, що Візантійська імперія серйозно опиралася утворенню нових митрополій на теренах Русі, де протягом кількох століть існувала лише Київська, – досить згадати невдалу спробу владимиросуздальського князя Андрія Боголюбського чи пізніші спроби великих князів литовських. Щоправда, нова митрополія дістала 81-ше місце в ряду митрополій Константинопольського патріархату (десятьма місцями нижче київської) й у складі галицької, володимирської, перемишльської, луцької, туровської і холмської епархій проіснувала до 1347 р.

М. Грушевський був переконаний, що правління короля Юрія I "було часами розцвіту і сили Галицько-волинської держави", наводячи на підтвердження характеристику її володаря з "якоїсь руської літописи":

"Був він муж мудрий, ласкавий і для духовенства щедрий; за його управи Руська земля тішилася спокоєм і славилася багатством". Значною мірою зміцнення внутрішнього становища Галицько-Волинської держави на початку XIV ст. пояснювалося збігом сприятливих міжнародних обставин. Передусім, у Золотій Орді після усунення від влади в 1300 р. темника Ногая та його прибічників хану **Тохті [1291–1312]** так і не вдалося зберегти внутрішній мир та спокій: через п'ять років спалахнула нова смута, що послабила контроль над західними кордонами держави й припинилася лише з воцарінням хана **Султана Мухаммеда Узбека [1313–1342]**.

Повним провалом закінчилася й спроба Пржемисловичів утвердитися при владі в Польщі та Угорщині й заснувати могутню слов'янську (якщо взяти до уваги й підвладні мадярам Далмацію, Хорватію, Словаччину та Угорську Русь) Центрально-Східноєвропейську імперію. Щоправда, спочатку Вацлав II домогся політичної ізоляції Владислава Локетка, і останньому довелося емігрувати до Угорщини, а вступ чеського короля на польський престол у 1300 р. був скріплений його одруженням із **Риксою-Ельжбетою (1286–1335)** – єдиною дочкою онука Владислава Одоніца – великопольського (1279–1295) і краківського (1290–1295) князя, а також польського короля в 1295–1296 рр. **Пшемисла II**.

Вацлав II виявився здібним правителем, поріднився з мазовецьким князем Болеславом II та залував у Польщі інститут призначуваних і підзвітних йому намісників – *старост*, які відіграли велику роль у подоланні беззаконня, анархії й розбійництва. Коли ж в Угорщині в 1301 р. помер останній правитель із династії Арпадів – Андраш III, Вацлав II втрутився в боротьбу за корону Св. Іштвана й домогся зведення на престол у Естергомі свого сина – **Вацлава III (1289–1306)**. Проте реальної влади в Угорщині той не мав.

Отримання трьох корон (чеської, польської і мадярської) однією династією – Пржемисловичів – викликало чималі заздрощі, а папа Римський **Боніфатій VIII [1294–1303]**, захоплений ідеєю папської теократії і претензіями на зверхність над світськими правителями, почав відкрито підтримувати Владислава Локетка й протегувати анжуйському кандидату (від графів французької історичної області **Анжу** в басейні Нижньої Луари) на угорський престол **Карлу Роберту (1288–1342)** – онуку неаполітанського короля **Карла II [1282–1309]** і угорської принцеси **Марії** – доньки Іштвана V. До цієї коаліції пристав колишній австрійський герцог, німецький імператор **Альбрехт I Габсбург [1298–1308]**, який вимагав свої частки в чеських срібних копальнях.

Перед лицем таких супротивників Вацлаву II довелося забрати свого сина з Угорщини до Праги, а до Польщі на початку 1305 р. самовільно повернувся Владислав Локеток, який мав намір здобути втрачені

спадкові володіння й політичні позиції. У червні 1305 р. Вацлав II раптово помер, а його син Вацлав III відмовився від претензій на корону Св. Іштвана, яка в 1308 р. дісталася Карлу Роберту Анжуйському. У серпні 1306 р. Вацлав III рушив походом на Краків, щоб придушити очолений Владиславом Локетком заколот, але був замордований в Оломоуці чеськими змовниками. Це був кінець династії Пржемисловичів (чеська корона дісталася сину імператора Альбрехта I – австрійському герцогу **Рудольфу III (1282–1307)**), і з того часу Польща та Чехія розвивалися окремими політико-дипломатичними шляхами.

Далеко не всі магнатські угруповання в Угорщині були згодні з утвердженням у королівстві Анжуйської династії. Тому галицько-волинські правителі, що зі стратегічних міркувань прагнули до приєднання Закарпаття, об'єктивно не могли залишитись осторонь міжусобної боротьби в Угорщині, намагаючись використати її у своїх інтересах. За німецькими хроніками, **"король руський"** Юрій I у 1308 р. допоміг урятуватися втечею на батьківщину одному з претендентів на угорську корону – нижньобаварському герцогу **Оттону III [1290–1313]**. А близько 1315 р. впливове угорське магнатське угруповання навіть зверталось до спадкоємців Юрія I – братів-співправителів галицького і володимирського князя **Андрія Юрійовича (близько 1289–1323)** та луцького князя **Лева Юрійовича (?–1323)** з пропозицією стати кандидатом на королівський престол на противагу Карлу Роберту Анжуйському.

Активну підтримку останнім Романовичам у боротьбі за корону Св. Іштвана надавало сильне русинське лобі, очолюване **Петрунею Петровичем** – наджупаном Земплинського та Ужанського комітатів Угорської Русі. Саме він, як довів вітчизняний історик *Дмитро Шурхало*, прийняв до себе рештки розгромленого у Франції й скасованого папою Климентом V у 1312 р. **Ордену тамплієрів** (інші вцілілі храмовники знайшли собі притулок у вождя шотландських борців за національне визволення короля **Роберта I Брюса [1306–1329]** та королів Кастилії та Арагону, що вели реконкісту). Зрозуміло, що представники найвпливовішого духовно-рицарського ордену середньовіччя виступили в конфлікті за корону Св. Іштвана на боці супротивників папського висуванця Карла Роберта Анжуйського – Романовичів.

Коли ж боротьба в Угорщині закінчилася в 1317 р. перемогою папської партії, тамплієри на чолі з Петрунею Петровичем перейшли Карпати й одержали від Лева Юрійовича замок, відомий в угорських хроніках як **Machk** (за деякими даними, мистецтво виноробства в Закарпаття занесли саме тамплієри). Звідти вони продовжували робити напади на угорську територію аж до загибелі в 1322 р. Петруні Петровича, а наступного року, за даними французької дослідниці **Маріон Мельвіль** (Історія Ордену Тамплієрів, 1999), тамплієри взяли участь **"в останній битві з татарами"**. Очевидно, ішлося про ту битву, у якій загинули

останні представники династії Мономаховичів-Романовичів по чоловічій лінії, що стало однією з головних причин династичної кризи, яка призвела до занепаду Галицько-Волинської держави.

Сталася ця битва з монголами (саме тоді відбулося воєнно-політичне зміцнення Золотої Орди за правління хана Узбека й активізація її силової політики щодо руських земель) не пізніше **21 травня 1323 р.**, оскільки саме цим днем датується лист польського короля Владислава Локетка до папи Римського Івана ХХІІ з повідомленням про смерть його племінників по лінії сестри Євфимії Казимирівни. Польський король "з жалем" доносив папі про те, що *"два останні руські князі-схизматики, котрі були йому за непоборний щит від Татар, зійшли з світа, і з їх смертю приходить явна небезпечність для нього й його земель від близькості Татар"*.

Дійсно, дипломатичні грамоти Владислава Локетка від 27 червня 1315 р. (про коаліцію проти бранденбурзьких маркграфів, які захопили Помор'я) та Юрієвичів від 9 серпня 1316 р., у якій вони, подібно до правителів сусідніх Чехії, Угорщини й Польщі, називають себе ***Dei gracia duces totius terre Russiae - Galicie et Ladimirae*** ("З ласки Божої князі всієї Руської землі – Галичини та Володимирії") і поновлюють союз із великим магістром Тевтонського ордену, свідчать, що останні представники династії Романовичів, як і їхній батько – король Юрій І, з одного боку, зберігали партнерські взаємини з краківським правителем, а з іншого – з Пруссією хрестоносців. Останнім Андрій і Лев Юрійовичі обіцяли захист від ординців та *"від всякого ворожого напасника"*.

Воєнно-політичний союз Галицько-Волинської держави із **Тевтонським (Німецьким) орденом**, започаткований ще в 1254 р. угодою Данила Галицького (він названий у тексті документа ***excellentis viri Danieli primo, regi Ruthenorum*** – "світлому мужеві Данилові Першому, королеві русинів") з віце-магістром Ордену **Бурхардом фон Горнгаузенем**, був корисний як для забезпечення торгівлі з Балтикою (грамота Андрія Юрійовича про надання різних пільг торуньським купцям від 27 серпня 1320 р. і тогорічна аналогічна грамота краківським купцям), так і у зв'язку з тим, що відчутнішим став натиск Литви на північні окраїни держави.

Саме в той час представник жмудської династії **Вітень (Вітенис) [близько 1295–1315]**, по суті, завершив об'єднання Литовської феодальної держави. Використовуючи суперечності між Тевтонським орденом і ризьким архієпископом, він уклав у 1298 р. мирний договір з Рігою, у 1307 р. звільнив від німецьких рицарів Полоцьк, закріпив свою владу в Чорній Русі й посилив свій політичний вплив у Мазовії.

А незадовго до своєї насильницької смерті внаслідок змови знаті (і, можливо, за участю молодшого брата **Гедиміна (Гедимінаса, близько 1275–1341)**) Вітень, як повідомляють **білорусько-литовські літописи XV–XVI ст.**, відрядив війська на Берестейську землю, що

належала Галицько-Волинській державі. Саме цією обставиною й пояснюється поновлення Андрієм та Левом Юрійовичами союзної угоди з Тевтонським орденом, яка зрештою змусила Гедиміна піти на компроміс. Галицько-Волинська держава, безперечно, зазнала територіальних втрат (Дорогичинсько-Берестейська земля), але великої війни вдалося уникнути завдяки одруженню в 1321/1323 р. наймолодшого сина Гедиміна **Любарта-Дмитра (? – 4 серпня 1383)** з дочкою Льва Юрійовича – **Агрипиною-Бушою**.

Показово, що, хоча влада династії Романовичів у Литві й не закріпилася, тогочасні події і процеси сприяли культурно-політичному впливові Галицько-Волинської держави на північного сусіда. Про це, зокрема, свідчать дослідження сучасного угорського філолога **Андраша Золтана**, який вивчав термінологію державного будівництва в Центрально-Східній Європі й звернув увагу на ту обставину, що термін "**господар**" у значенні "володар держави" перейшов із Галичини до Великого князівства Литовського (і Молдови), а вже звідти – до Москви, де слово "господар" трансформувалося в "**государ**". Таким чином, сучасний російський термін "**государство**" походить від галицького слова початку XIV ст. "господар" – князь, володар держави.

Підводячи ж підсумок огляду дипломатичної історії Галицько-Волинської держави, варто відзначити, що вона дійсно стала наступницею Київської монархії Рюриковичів, зберегла і продовжила в нових міжнародних умовах головні вектори її геополітики. Але слід враховувати й ту обставину, що це була все ж інша держава і за складом свого населення (майже цілком українського), і за розмірами (в роки розквіту – не більше половини території сучасної України), і за географічним розташуванням (у південно-західній частині колишньої Київської держави). Територіально Галицько-Волинська держава була значно ближче до Західної Європи, ніж Київ, *західна складова* набула в ній ширшого й більш змістовного наповнення, стала домінуючою.

З погляду компаративістики особливістю Галицько-Волинської держави було органічне поєднання в ній переважно східної – греко-візантійської релігійної й культурної традиції з переважно західною суспільно-політичною структурою (аристократичне правління). Державна ж геополітика Романовичів мала два принципові напрями: 1) західний, який вони намагалися якомога розширити й використати, передусім, для збереження та зміцнення своєї держави; 2) східний, основне завдання якого полягало у протистоянні завойовницьким зовнішнім силам – світовій Монгольській імперії та її складовій – Золотій Орді. Метою такого своєрідного **геополітичного дуалізму** було досягнення стратегічного балансу, рівноваги воєнно-політичних сил у регіоні, що мало стати необхідною умовою для збереження й успішного розвитку Галицько-Волинської держави.

Контрольні запитання і завдання

1. У чому полягає сутність наукової дискусії про "перетікання київської спадщини"?
2. Охарактеризуйте дипломатичні обставини утвердження державницької традиції в Галичині й на Волині.
3. Визначте зовнішньополітичні пріоритети Ростиславичів. У чому вони відрізнялися від інших південноруських князівств?
4. Порівняйте військово-політичну дипломатію Володимирка та Ярослава Осмомисла.
5. Яку роль відіграло Галицьке князівство у відновленні болгарської державності – Другого Болгарського царства?
6. Охарактеризуйте дипломатичні обставини створення Галицько-Волинської держави.
7. З'ясуйте місце Галицько-Волинської держави Романа Мстиславича в міжнародних відносинах Старого Світу за розвинутого середньовіччя.
8. Якими були головні напрями балканської політики Романа Мстиславича?
9. Чим був зумовлений план Романа Мстиславича щодо запровадження майорату при успадкуванні княжих престолів?
10. На чому ґрунтувалися претензії угорського короля Андраша II і малопольського князя Лешка I Білого на галицькі й волинські землі?
11. Охарактеризуйте дипломатичне підґрунття боротьби Романовичів за відновлення Галицько-Волинської держави.
12. У чому полягала сутність стратегічного союзу Романовичів із Конрадом I Мазовецьким?
13. Яку роль відіграв "угорський фактор" у боротьбі Данила Романовича за поновлення регіонального статусу його держави?
14. Окресліть дипломатичні аспекти громадянської війни 1236–1238 рр. у Південній Русі.
15. Якою була мета Великого західного походу монголів?
16. У чому полягало дипломатичне підґрунття монгольського завоювання руських князівств?
17. Складіть компаративну характеристику міжнародно-політичного становища руських земель під зверхністю Золотої (Білої) Орди.
18. З'ясуйте дипломатичні особливості взаємин держави Данила Романовича Галицького із Золотою Ордою.
19. Яким чином нащадки великого князя Михайла Всеволодовича Чернігівського опинилися на чолі Другого Болгарського царства?
20. У чому полягало політичне підґрунття переговорів Данила Романовича з Апостольським престолом?
21. Чим була зумовлена участь Данила Романовича в боротьбі за "австрійську спадщину" середини XIII ст.?
22. У чому причини невдачі зусиль Данила Романовича щодо створення антимонольської коаліції?
23. Як виникнення Литовської держави було пов'язане з дипломатичною історією руських князівств?
24. Наскільки реальною була перспектива утвердження при владі в Литовській державі Романовичів?
25. Чому мазовецький князь Конрад II визнав себе васалом Володимира Васильковича?
26. Чи можна назвати вдалою дипломатію Лева I Даниловича?
27. Чому Романовичі виступили конкурентами Анжуйської династії в боротьбі за королівський престол Угорщини?
28. Чим було зумовлене політико-дипломатичне зближення останніх Романовичів із Тевтонським орденом?